

Tijdschrift **G** voor
GESCHIEDENIS

INHOUD

REDACTIONEEL

448

Kees Ribbens

GLOBAL DIMENSIONS VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Een totale oorlog in nieuwe historische kaders

450

Karel Davids

DE TWEEDE WERELDOORLOG: EEN BREUK IN DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING IN DE WERELD?

464

Remco Raben

DE TWEEDE WERELDOORLOG IN INDONESIË ALS EEN GESCHIEDENIS VAN BEWEGING EN BEGRENZING

476

Floris Vletter

**DE BATAAFSE BURGERMACHT ALS
BOLWERK DER VRIJHEID**

*De politieke en militaire betekenis van een
burgerschapsideaal*

492

Wouter Groot en Karel Dibbets
WELKE SLAG AAN DE SOMME?

*Oorlog en neutraliteit in Nederlandse bioscopen,
1914-1918*

508

Maarten Van Ginderachter
**HET VADERLAND VANUIT KIKKER-
PERSPECTIEF**

*Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar
natievorming tijdens de lange negentiende eeuw*

522

Anneleen Arnout
LIEUX DE MÉMOIRE

Erfgoed en geschiedenis

538

SUMMARIES

550

RECENSIES

552

REDACTIONNEEL

Terwijl de 65-jarige bevrijding van opeenvolgende delen van Nederland wordt herdacht, weerklinkt hier en daar de gedachte dat 'de oorlog' nu met pensioen gaat. Inderdaad neemt de temporele afstand tot de Tweede Wereldoorlog toe. Maar een aanzienlijke vermindering van de nog altijd ruime belangstelling voor dit wereldwijde conflict lijkt op korte termijn onwaarschijnlijk. Evenwel blijkt de blik waarmee deze oorlog wordt gezien veranderlijk. De hedendaagse impact van de oorlog verschilt van die in de directe naoorlogse jaren. Ook de stelligheid waarmee de vraag of de oorlog een breukpunt vormt in de Nederlandse geschiedenis doorgaans bevestigend werd beantwoord, is aanzienlijk verminderd. In andere landen waar deze vraag eveneens rees, kon in sommige gevallen pas na afloop van de Koude Oorlog een afgewogen antwoord worden geformuleerd.

Op mondiaal niveau zijn deze en soortgelijke vragen niet minder relevant. Dat hangt deels samen met het gegroeide besef van globalisering, een fenomeen dat ook de blik van historici beïnvloedt. Naarmate de geschiedwetenschap beter zicht krijgt op deze historische ontwikkeling blijkt de toegenomen internationale verwevenheid op uiteenlopende terreinen een langere en minder eenduidige geschiedenis te hebben dan veelal wordt aangenomen. De vraag in hoeverre er daarbij sprake is van breuk of continuïteit op de verschillende bestudeerde deelterreinen vereist voortdurend een genuanceerde stellingname. Juist waar het vaak langdurige ontwikkelingen betreft, plus een grote variëteit aan processen en netwerken met elk een eigen tijdpad, groeit het bewustzijn hoezeer het geselecteerde geografische uitgangspunt de afbakeningen en blikrichting stuurt. Niet zelden geniet de bestudering van

structuren daarbij prioriteit boven de aandacht voor gebeurtenissen.

Niettemin verdient ook de bestudering van kortere, sterk door specifieke gebeurtenissen getekende episoden aandacht vanuit het perspectief van de *global history*. Dat geldt in het bijzonder voor de Tweede Wereldoorlog. Zowel het geografische bereik als de maatschappelijke reikwijdte van deze totale oorlog waren van een ongekend grootte. Het daadwerkelijke wereldwijde karakter van het conflict, met een impact die geenszins beperkt bleef tot militaire en politieke ontwikkelingen, maakt een analyse die verder reikt dan de gebruikelijke nationale en regionale kaders dan ook welkom. Dit nummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* biedt in drie bijdragen een eerste aanzet daartoe. Kees Ribbens presenteert een breed opgezette verkenning van de aandachtsterreinen die bestreken worden

wanneer de oorlogsperiode bestudeerd wordt vanuit een mondiaal perspectief. De artikelen van Karel Davids en Remco Raben geven vervolgens een nadere invulling met een accent op respectievelijk de wereldwijde economische ontwikkelingen en, bij wijze van *case study*, de migratiegeschiedenis van Indonesië.

Global history biedt geen uniforme benadering, maar kan worden opgevat als een manier van kijken die, zoekend naar samenhang, zaken in een ruimer perspectief plaatst. Dat vraagt om onder meer originaliteit en internationale samenwerking, zeker waar het gaat om het verzamelen van bronnenmateriaal en uitwisseling van bevindingen. Historici uit uiteenlopende subdisciplines kunnen, via *trial and error*, bijdragen aan verdere verkenningen op dit terrein om zo de panoramische blik te scherpen.

Charlie Chaplin in de film
The Great Dictator, 1940.

Bron: www.ullsteinbild.de

GLOBAL DIMENSIONS VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Een totale oorlog in een vernieuwend historisch kader

Kees Ribbens

Het actuele debat over globalisering heeft geleid tot een toenemende belangstelling voor *global history*. Deze benadering lijkt zich bij uitstek te lenen voor vernieuwend onderzoek naar de ontwikkeling van de wereldwijde vervlechtingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. In hoeverre kan deze totale oorlog beschouwd worden als globaliseringsgeschiedenis en wat is daarbij het belang van economische, politieke, militaire en sociaal-culturele globalisering? In deze verkenning wordt daarnaast ook rekenschap gegeven van de veranderende historische cultuur waarin de herinneringen aan 'de oorlog' een versterkt mondiaal en multicultureel karakter hebben gekregen.

In november 2007 werd in de Verenigde Staten een wereldbol verkocht voor een bedrag van 100.000 dollar.¹ De wereldbol was eigendom geweest van de Führer die hem had ondergebracht in zijn *Berghof* in Berchtesgaden, beter bekend als het Adelaarsnest. In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog confisqueerde een Amerikaanse soldaat die op zoek was naar souvenirs de globe.² Omdat zich alleen al in het hedendaagse Berlijn niet minder dan drie globes uit Hitlers entourage bevinden – onder meer in de collectie van het Deutsches Historisches Museum – terwijl ook elders in Duitsland soortgelijke claims te horen zijn, is de 'Amerikaanse' wereldbol minder uniek dan veelal wordt aangenomen, maar niettemin rijk aan betekenis.

De bewuste wereldbol was jarenlang ergens weggestopt in het woonhuis van John Barsamian. Toen deze hoogbejaarde veteraan uit Oakland besloot het object te verkopen, trok dat vooral in de Verenigde Staten veel aandacht. Daarbij refereerden de media diverse malen aan het bekende beeld uit Charlie Chaplins film *The Great Dictator*, een productie die in 1940 zowel in Noord-Amerika als in Groot-Brittannië op belangstelling mocht rekenen. Uiteindelijk werd het object te koop aangeboden op een veiling waar een zakenman uit San Francisco, Bob Pritikin, de hoogste bieder bleek.

Daarmee is de gedateerde wereldbol van Duitse makelij een interessante, materiële metafoor voor *global history* die, indien beschouwd als opvolger van oudere wereldgeschiedenissen, na een relatief lang verblijf tussen de mottenballen in recente jaren weer in het volle licht is komen te staan. Tegen die achtergrond is ook de eigendomsgeschiedenis, die in hedendaagse terminologie als multicultureel kan worden aangeduid, interessant. Tussen 1939 en 2009 waren de drie achterenvolgende eigenaren van respectievelijk Duits-Oostenrijkse, Amerikaans-Armeense en joods-Amerikaans-Oekraïense achtergrond. Dat kan zonder meer worden opgevat als een fingerwijzing naar de zeker voor de twintigste eeuw karakteristieke fenomenen van zowel multiculturaliteit als internationale migratie.

1 De drie in dit tijdschrift samengebrachte artikelen zijn gebaseerd op presentaties tijdens het symposium 'De Tweede Wereldoorlog als wereldgeschiedenis. Veranderende betekenissen van "de oorlog" door globalisering en culturele diversiteit', georganiseerd door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in samenwerking met het Centrum voor Historische Cultuur (EUR) op 14 december 2007 te Amsterdam. Ik dank de sprekers en overige aanwezigen voor hun stimulerende commentaren.

2 Reuters, 'Globe linked to Hitler sells for \$115,000', *Haaretz* 14 november 2007, <http://www.haaretz.com/hasen/spages/923982.html> geraadpleegd op 13 augustus 2009.

Bovendien is het van belang om stil te staan bij de wijze waarop het bericht van de historische oorlogsglobe het eigentijdse publiek bereikt: via internationale persbureaus die wereldwijd zowel leveren aan nieuwsmedia als aan individuele burgers die zich door raadpleging van het internet informeren over heden en verleden. Dergelijke berichten, die onderdeel uitmaken van onze hedendaagse historische cultuur, weerspiegelen daarmee de globalisering waarvan de hedendaagse wereld doortrokken is. Tegelijkertijd wijst de genoemde Chaplinfilm er op dat die wereldwijde cultuur ook weer niet zo nieuw is.

Wereldgeschiedenis en globalisering, migratie en de eigentijdse beeldvorming en herinnering. Dat zijn thema's die Hitlers wereldbol tot op zekere hoogte symbolisch maken voor wat in dit artikel over de *global dimensions* van de Tweede Wereldoorlog, als onderdeel van een *Tijdschrift voor Geschiedenis*-dossier, nader zal worden verkend. Het actuele debat over globalisering betreft niet alleen een variëteit aan eigentijdse onderwerpen – van economie tot klimaatbeheersing – maar heeft tevens bijgedragen aan de vrij recente opleving van een grootschalige vorm van geschiedbeoefening als *global history*. Deze opleving vormt een eerste aanleiding voor de hier gepresenteerde verkenning. Een tweede aanleiding bestaat uit de eigentijdse, nadrukkelijk steeds multiculturelere invulling van de herinnering aan – onder meer – de Tweede Wereldoorlog. Beide fenomenen bevestigen hoe elke generatie en elke gemeenschap de geschiedenis (her)schrijven en daarbij, mede op basis van eigentijdse *issues*, de kaders en de onderwerpen kiezen.

In de *global dimensions* van deze oorlog zijn vanuit hedendaags perspectief twee hoofdelementen te onderscheiden, en daarmee indirect ook twee tijdslagen. Daarom zal ik allereerst ingaan op de vraag in hoeverre de Tweede Wereldoorlog daadwerkelijk als *global history*, meer in het bijzonder als globaliseringsgeschiedenis, beschouwd kan worden. Het tweede deel zoomt, aan de hand van de Nederlandse situatie, in op de wijze waarop

de oorlog voortleeft in de historische cultuur die in recente decennia eveneens steeds sterker een mondiaal en multicultureel karakter heeft gekregen. Een nadere beschouwing van beide elementen toont een rijkdom aan gegevens en zienswijzen die het debat over de interpretatie van de Tweede Wereldoorlog, zowel door historici als anderen, sterk kan stimuleren.

Wereldgeschiedenissen en reikwijdtes

Wereldgeschiedenis is, in een tijd waarin we steeds meer geraakt wordt door wat elders op de wereld gebeurt, een in populariteit toenevend fenomeen.³ Maar het kan ook herinneringen oproepen aan doorgaans als verouderd beschouwde historiografische producten: de universele geschiedenissen die in Europa in zwang kwamen na de westerse ontdekkingsreizen in de vijftiende en zestiende eeuw, of de teleologische duiding van het wereldwijde beschavingsproces der mensheid zoals dat met name tot uiting kwam in het vroege twintigste-eeuwse werk van Arnold Toynbee.

Vandaag de dag onderscheiden we enerzijds *world history* en anderzijds *global history*.⁴ *World history* richt zich vooral op interacties tussen volkeren uit verschillende beschavingen die deelnemen aan grootschalige historische processen op wereldniveau en wil bovendien afstand nemen van de eurocentrische benadering. Zo legt William H. McNeill, een bekend boegbeeld van deze stroming, de nadruk op 'trans-civilizational encounters', op contacten en conflicten en de verspreiding van ideeën, culturen en ook ziektes. Maar in deze optiek, waarbij al snel gerekend wordt in millennia, is de Tweede Wereldoorlog amper een rimpeling in de oceaan – het begrip 'wereldoorlog' komt in het register van dergelijke studies vaak niet eens voor.

Interessanter voor de bestudering van de Tweede Wereldoorlog is de *global history*-benadering. Deze stroming, rond onder meer Bruce Mazlish en Patrick Manning, streeft naar een verklarende en interdisciplinaire geschiedenis die steeds meer één geïntegreerd (maar niet per se homogeen) geheel is geworden. Belangrijk daarbij is aandacht voor processen die de natiestaat overstijgen en derhalve goed op mondiaal niveau bestudeerd kunnen worden, in het bijzonder de geschiedenis van de globalisering. Het vanaf de jaren 1980 ingeburgerde begrip *globalization* stamt, opmerke-

3 Siep Stuurman, 'Zo ver weg en toch zo dichtbij; Hoe ook de geschiedschrijving globaliseert', *NRC Handelsblad* 11 mei 2007.

4 Deze verdeling is ook zichtbaar in eigen tijdschriften, respectievelijk *Journal of World History* dat vanaf 1990 verschijnt onder redactie van Jerry H. Bentley en het *Journal of Global History* dat verschijnt sinds 2006 en onder leiding staat van William Gervase Clarence-Smith, Kenneth Pomeranz en Peer Vries. Vgl. ook Bruce Mazlish, 'Comparing Global History to World History', *Journal of Interdisciplinary History* 28 (1998) 385-395.

lijk genoeg, uit de Tweede Wereldoorlog. Het werd vermoedelijk voor het eerst gehanteerd door een in Australië gestationeerde zwarte Amerikaanse soldaat die hiermee doelde op de wereldwijde impact van bepaalde politiek-culturele denkbeelden.⁵

Inmiddels is globalisering een veelgebruikt containerbegrip. Dat heeft niet alleen geleid tot sterk verdeelde meningen over de vraag of het 'goed' of 'slecht' is voor Nederlanders en vele anderen, maar ook tot een grote diversiteit aan definities onder onderzoekers van uiteenlopende disciplines. Historici, maar ook anderen, vinden houvast in de omschrijving van Karel Davids die globalisering opvat als het 'proces van intensivering en versnelling van relaties tussen regio's, landen en continenten dat zich in de laatste eeuwen op verschillende manieren, in verschillende vormen en in verschillende delen van de wereld heeft ontwikkeld'.⁶ Het gaat daarbij niet uitsluitend om economische aspecten maar evenzeer om culturele en politieke globalisering.⁷ *Global history* is niet de geschiedenis van alles, maar vooral de geschiedenis van interactie, van bindingen en vergelijkingen. In figuurlijke zin gaat het om het kleiner en verstrengelder raken van de menselijke samenlevingen, om het besef dat 'onze' horizon verwant is aan die van anderen.⁸

De veelomvattendheid van het fenomeen verklaart waarom het bij uitstek geschikt is voor een interdisciplinaire benadering. Anders geformuleerd: waarom het werk van historici slechts een bescheiden aandeel vormt in de wetenschappelijke literatuur over globalisering. Bovenal zijn het sociale wetenschappers die het beeld bepalen hoewel historici op dit terrein steeds meer aan de weg timmeren, waardoor er meer wordt stilgestaan bij de datering en fasering van globaliseringsprocessen. Over de aard en invulling van de genoemde interactieprocessen lopen de meningen sterk uiteen. Een helder onderscheid van oorzaken en gevolgen van dit fenomeen is ook niet steeds voorhanden. Telkens rijst de vraag van welke kwaliteit en kwantiteit er sprake moet zijn om het begrip globalisering te kunnen hanteren

Veel *global historians* hanteren in hun werk een chronologische reikwijdte die bescheidener is dan die van de *world historians*. Onder de als hyperglobalisten aangeduide globaliseringsdeskundigen, waartoe ook enkele *global*

historians gerekend kunnen worden, wordt globalisering beschouwd als een nieuw post-industrieel tijdvak dat pas optreedt in de naoorlogse decennia. Tal van historici zijn minder overtuigd van dit nieuwe karakter van globalisering en traceren de wortels van de globalisering evenwel aanmerkelijk vroeger. Zij wijzen met name op de internationale, niet zelden sterk westers georiënteerde verwevenheid op het terrein van handels- en migratiestromen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw, dus ruim vóór de Tweede Wereldoorlog. Jürgen Osterhammel en Niels Petersson leggen veel nadruk op de periode tussen 1750 en 1850 waarin, na de toenemende intercontinentale handel en verdere Europese expansie, de 'global economy' groeide.⁹

Global history biedt interessante aanknopingspunten om de oorlogsgeschiedenis op vruchtbare wijze vanuit een internationale optiek te bestuderen, en daarmee het eurocentrische en nationale perspectief te relativiseren. Dat *global history* in de bestudering van dit conflict vooralsnog geen grote rol heeft vervuld, komt niet in de laatste plaats voort uit het feit dat een periode van vijf, zes jaar voor veel *global historians* evenwel te klein is om hun tanden

5 Zie de (anonieme) brief waarnaar verwezen wordt in Lucius C. Harper, 'Dustin' Off The News', *The Chicago Defender* 15 januari 1944, aangehaald op <http://listserv.linguistlist.org/cgi-bin/wa?A2=indo6o6d&L=ads-l&P=17751>, geraadpleegd op 13 augustus 2009.

6 K. Davids, *Global history en de 'canon' van de Nederlandse geschiedenis*, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, Deel 68 no. 3 (Amsterdam 2005) 6.

7 Vgl. de benadering van de Britse politicologen David Held en Anthony McGrew die globalisering zien als het proces (of verzameling van processen) van de transformatie van de ruimtelijke organisatie van sociale relaties en transacties, die tot uiting komen in stromen en netwerken van activiteit, interactie en macht. Zij verduidelijken dit met de aanduiding 'the widening, intensifying, speeding up, and growing impact of world-wide interconnectedness'. Daarmee worden er vier veranderingskarakteristieken onderscheiden: 1) *verruiming* van sociale, politieke en economische activiteiten die grenzen, regio's en continenten overstijgen en daardoor heel ergens anders invloed hebben; 2) *intensivering* - of toenemende omvang - van de onderlinge verbondenheid ('interconnectedness') en stromen van handel, kapitaal, migratie en cultuur; 3) *tempoverhoging* van mondiale interactie en processen onder invloed van toenemende verspreidingssnelheid van van ideeën/informatie, goederen, kapitaal en mensen door middel van wereldwijde transport- en communicatiesystemen; 4) de drie voorgaande processen zorgen voor een toenemende impact van gebeurtenissen die zich op afstand voltrekken maar toch wereldwijde gevolgen hebben waardoor de grens tussen nationale en internationale zaken vervaagt. David Held en Anthony McGrew, 'Globalization', in: Joel Krieger ed., *The Oxford Companion to Politics of the World* (Oxford 2001) 324-370.

8 Vgl. Johan Schot en Jan-Pieter Smits, 'Introductie: Globalisering en geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4, nr. 3 (2007) 3-14, aldaar 5.

9 Patrick Manning, *Navigating World History. Historians Create a Global Past* (New York 2003); Jürgen Osterhammel en Niels Petersson, *Globalization. A Short History* (Princeton 2005).

in te zetten; in hun aanpak vormt het geen op zichzelf staande periode. Zo neemt Clive Ponting de Eerste en Tweede Wereldoorlog samen om het welhaast als voorgeschiedenis van de naoorlogse dekolonisatie en de groei van de Amerikaanse invloedssfeer te bestempelen.¹⁰ Wel komt het voor dat de oorlog (of zelfs kleinere onderdelen) vergeleken worden met andere periodes en ontwikkelingen, bijvoorbeeld in de bestudering van wereldrijken of veldslagen.¹¹ In aanvulling op het dominerende nationale perspectief kan *global history* echter helpen om de Tweede Wereldoorlog op waarde te schatten als een daadwerkelijk internationaal fenomeen en zodoende de spanningsvelden te analyseren tussen lokale, nationale, regionale en mondiale ontwikkelingen.

Het aangeven van de geografische reikwijdte van de Tweede Wereldoorlog is een eerste stap om duidelijk te maken dat deze oorlog geschikt is voor een bestudering vanuit *global history*-perspectief – zeker in Nederland waar de gangbare beleving vooral gericht was op de gebeurtenissen in Europa met daarnaast een zijtoneel in Azië.¹² Vanaf een zeer vroeg moment, echter, was de oorlog daadwerkelijk een wereldoorlog waarvan de impact het frontgebied verre oversteeg. Reeds in de eerste dagen van september 1939 waren behalve Duitsland, Polen, Groot-Brittannië en Frankrijk ook Nieuw Zeeland, Australië, Zuid-Afrika en Canada in oorlog – waardoor er sprake was van maatschappelijke, militaire en economische mobilisatie op intercontinentaal niveau. Na de Duitse aanval op West-Europa in mei-juni 1940 kwamen de Franse koloniën aanvankelijk onder de invloed van Vichy maar na Frans Equatoriaal Afrika en de Nieuwe Hebriden sloten ook andere koloniën zich vervolgens aan bij de Vrije Fransen van De Gaulle. De uiteenlopende overzeese gebiedsdelen van de koloniale rijken van de beide Europese grootmachten raakten vanwege hun afhankelijkheid en loyaliteit onvermijdelijk betrokken bij het uitdijende conflict. Bovendien was de strijd in China tegen de

expansiedrift van het keizerlijke Japan toen al geruime tijd gaande. John Keegan vat het resultaat van de daaropvolgende ontwikkelingen helder samen: ‘The Second World War was truly a world war, involving all existing states and empires; only those too utterly remote to participate [Afghanistan, Tibet, Mongolië en Jemen, KR] or too harshly marked by recent internal wars of their own making [Spanje en de Ierse Vrijstaat, KR] remained aloof.’¹³ Tal van bekende en minder bekende voorbeelden kunnen dat onderstrepen, variërend van de belangstelling van het Derde Rijk voor Antarctica en de Japanse aanval op Madagascar in mei 1942 tot het gebruik van uraniumerts uit Belgisch Congo bij de productie van de Amerikaanse atoombommen die op Japans grondgebied vielen.

De geografische verspreiding van de oorlog, belichaamd door enerzijds de asmogendheden onder leiding van Duitsland, Italië en Japan, en het door hen bezette gebied in Europa, Noord-Afrika en Zuidoost-Azië en anderzijds de uiteindelijk 47 geallieerde staten, lijdt geen twijfel. De impact van de oorlog wat betreft vorm en intensiteit was voor uiteenlopende gebieden evenwel zeer verschillend. Er waren oorlogvoerende landen met en zonder militair thuisfront; landen die in hun geheel of juist gedeeltelijk waren bezet; koloniën waarvan het moederland al dan niet was bezet; koloniën die zelf waren bezet; staten met of juist zonder een parlementair-democratisch bestel; neutrale landen; landen die overgingen van de geallieerden naar de asmogendheden; staten die streden in meer dan één *theatre of war*; enzovoorts.

Er zijn sterk uiteenlopende terreinen aan te geven waarop internationale en mondiale netwerken en vervlechtingen zich ontwikkelden in de eerste helft van de jaren 1940. Om een eerste kader te bieden voor de wereldwijde vervlechtingen tijdens de Tweede Wereldoorlog maak ik onderscheid tussen vier verschillende deelgebieden, zonder hierbij onderlinge overlappingsen uit te sluiten. In dit kader wordt niet zozeer bedoeld op vervlechtingen waarbij *alle* landen en regio's betrokken waren, maar vooral op vervlechtingen die gebieden in verschillende delen van de wereld in enigerlei opzicht sterker met elkaar verbonden. Dat betekent uiteraard niet dat alle landen, regio's en bevolkingsgroepen in gelijke mate in aanraking kwamen met deze verschijningsvormen

10 Clive Ponting, *World History. A new perspective* (Londen 2001, oorspronkelijk 2000); Stuurman, ‘Zo ver weg en toch zo dichtbij’.

11 John Darwin, *After Tamerlane. The Global History of Empire* (Londen New York 2007); Vgl. Yuval N. Harari, ‘The Concept of “Decisive Battles” in World History’, *Journal of World History* 18 (2007) 251-266.

12 Kees Ribbens, Joep Schenk en Martijn Eickhoff, *Oorlog op vijf continenten. Nieuwe Nederlanders & de geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008) 11-37 en 287-291.

13 John Keegan, *The battle for history. Re-fighting World War Two* (Londen 1995) 31.

en gevolgen van mondiale netwerken, processen en bewegingen.¹⁴

Varianten van globalisering

Allereerst onderscheid ik de economische globalisering, niet omdat het bij uitstek dé vorm van globalisering zou zijn, maar wel omdat de economie in een *total war* als de Tweede Wereldoorlog al snel en ingrijpend grensoverschrijdend werd ingeschakeld ten behoeve van oorlogsdoeleinden.¹⁵ Het ging hierbij om de mobilisatie en verplaatsing van arbeid, grondstoffen, producten, diensten en kapitaal. 'Verplaatsing' lijkt bij het beschrijven van deze economische interdependentie een geschiktere term dan 'uitwisseling' omdat immers niet altijd sprake was van een gebruikelijke tegenprestatie. Bovendien kwam uitwisseling tussen de twee beeldbepalende groepen van oorlogvoerende landen – de asmogendheden en de geallieerden – nauwelijks voor; voorzover er in deze jaren sprake was van een geïntegreerde wereldeconomie viel die op zijn minst in twee blokken uiteen.

Een belangrijke vraag hierbij is hoe import en export verliepen. Welke bestanddelen – goederen, diensten en transacties – betrof het en om welke volumes ging het? Van groot belang in deze context zijn de herkomstgebieden en de bestemmingen van de import en de export. Hieruit vloeit de vraag voort of er sprake was van een verruiming of zelfs een belangrijke heroriëntatie in geografische zin (en dus mogelijk van een vermindering van een eventueel autarkisch streven), of juist een beperking. In hoeverre volgde de intensivering van economische banden vooroorlogse ontwikkelingen dan wel de oorlogsgelateerde bondgenootschappen? Dat dit er voor veel bezette landen in Europa heel anders zal hebben uitgezien dan bijvoorbeeld voor koloniale gebieden die zich in een totaal verschillende situatie bevonden (onder meer vanwege de veranderende verhoudingen met de moederlanden) spreekt voor zich.

Bovendien is het de vraag in hoeverre de nieuwe, deels op militaire productie ingestelde netwerken standhielden na beëindiging van de vijandelijkheden. Was de toegenomen economische *interconnectedness* tijdens de Tweede Wereldoorlog van tijdelijke of juist van meer langdurige aard voor de verschillende betrokken partijen? Lag het zwaartepunt steeds bij

de politiek-militair en economisch leidende machten in de respectievelijke bondgenootschappen of groeide, naast de gecentraliseerde stromen, ook de verbondenheid van de – althans vanuit dat oogpunt – meer perifere gebieden? Daarbij kan gedacht worden aan de uiteenlopende bezittingen van verschillende koloniale machten in dezelfde regio (in casu Franse en Britse gebiedsdelen in Afrika, Nederlandse en Engelse gebiedsdelen in Zuidoost-Azië en het Caraïbisch gebied). En leent een op de productie van militaire goederen ingestelde, relatief gestroomlijnde economie zich bijvoorbeeld meer voor globalisering dan een veeleer op consumptiegoederen gerichte civiele economie?

Zoomen we nader in op een aantal deelaspecten, dan rijst onder meer de vraag welke invloed deze oorlogseconomieën uitoefenden op de inzet en verplaatsing van arbeidskrachten. In welke mate werd, mede vanwege het in militaire dienst treden van grote aantallen (vooral) mannen, arbeid elders ingeschakeld of – gedwongen of niet – naar andere landen overgebracht? Hoe verliep het transport van arbeidskrachten, goederen en kapitaal? Welke impact had dit op de internationale of regionale infrastructuur? Aandacht verdient ook de rol van grote multinationale bedrijven die in latere decennia immers bestempeld werden als *key players* in de globalisering, zoals General Motors, Standard Oil, IG Farben, Unilever en Philips met zetels in respectievelijk geallieerd gebied, bij de asmogendheden of in neutrale staten.¹⁶ Welke mogelijkheden en beperkingen bracht de oorlogssituatie met zich mee ten opzichte van de spelregels en uitgangspunten van de nationale economieën? En in hoeverre versterkten de oorlogsomstandigheden een verdere economische institutionalisering, zoals gesuggereerd wordt uit de instelling van het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank?

Een tweede vorm van globalisering die relevant is voor het bestuderen van de oorlogsperiode betreft politieke globalisering.

14 Zie David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt en Jonathan Perraton, 'Researching Globalization' op: <http://www.polity.co.uk/global/research.asp>, geraadpleegd 13 augustus 2009; Held en McGrew, 'Globalization', 324.

15 Zie ook de bijdrage van Karel Davids, 'De Tweede Wereldoorlog: een breuk in de economische ontwikkeling in de wereld?' in deze aflevering van *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

16 Zie met name Ben Wubs, *International Business and National War Interests: Unilever between Reich and Empire, 1939–45* (Londen 2008).

Winston Churchill en Franklin Roosevelt tijdens de Atlantic Charter Conference, Augustus 1941.

Bron: www.wikipedia.org

De bondgenootschappelijke verdeling in twee machtsblokken roept als vanzelf de vraag op naar de toenemende mate van politieke samenwerking en afhankelijkheid (in formele zin door het onderhouden van diplomatieke relaties en het sluiten van bilaterale en multilaterale verdragen) en naar de ideologische uniformiteit binnen de afzonderlijke blokken. Hoe vergaand was de consensus in beide kampen en dan vooral in het geallieerde kamp waar uiteenlopende beschouwingen als liberalisme en socialisme, nationalisme en kolonialisme naast elkaar bestonden? In hoeverre werd brede verspreiding van en steun aan politieke opvattingen nagestreefd en verwezenlijkt? Was de mobilisatie van respectievelijk de politieke elite en bredere lagen van de bevolking vooral ideologisch gemotiveerd of meer pragmatisch, teneinde de loyaliteit aan

de oorlogsdoelen veilig te stellen, en hoe sloot dit aan bij heersende opvattingen in uiteenlopende landen en gebiedsdelen?

Aansluitend daarop is de vraag interessant in hoeverre de oorlog heeft bijgedragen aan een verdere verspreiding van ideaal en praktijk van democratische rechtsorde en zelfbeschikingsrecht. De impact van verklaringen als de *Four Freedoms* en het *Atlantic Charter* van Roosevelt en Churchill kunnen moeilijk onderschat worden. Maar dat verhield zich meer dan eens moeizaam tot met name de koloniale praktijk of het politieke systeem van de Sovjet-Unie. Want om daadwerkelijk politieke globalisering te kunnen signaleren op dit terrein dient gekeken te worden in hoeverre dergelijke mondiale uitgangspunten aan bepaalde regio's en groepen tijdens de oorlogsjaren zicht boden op zelfstandigheid en democratisering en op concrete mogelijkheden om zich te onttrekken aan de macht van de natiestaat.¹⁷

Op politiek terrein lijkt er daarnaast ook sprake van toenemende institutionalisering. Zo nam het aantal intergouvernementele organisaties (IGO's) tussen 1938 en 1950 toe van 65 tot circa honderd. Een eveneens aanmerkelijke groei deed zich in de latere oorlogsjaren vermoedelijk ook voor in het aantal (met name multilaterale) interstatelijke conferenties.¹⁸ De tijdens de oorlog tot stand

17 Ook het internationale recht waarop zowel burgers en overige belanghebbenden zich kunnen beroepen is in de naoorlogse jaren aanzienlijk uitgebreid. Thema's als misdaden tegen de mensheid, genocide en mensenrechten in het algemeen hebben daarin, mede met de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog in het achterhoofd, een belangrijke positie verworven. In sommige landen holt een dergelijke beweging wel degelijk de macht van de natiestaat uit.

18 Alexander Thompson & Duncan Snidal, 'International Organization', in: Boudewijn Bouckaert & Gerrit De Geest, eds., *Encyclopedia of Law and Economics. Volume V. The Economics of Crime and Litigation* (Cheltenham 2000) 692-722; James M. McCormick and Young W. Kihl, 'Intergovernmental Organizations and Foreign Policy Behaviour. Some Empirical Findings', *American Political Science Review* 73 (1979) 494-504.

gekomen Verenigde Naties vormen, qua le-
dental en werkterrein, het meest invloedrijke
voorbeeld van geïnstitutionaliseerde politieke
globalisering.

De invloed van veel andere coördinerende
IGO's (zoals de Universele Post Unie en de In-
ternationale Telegraaf Unie) op de oorlogsont-
wikkelingen lijkt gering maar de vraag is wel
interessant of en hoe de samenwerking binnen
deze organisaties beïnvloed werd door de oor-
log en door de verhoudingen binnen de bond-
genootschappen. In hoeverre hebben dergelijke
IGO's – waaronder de kort na de oorlog in het
leven geroepen Raad van Europa (1949), de
Organisatie van Amerikaanse Staten (1948)
en de Europese Gemeenschap voor Kolen en
Staal (1951/1952) – bovendien de infrastruc-
tuur van de latere globalisering gefaciliteerd?
Juist die samenhang met latere ontwikkelingen
pleit ervoor om de periode 1939-1945 in tem-
poreel perspectief ruim op te vatten.

Bij een derde vorm van globalisering, de
militaire globalisering, vallen de naoorlogse
instelling van de Noord-Atlantische Ver-
dragsorganisatie (NAVO, 1949) en het AN-
ZUS-verdrag (The Australia, New Zealand,
United States Security Treaty, 1951) niet
los te zien van de oorlogserfenis. Tijdens het
conflict zelf bleek de globalisering uit de af-
name van het aantal staten met een neutrale
positie, uit gezamenlijke militaire trainingen
en gecoördineerde operaties door strijdkrachten
uit verschillende staten en regio's en uit de
gebruikmaking van militaire installaties door
vreemde troepen. Andere indicatoren zijn de
import en export van militair materieel, even-
als de inzet van personen uit andere landen of
gebiedsdelen in de nationale strijdkrachten.¹⁹
Van belang is ook de grootschalige aanwen-
ding van wetenschap en techniek in het mili-
taire bedrijf waarvoor binnen de beide bond-
genootschappen een beroep werd gedaan op
deskundigen uit binnen- en buitenland. Dat
betekent geenszins dat deze in een internatio-
naal kader nieuw verworven kennis zich vrije-
lijk kon verspreiden binnen de respectievelijke
blokken. Evenwel werden militaire uitvindingen
uit de oorlogsjaren, zoals de straalmotor
en de turbopropaanrijving, later gebruikt in
civiele bedrijfstakken (in dit geval de burger-
luchtvaart) die daarmee verdere globalisering
faciliteerden.

Het sociaal-culturele terrein vormt een
vierde aspect van globalisering in oorlogstijd.

Al geschiedt de maatschappelijke mobilisering
allereerst in nationale kaders, deze oorlogssituatie
heeft onmiskenbaar ook internationale
kenmerken. Zo is het, gezien de internationale
blokvorming in de Tweede Wereldoorlog, aan-
nemelijk om te veronderstellen dat personen
en groepen zich in zekere mate geïdentificeerd
hebben met één van beide bondgenootschap-
pen. Van eenduidigheid in de keuze daarvan
was overigens geen sprake, zeker niet in bezet
gebied: een NSB-er zal zich eerder dan een
Oranje-getrouwe Nederlander geïdentificeerd
hebben met de asmogendheden. Evenwel
kunnen beiden afhoudend hebben gestaan ten
opzichte van een specifieke asmogendheid als
Japan. De nieuwsvoorziening waar zij beiden
via verschillende wegen toegang toe hadden
kende veelal een internationaal kader dat het
eigen land en werelddeel oversteeg.²⁰ Veron-
dersteld mag worden dat internationaal ge-
oriënteerde informatie van invloed is geweest
op hun mentale horizon en wereldbeeld en
daarmee een zeker gevoel van verbondenheid
met mensen elders kan hebben versterkt.²¹
Tegelijkertijd heeft de zowel binnen- als bui-
tenlands vervaardigde propaganda, waaraan
tijdens de oorlog velen werden blootgesteld,
uiteenlopende vijanden vooral geportretteerd
als wezensvreemd en sterk contrasterend met
de eigen gemeenschap die wél het 'goede' na-
streefde. De bijdrage aan het vormen en be-
stendigen van nationale en internationale
beelden en stereotypen, met zeggingskracht
tot na de oorlog, was dus ambivalent.

Een ander aspect van de vooral sociale
globalisering betreft migratie.²² Hoewel de
intercontinentale migratie in het interbellum
was afgenomen, leidde de opkomst van nazi-
Duitsland tot een nieuwe emigratiegolf. Ook
dit aspect pleit er voor om de periodisering
van de oorlogstijd als internationaal fenomeen
ruim te nemen. Deze vluchtelingenstroom
werd in Europa en Azië gevolgd door groot-
schalige grensoverschrijdingen door soldaten,

19 Zie Held e.a., 'Researching Globalization'; Held en McGrew, 'Globaliza-
tion', 324-370.

20 Ten aanzien van betrouwbare geachte nieuwsvoorziening voor bezet
Nederland kan bijvoorbeeld gewezen worden op radio-uitzendingen ver-
zorgd via respectievelijk Radio Oranje, de Dutch Service van de BBC, radio
WRUL in Boston, Massachusetts en radio Moskou in de Sovjet-Unie.

21 Interessant met betrekking tot culturele globalisering is ook de ontwik-
keling van internationaal verspreide godsdiensten. Welke vorm van
verbondenheid vloeide hieruit voort tijdens de Tweede Wereldoorlog?

22 Zie ook de bijdrage van Remco Raben, 'De Tweede Wereldoorlog in
Indonesië als een geschiedenis van beweging en begrenzing' in deze
aflevering van *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

die veelal – maar niet vanuit ieders perspectief – beschouwd werden als bezetters en vervolgens bevrijders. Meer dan eens waren die bevrijders afkomstig uit een ander werelddeel, ook wanneer het niet om koloniale troepen ging (Amerikanen in Europa en Azië, Britten in Noord-Afrika, Brazilianen in Zuid-Europa, Mexicanen in de Filippijnen, Noord-Afrikanten in Zuid-Europa, Rhodesiërs in Birma *et cetera*).

Arbeidsmigratie, vaak gedwongen (en niet zelden ter vervanging van mannelijke arbeidskrachten die tot militaire dienst werden verplicht), tekent eveneens de sociale globalisering, terwijl er daarnaast uiteenlopende stromen bestonden van gevangenen (bijvoorbeeld joden en politieke gevangenen in bezet Europa) en geïnterneerden (bijvoorbeeld Europeanen in Zuid-Oost Azië, Japanners in Noord-Amerika, Duitsers, Oostenrijkers en Italianen in Australië en Zuid-Amerika), allen in zeer verschillende omstandigheden. Het naderende einde van de oorlog zorgde opnieuw voor aanzienlijke vluchtelingenstromen, niet in de laatste plaats Duitsers uit Oost-Europa. Repatriëring in de zich herstellende wereld, in het geval van de Europese joden naar een nieuw vaderland, nam eveneens grote vormen aan.²³

Al deze stromingen brachten een noodzaak tot heroriëntatie teweeg onder degenen die – tijdelijk of definitief, dat was vaak niet direct duidelijk – verplaatst waren en degenen die geconfronteerd werden met de vreemdelingen. Vluchtelingen uit de Baltische staten die niet terug wensten te gaan en diasporage-meenschappen vormden in Noord-Amerika en Australië; koloniale soldaten die gevochten hadden voor het herstel van democratische waarden en nu vrijheid en zelfbeschikkingsrecht voor hun eigen volk wensten; mannen en vrouwen die in den vreemde relaties waren aangegaan en geen gezamenlijk vaderland hadden. De vaak grootschalige verplaatsingen, die veelal verder reikten dan een aangrenzend buurland, maakten tastbaar dat de horizon niet beperkt bleef tot de vertrouwde grenzen van de natiestaat. Door de oorlogservaringen bleken deze grenzen, ondanks de bestaande staatkundige, taalkundige en etnische barriè-

res, zeker in mentale zin minder absoluut dan voorheen werd aangenomen. De migratiestromen legden zo als het ware een netwerk dat een toekomstige rol kon spelen bij de verdere globalisering die het gevolg was van de Tweede Wereldoorlog.

Alles bijeengenomen biedt de Tweede Wereldoorlog uiteenlopende voorbeelden van economische, politieke, militaire en sociaal-culturele globalisering. Lang niet alle ontwikkelingen, elk met een eigen tempo en intensiteit, bestreken de hele wereld of zelfs een meerderheid van continenten. Maar in de regel droegen ze wel bij aan contacten en uitwisselingen die, voorzover van langduriger invloed, ook tot verdere regionale en mondiale verwevenheid konden leiden (en op termijn de nationale autonomie konden ondergraven), zij het soms pas na afloop van de vijandelijkheden. De verdeling in twee bondgenootschappen – die bovendien gedurende het oorlogsverloop vloeiend van aard was – moet ons niet blind maken voor de transcontinentale netwerken die zij elk niettemin onderhielden.

Het complexe samenspel van de in dit kader summier geschetste globaliseringsontwikkelingen maakt de bestudering van deze oorlog vanuit een *global history*-perspectief zeker relevant. Daarbij dient duidelijk voor ogen te worden gehouden dat een goed begrip van de oorlogsjaren vraagt om een inkadering in een ruimere periode, dat globalisering eerder complex is dan eenduidig en dat we globalisering beter internationaal comparatief en thematisch kunnen bestuderen dan vanuit het vertrouwde nationale en eurocentrische kader. Dat kan bijdragen aan het beantwoorden van vragen als in hoeverre en op welke wijze de oorlog als internationaal fenomeen – in de ruimste zin van het woord – daadwerkelijk doordrong tot uiteenlopende landen en regio's, voor wie die oorlog wel en niet een 'totale oorlog' was en wat nationale, regionale en koloniale grenzen precies betekenden in die context. Dat zijn wezenlijke kwesties voor zowel de historiografie van de Tweede Wereldoorlog als voor die van de *global history*.

Globalisering is niet per definitie een eenduidige lineaire ontwikkeling naar allesomvattende mondiale integratie met een eenvoudige wereld als eindresultaat. Het is veeleer een verzameling processen en netwerken met interactie tussen verschillende niveaus. De vraag is dan ook niet zozeer of de Tweede

23 David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt en Jonathan Perraton, 'What is Globalization' op: <http://www.polity.co.uk/global/whatisglobalization.asp>. Geraadpleegd 13 augustus 2009.

Duitse vluchtelingen, 1945.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

Wereldoorlog wereldwijd een specifieke fase vormt in de geschiedenis van de globalisering maar meer door welke vormen van onderlinge verwevenheid de oorlog in achtereenvolgende jaren wordt gekenmerkt. Nauwkeuriger uitgedrukt: in welke landen, gebiedsdelen of regio's, op welke maatschappelijke terreinen en voor welke groepen of actoren was er onder invloed van deze totale oorlog sprake van een intensivering van internationale verbondenheid? Wat was daarvan de impact? En hoe verhielden deze processen in uiteenlopende regio's zich tot elkaar, zowel tijdens de Tweede Wereldoorlog als na afloop?

Het streven naar eenduidige criteria voor (de mate van) globalisering, lijkt niet de meest beloftevolle werkwijze. Maar internationale comparatieve benaderingswijzen op diverse terreinen kunnen wellicht wel verduidelijken welke thema's vanuit een *global history* perspectief meer en minder relevant zijn. Militaire aspecten, politiek-ideologische opvattingen,

beeldvorming over ras, etniciteit, multiculturaliteit en identiteit, maar ook ontwikkelingen op het terrein van migratiestromen en economische interdependenties, kolonialisme en dekolonisatie, herinnering en herdenking, er zijn thema's te over. Uiteindelijk kan daarmee ook de kwestie van periodisering op wereldschaal aan de orde worden gesteld om vast te stellen in hoeverre de jaren 1939-1945 als zelfstandige episode kunnen worden beschouwd.

Oorlog en herinnering

De thematiek van culturele globalisering leidt bovendien naar een tweede element dat in het kader van deze terreinverkenning om aandacht vraagt. De Tweede Wereldoorlog is immers niet alleen *global history* vanwege de onderlinge verwevenheid *tijdens* de oorlogsjaren. Het met veel machtsvertoon overschrijden van achtereenvolgende staatsgrenzen in de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende

gebeurtenissen maakten wereldwijd grote indruk op veel tijdgenoten. Onder invloed van naoorlogse migratie, van versterkte multiculturaliteit en van toegenomen reis- en communicatiemogelijkheden is die oorlog bovendien ook wereldgeschiedenis geworden vanwege de wereldwijde schaal waarop herinneringen aan de oorlog *sindsdien* een niet zelden prominente rol spelen. Ik hanteer daarbij opzettelijk een meervoudsvorm. Van een eenduidige collectieve herinnering is immers geen sprake, noch op het niveau van de natiestaat (die in de bestudering van de historische cultuur vooralsnog zo centraal staat) noch op andere, zowel meer kleinschalige als grootschalige niveaus.

In Nederland – om ter illustratie dicht bij huis te blijven – was de aandacht altijd primair gericht op de oorlogsgebeurtenissen in het Europese deel van het toenmalige Koninkrijk, al kon in dat kader ook bescheiden aandacht worden ingepast voor een Indisch, Surinaams en Antilliaans aandeel in het Nederlandse verzet. In de vorm van de zogeheten ‘klaproosdag’ hadden daarnaast de in Nederland gesneuvelde geallieerden in november een jaarlijks herinneringsmoment, althans tot ongeveer 1970 toen de Nederlandse organisatie dit initiatief beëindigde. Daarentegen behoorden de oorlogservaringen van Nederlanders en Nederlandse onderdanen in de overzeese gebiedsdelen van het Koninkrijk lange tijd niet of nauwelijks tot de dominante oorlogsherinnering. Vanuit dat perspectief valt er een voorzichtige parallel te trekken met de herinnering aan de Jodenvervolging die in de eerste naoorlogse decennia een zeer bescheiden plaats kende in de Nederlandse samenleving.

Groepsherinneringen en geschiedenissen die het kader van de natiestaat overstijgen – of daarbinnen een gemarginaliseerde positie innemen – moeten hun positie in de collectieve herinnering, die veelal in een als vanzelfsprekend beschouwd nationaal kader zit, veelal bevechten. Dat heeft te maken met de politieke en culturele klimaat, maar tevens met de macht van het getal. Dat de oorlogsherinneringen met betrekking tot Nederlands-Indië met name vanaf de jaren 1970 zichtbaarder zijn

geworden heeft alles te maken met de aanwezigheid van een aanzienlijke groep repatrianten en nakomelingen die publiekelijk ruimte opeisten voor hun ervaringen. Op kleinere schaal zien we dat in recentere jaren ook bij Surinamers, Antillianen en bij Marokkanen. Migratie verbreedt zodoende de herinnering aan de oorlog en maakt het daarmee gedifferentieerder. Helemaal nieuw is dat verschijnsel overigens niet. De Chinese gemeenschap in Amsterdam en Den Haag gaf bijvoorbeeld al in de nazomer van 1945 publiekelijk uiting aan de vreugde over de Japanse nederlaag.²⁴

Dergelijke vormen van publieke herinnering en herdenking tonen aan dat het verleden nog altijd als een belangrijk onderdeel van persoonlijke en groepsidentiteiten wordt beschouwd. Voor de hedendaagse vertolking en bevestiging daarvan speelt mee dat de mogelijkheden om in contact te blijven met de herkomstcultuur door de sterk verbeterde reis- en communicatiemethoden (met name het internet verdient hier vermelding) zijn toegenomen. Juist de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, die in de Nederlandse samenleving een belangrijke en manifeste plaats inneemt, wordt hier aangegrepen om de aanwezigheid van de groep te onderstrepen of zelfs te legitimeren. De aanwezigheid van Marokkanen in de voorgaande opsomming maakt duidelijk dat ook niet-koloniale groepen – groepen waarmee Nederland in historisch perspectief een minder intensieve band heeft – in dit kader hun opwachting maken. De internationale en multiculturele verbreding van de oorlogsherinnering, zowel in Nederland als elders, is dan ook zeker nog niet voltooid.

Dat wil niet zeggen dat *alle* allochtonen, westers of niet-westers, in Nederland deze oorlog publiekelijk zullen aangrijpen om zich te manifesteren; Ghanezen en Armeniërs richten zich bijvoorbeeld meer op andere ingrijpende historische episoden waarin respectievelijk de Atlantische slavernij of de Armeense genocide centraal staan. Ook zal de Tweede Wereldoorlog niet steeds worden aangegrepen op een wijze die ons vertrouwd voorkomt. Zo verzamelden Hongaarse migranten in Nederland zich in 1956 en volgende jaren weliswaar diverse malen rond het toen nog kersverse Nationaal Monument op de Dam maar dat was om welbewust aandacht te vragen voor een actuele gebeurtenis uit de Koude Oorlog: de Hongaarse Opstand.²⁵

24 Vgl. Ribbens e.a., *Oorlog op vijf continenten*, 287-290.

25 Kees Ribbens, A national history canon versus a pluralistic historical culture. National identity, migration and the past in the Netherlands (ongepubliceerd paper European Social Sciences and History Conference, Lissabon februari-maart 2008) p.14-19.

Voorkant van Japanse dvd van de film *Schindler's List*.

Bron: © Universal Japan

Globalisering heeft uiteraard niet uitsluitend invloed op nationale herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Globalisering draagt ook bij aan ruimte voor herinneringen aan deze oorlog die dit nationale kader overstijgen. Daarbij kan bijvoorbeeld gewezen worden op grensoverschrijdende initiatieven in het oosten van het land, waarbij de Tweede Wereldoorlog samen met Duitsers wordt herdacht, of aan bezoeken van West-Europese en Noord-Amerikaanse scholieren aan voormalige concentratiekampen in Polen. Dergelijke initiatieven geven blijk van een meer internationaal georiënteerde herinneringscultuur.

Voor een deel bestaat er een zeker streven naar uniformering in die herinnering. Dat zien we niet alleen in Nederland waar 'de oorlog' in recente jaren weer werd aangegrepen als element van de vaderlandse cultuur, zoals blijkt uit de toebedeelde plaats in de canon van de commissie Van Oostrom en in inburgeringsexamens. Op internationaal niveau doet zich een zekere tendens tot uniformering

voor die tot uiting komt in een nadrukkelijk accent op specifieke aspecten. Met name de Holocaust staat daarbij de laatste jaren in het centrum van de belangstelling. Kenmerkend voor deze universalisering is het feit dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 2005 besloot om 27 januari uit te roepen tot jaarlijkse internationale Holocaust Remembrance Day 'to honour the victims of the Holocaust'.²⁶

De sociologen Daniel Levy en Natan Sznaider signaleren eveneens deze centrale positie van de Holocaust in de transnationale herinneringscultuur, de 'cosmopolitan memory culture'. Zij ontwaren, naast de nationale herinneringsculturen, een nieuwe cultuur-inwording nu in de westerse wereld steeds minder mensen zich (exclusief) identificeren met de natiestaat terwijl 'issues of global concern' onderdeel worden van alledaagse lokale ervaringen. De onderzoekers wijzen daarbij op de rol van elektronische media met hun aan de Amerikaanse tv- en filmnormen aangepaste content in series als *Holocaust* en films als *Schindler's List*. Maar we kunnen ook denken aan populaire computerspellen over de oorlog die vanuit een beperkt aantal producerende landen gebruikers in diverse continenten bereiken – en mogelijk zelfs een wereldwijd gedeeld bewustzijn faciliteren. Aangezien de betekenisgeving vooral ontstaat in het contact tussen 'global interpretations and local sensibilities', terwijl er volgens hen sprake is van een toenemende historische belangstelling voor 'de ander', zou daarmee niet automatisch een uniforme interpretatie worden overgebracht.

Niettemin constateren Levy en Sznaider dat de betekenis van de Holocaust, althans in Duitsland en de Verenigde Staten, steeds meer in een universeel en zelfs tijdloos kader wordt geplaatst omdat het bij gebrek aan een leidende ideologie zou voldoen aan de behoefte aan een moreel ijkpunt. De gezamenlijke herinneringscultuur die zij constateren mag dan de natiestaat overstijgen maar is meer op de toekomst gericht (het idee van *Nie wieder*) dan op het verleden.²⁷ Daarmee wordt dit ele-

26 Persbericht Verenigde Naties, 'General Assembly designates International Holocaust Remembrance Day' 1 november 2005. <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=16431&Cr=holocaust&Cr1=Geraadpleegd> 12 augustus 2009.

27 Daniel Levy en Natan Sznaider, 'Memory Unbound. The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory', *European Journal of Social Theory* 5 (2002) 87-106. Zie voorts hun *Erinnerung im globalen Zeitalter: der Holocaust* (Frankfurt am Main 2001).

ment in de herinneringscultuur zo abstract dat de vraag rijst of dit nog gezien kan worden als een historische herinnering.

De opvattingen van de beide sociologen worden echter gerelativeerd door onderzoek van de Nieuw-Zeelandse psycholoog James Liu onder tweeduizend personen in twaalf verschillende landen in Europa, Zuidoost-Azië, Oceanië en Noord-Amerika.²⁸ De uit studenten bestaande onderzoeksgroep werd gevraagd de belangrijkste gebeurtenis en de meest invloedrijke persoon uit de wereldgeschiedenis van de laatste duizend jaar te benoemen. Er bleek vooral belang gehecht te worden aan politiek-militaire gebeurtenissen en personen, en dan in belangrijke mate uit de twintigste eeuw. In alle twaalf landen was namelijk de Tweede Wereldoorlog de meest genoemde gebeurtenis.²⁹ In zoverre is er dus zeker sprake van uniformiteit. Bovendien werd Adolf Hitler in elf van de twaalf landen aangemerkt als de belangrijkste persoon uit de wereldgeschiedenis.³⁰

Maar de Holocaust lijkt, althans onder deze relatief jonge respondenten, lang niet zo centraal te staan als soms wordt aangenomen.

28 Dit onderzoek heeft betrekking op Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Hong Kong, Taiwan, Japan, Maleisië, Singapore, Filippijnen, Australië, Nieuw Zeeland en de Verenigde Staten. James H. Liu, 'Social Representations of Events and People in World History Across 12 Cultures', *Journal of Cross-cultural psychology* 36 nr.2 (2005) 171-191, aldaar 171.

29 Daarbij was er nauwelijks noemenswaardig verschil tussen mannelijke en vrouwelijke respondenten. De tweede plaats in deze rangorde was, met uitzondering van Frankrijk (waar de Franse Revolutie deze plaats innam), steeds weggelegd voor de Eerste Wereldoorlog. De dominante status 'of WWII as the most frequently nominated event in world history across cultures' werd bij aanvullend onderzoek tussen 2003 en 2006 in Hongarije, Oekraïne, Polen, Portugal, Spanje, Rusland, Turkije, China, India, Indonesië, Oost Timor en Brazilië bevestigd: James H. Liu, Dario Paez e.a., 'Representing World History in the 21st Century: The Impact of 9/11, the Iraq War and the Nation-State on Dynamics of Collective Remembering', *Journal of Cross-Cultural Psychology* 40 (2009) 667-692, aldaar 674.

30 De uitzondering hier vormde Hong Kong waar histler een derde plaats innam na Mao Zedong en Sun Yatsen. Overigens wist Churchill in vier landen tot de top-10 door te dringen (Singapore, Australië, Nieuw Zeeland, Groot-Brittannië), Stalin in drie landen (Duitsland, Verenigde Staten, Singapore) en De Gaulle (Frankrijk) en Roosevelt (Taiwan) elk slechts één keer.

Vgl. ook Henning Ellermann, David Glowsky, Kay-Uwe Kromeier en Veronika Andorfer, 'How Global are Our Memories? An Empirical Approach using an Online Survey' (Working Paper May 2007) 10. Het is gebaseerd op online onderzoek in 2005 naar de antwoorden van bijna 5500 respondenten uit 116 landen naar herinneringen/geschiedopvattingen m.b.t. de laatste honderd jaar. Zij concludeerden onder meer: 'Hitler is the single most frequently mentioned person in answers from Europe, North America, Asia and Oceania, and he is the person most often mentioned overall.' Zie tevens J W Pennebaker, D. Páez en J.C. Deschamps, 'The social psychology of history. De-fining the most important events of the last 10, 100, and 1000 years', *Psicología Política* 32 (2006) 15-32.

31 Het betreft respectievelijk Japan, Maleisië, Australië, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Filippijnen voor het eerste voorbeeld, en Hong Kong en Maleisië voor het tweede voorbeeld.

Alleen in Australië was deze genocide opgenomen in de top-10 van belangrijkste gebeurtenissen. Dat is een aanmerkelijk verschil ten opzichte van de inzet van de atoombom die in de top-10 van drie Europese en drie Aziatische landen voorkomt of het Japanse militarisme dat in twee Aziatische landen werd genoemd.³¹ De prominente aanwezigheid van beide onderwerpen verhindert echter niet dat er een vrij sterk eurocentrisch perspectief aanwezig blijkt in de onderzochte landen, ook in de Aziatische samenlevingen.

Tot besluit

Dat de Tweede Wereldoorlog deel is van een zich ontwikkelende internationale of mondiale herinneringscultuur mag duidelijk zijn. Daarin valt onmiskenbaar enige uniformiteit waar te nemen, maar bij nader inzien blijkt een dergelijke eenduidigheid betrekkelijk te zijn. In Nederland, in Duitsland, in de Verenigde Staten en zeker ook in Israël vormt de Holocaust een centraal punt in de herinnering, maar in bijvoorbeeld Azië is die vanzelfsprekendheid veel minder. Dat roept de vraag op hoe wereldwijd herkenbare aanduidingen als 'World War II' en 'Hitler', en evenzeer 'Auschwitz' en 'Hiroshima', worden opgevat en geïnterpreteerd op uiteenlopende continenten. Ze volstaan als een voor velen herkenbare aanduiding van een specifieke periode in de twintigste eeuwse geschiedenis, maar dat betekent geenszins dat derhalve de interpretatie, contextualisering en waardering van de oorlogsherinneringen steeds als eenduidig kunnen worden beschouwd.

De naoorlogse ontwikkeling van de grensoverschrijdende herinneringscultuur met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog kan niet los worden gezien van de in deze decennia voortschrijdende globalisering. Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog vormt immers een kwestie die per definitie verwijst naar gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden in een internationale context. Desondanks vervulde het nationale kader lange tijd een belangrijke, zelfs dominante rol in veel landen, zeker waar het de invulling betrof van formele, vaak door de staat geïnitieerde of gesteunde herdenkingsactiviteiten. Daarnaast kregen herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog echter ook gestalte op terreinen waar behoefte aan zingeving en uniformiteit

een andere, vaak bescheidener rol speelde. Zo kwamen veel verbeeldingen van oorlogservaringen tot stand op het terrein van de populaire cultuur, waar boeken, films, stripverhalen en computerspellen vaak een weg vonden tot ver voorbij de grenzen van het land van herkomst.

In hoeverre de transnationale impact van deze representaties het wereldwijde bewustzijn heeft beïnvloed van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, en van specifieke aspecten daarvan in het bijzonder, is een vraag die nader onderzoek behoeft. Dat geldt ook voor de vraag in hoeverre *global events* zoals deze oorlog minder dan voorheen geïnterpreteerd zullen worden in nationale kaders. Globalisering betekent niet dat de vertrouwde kaders van de natiestaten geheel wegvallen maar wel dat de betekenis van deze kaders een reëvaluatie verdient. De bestudering van de Tweede Wereldoorlog als een bijzondere *case study*, op het terrein van zowel de *global history* als de (globalisering van) herinneringsculturen, kan het zicht verbeteren op de samenhang van de – ruim op te vatten – periode 1939-1945 en op de naoorlogse betekenis en inkadering van de daaraan verbonden verbeeldingen en herinneringen. Analyse van deze complexe fenomenen vraagt om een veelzijdige en interdisciplinaire aanpak.

Kees Ribbens is onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Samen met Joep Schenk en Martijn Eickhoff publiceerde hij in 2008 *Oorlog op vijf continenten. Nieuwe Nederlanders & de geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog*.

Paarden van het Duitse leger aan het oostfront (1942).

Gedurende de hele Tweede Wereldoorlog werd veel gebruik gemaakt van dit aloude vervoersmiddel.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

DE TWEDE WERELDOORLOG: EEN BREUK IN DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING IN DE WERELD?

Karel Davids

Is de Tweede Wereldoorlog een breuk in de economische ontwikkeling van de wereld geweest? Dit artikel bestrijdt dat. Grote veranderingen blijken al eerder te zijn begonnen, of kwamen pas lang na de oorlog op gang. Niet gebeurtenissen, maar structuren waren doorslaggevend.

De Tweede Wereldoorlog was de grootste catastrofe die ooit door mensen is veroorzaakt. Op het slagveld vielen in een paar jaar tijd meer doden dan in enig ander gewapend conflict in de wereldgeschiedenis. Niall Ferguson berekende dat tussen 1939 en 1945 zo'n 1,3% van de wereldbevolking in de strijd omkwam – twee keer zoveel als tijdens de Eerste Wereldoorlog en vier keer zoveel als gedurende de Napoleontische Oorlogen.¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog vonden ook ongekennde aantallen burgers de dood. Miljoenen joden werden systematisch vermoord. Een half miljoen Roma werden om het leven gebracht. Talloze krijgsgevangenen en dwangarbeiders stierven door uithongering, afmatting en ziekte. Bombardementen maakten grote aantallen slachtoffers onder de burgerbevolking. Tijdens en vlak na de oorlog raakten tientallen miljoenen mensen op drift. Alleen al dertien miljoen Duitsers werden uit Centraal- en Oost-Europa verdreven, of sloegen zelf of de vlucht.²

De demografische schok van de oorlog werkte nog lang daarna door. In de Sovjet-Unie vond in de oorlogsjaren 40% van alle mannen tussen 15 en 49 jaar en 15% van alle vrouwen in die leeftijdscategorie voortijdig de dood. Dat betekende dat niet alleen tijdens de

oorlog, maar ook daarna, de vruchtbaarheid op een lager niveau kwam te liggen dan in de jaren twintig en dertig. Veel vrouwen onder de vijftig die de oorlog hadden overleefd, konden niet meer trouwen en kregen geen kinderen. Zonder de Tweede Wereldoorlog zou de bevolking van de Sovjet-Unie in 1989 niet 288 miljoen hebben bedragen, maar vermoedelijk 363 miljoen, zo schatte Robert Allen.³ De oorlog richtte ook ongekennde materiële verwoestingen aan. Fabrieken werden in de as gelegd, infrastructuur werd vernietigd, steden werden met de grond gelijk gemaakt. De herinnering aan deze catastrofe laat de mensen niet los. De Tweede Wereldoorlog is in de ogen van velen de ultieme tragedie in de geschiedenis.

Grote gebeurtenissen hebben grote gevolgen, zegt onze intuïtie. Het is verleidelijk om allerlei grote veranderingen in de wereld na 1945 te verklaren uit de invloed van de oorlog. Maar is dat wel zo? Grote gevolgen kunnen in werkelijkheid kleine oorzaken hebben, zoals J.J. Woltjer al eens in een analyse van het ontstaan van de Nederlandse Opstand heeft laten zien en omgekeerd: het is niet evident dat grote evenementen alleen maar grote gevolgen kunnen hebben.⁴ Het is denkbaar dat een buitengewone gebeurtenis op het ene terrein veel meer en veel langer doorwerkt dan op het andere. De effecten voor de politiek of de cultuur kunnen bij voorbeeld anders zijn dan voor de samenleving of de economie.

Dat geldt ook voor de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek van Hein Klemann heeft aangetoond dat het beeld van Nederland in 1945 als een volledig leeggeplunderd, verwoest en verarmd land niet klopt. Wel lag het nationaal

1 Niall Ferguson, *The war of the world. History's age of hatred* (London 2007) xxxiv-xxxv.

2 Ibidem, 584.

3 Robert C. Allen, *Farm to factory. A reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton 2003) 116, 119.

4 J.J. Woltjer, *Kleine oorzaken, grote gevolgen* (rede, Leiden 1975).

inkomen aan het eind van de oorlog ongeveer 18% lager dan in 1938 en was de totale productie met maximaal 14% afgenomen, maar de capaciteit van de Nederlandse industrie in 1945 was groter dan in 1940. Dankzij investeringen in de eerste oorlogsjaren was de industrie in staat al in 1947 het productieniveau van 1939 te overtreffen.⁵ In economisch opzicht was de oorlog in Nederland dus minder destructief dan vroeger werd gedacht. In deze bijdrage wil ik nog iets verder gaan. Op basis van recent verschenen economisch-historische en techniekhistorische studies zal ik proberen aannemelijk te maken dat de Tweede Wereldoorlog voor de ontwikkeling van de wereld-economie en van belangrijke industrielanden in de meeste opzichten slechts beperkte betekenis heeft gehad.

Die stelling is natuurlijk het eenvoudigst te bewijzen als het tijdsperspectief wordt verlengd of de blik op dieperliggende structuren wordt gericht. In zijn recente *A farewell to alms*, dat een paar millennia economische ontwikkeling behandelt, noemt Gregory Clark drie kernproblemen in de economische geschiedenis van de wereld: de 'malthusiaanse val', de Industriële Revolutie en de *Great Divergence*. De term 'malthusiaanse val' slaat op de standaard-situatie vóór 1800, waarin elke groei in inkomen die door geleidelijke technische verbeteringen werd mogelijk gemaakt na verloop van tijd weer teniet werd gedaan door een stijging van de bevolking. Het inkomen per hoofd nam op de lange duur dus niet toe; de 'gemiddelde' mens van 1800 was niet beter dan zijn voorganger in de Steentijd. Met de Industriële Revolutie, die voor het eerst aanhoudende economische groei mogelijk maakte, werd deze patstelling doorbroken. Maar tegelijkertijd opende zich een inkomenskloof tussen de kleine groep landen die dankzij deze technologische revolutie een snelle economische groei realiseerden en de rest van de wereld waar het welvaartspeil nagenoeg onveranderd bleef, of zelfs daalde: the *Great Divergence*. Waardoor functioneerde de 'malthusiaanse val'? Waardoor kon de Industriële Revolutie plaatsvinden? Hoe kan het ontstaan van de

Great Divergence worden verklaard? Dat zijn de grote 'puzzels' in de economische geschiedenis in de wereld, aldus Clark. In de oplossing van deze 'puzzels' spelen oorlogen slechts een marginale rol. De enige keer dat Clark in zijn boek over 'deaths in wars' spreekt, gaat het niet over de twintigste eeuw, maar over de slachtoffers van conflicten in middeleeuws Engeland. De Tweede Wereldoorlog komt in zijn verhaal helemaal niet voor. Ze was geen wezenlijke breuk.⁶

Historici en sociologen die de ontwikkeling van het kapitalisme op wereldschaal onderzoeken, kennen aan de Tweede Wereldoorlog evenmin een grote betekenis toe. De dynamiek van het systeem zit volgens hun visie in structurele factoren, niet in 'evenementen' zoals oorlogen. Exemplarisch is het werk van Giovanni Arrighi, één van de grondleggers van de wereldsysteemanalyse. In de ontwikkeling van het kapitalisme van de laatste 600 jaar onderscheidt hij verschillende 'systemic cycles of accumulation', dat wil zeggen lange cycli van accumulatie van kapitaal die telkens bepaalde fasen doorlopen waarin het accent verschuift van materiële expansie naar financiële expansie en van fysiek kapitaal naar geldkapitaal. Per cyclus komt ook het geografisch/territoriaal zwaartepunt van het kapitalisme ergens anders te liggen. Zo is in de afgelopen eeuwen de hegemonie verschoven van Genua, via de Republiek der Verenigde Nederlanden en Groot-Brittannië naar de Verenigde Staten. De 'Britse' cyclus naderde volgens Arrighi haar laatste fase aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, terwijl de nieuwe hegemoniale macht al in opkomst was. Na de Tweede Wereldoorlog verschoof het zwaartepunt definitief naar de Verenigde Staten. Maar de oorlog markeerde enkel het omslagpunt, ze was er niet de oorzaak van. De cycli voltrekken zich volgens hun eigen wetten.⁷

In het vervolg van deze bijdrage zal ik laten zien dat de stelling ook opgaat als een korter tijdsperspectief wordt gehanteerd of als meer specifieke aspecten van de economische ontwikkeling in beeld worden gebracht. Natuurlijk valt het niet te bewijzen wat in de wereld-economie gebeurd zou zijn als de Tweede Wereldoorlog niet had plaatsgevonden. Een *counterfactual* onderzoek op deze schaal uitvoeren is niet doenlijk. Maar het is wel mogelijk om de betekenis preciezer te bepalen door voor verschillende aspecten van de eco-

5 Hein A.M. Klemann, 'Did the German occupation (1940-1945) ruin Dutch industry?', *Contemporary European History* 17 (2008) 457-481, aldaar 469-470, 480.

6 Gregory Clark, *A farewell to alms. A brief economic history of the world* (Princeton 2007) 2-15, 126-128.

7 Giovanni Arrighi, *The long twentieth-century. Money, power and the origins of our times* (New York 1994).

Tabel 1: export van goederen als % van totale productie in de wereld.

Jaar	%
1820	1,0
1890	6,0
1913	9,0
1950	7,0
1960	8,0
1970	10,0
1990	13,0

Bron: Crafts, 'Globalization and growth', 25-26

Tabel 2: buitenlandse investeringen als % van totale productie in de wereld.

Jaar	%
1870	6,9
1900	18,6
1914	17,5
1930	8,4
1945	4,9
1960	6,4
1980	17,7
1995	56,8

Bron: Crafts, 'Globalization and growth', 27

nomische ontwikkeling in de twintigste eeuw na te gaan of de oorlog werkelijk een breuk of een keerpunt vormde en zo ja, in welk opzicht of in welke mate dat dan het geval is geweest. Het eerste aspect dat hierna wordt bekeken, is dat van de goederen- en kapitaalsstromen. Daarna komt de ontwikkeling van de techniek en productiviteit aan bod, gevolgd door veranderingen in consumptiepatronen en de institutionele context, zowel op het vlak van de economie als geheel als op het niveau van de bedrijfsorganisatie. Aan het slot van het artikel maak ik nog enkele opmerkingen over de betekenis van de hier besproken bevindingen.

Export van goederen en kapitaal

Voor historici is het intussen bijna een gemeenplaats om te constateren dat de mondialisering in de economie niet van vandaag of gisteren dateert, maar in verschillende vormen en vanuit verschillende centra, al eeuwenlang aan de gang is en in de loop van de tijd de nodige ups en downs heeft gekend. Ook in de laatste 150 jaar vertoonde de mondialisering geen strakke opgaande lijn. Eén van de manieren om de voortgang van dit proces te meten, is te onderzoeken in welke mate export van goederen of kapitaal, uitgedrukt als percentage van de totale productie in de wereld, meer of minder belangrijk wordt. Als hun aandeel in de totale productie in de wereld groeit of daalt, zegt dat immers iets over de omvang en intensiteit van economische connecties tussen verschillende delen van de wereld. Enkele recente schattingen staan in tabel 1 en 2.⁸

Deze tabellen laten zien dat de mondialisering tot aan de Eerste Wereldoorlog sterk groeide, vervolgens afnam tot het midden van de twintigste eeuw en in het laatste kwart van de twintigste eeuw opnieuw een flinke toename vertoonde, met als resultaat dat het peil van 1914 uiteindelijk werd overtroffen.⁹ De versnelling in de mondialisering van het kapitaalverkeer vanaf de jaren zeventig, die in 2008 uitmondde in de 'kredietcrisis', komt nog geprononceerder naar voren als we voor verschillende leidende industrielanden de waarde van transnationale transacties in aandelen en obligaties, uitgedrukt als percentage van het nationaal inkomen, op een rij zetten. Tabel 3 geeft een overzicht.¹⁰

Tabel 3: Transnationale transacties in aandelen en obligaties als % van het nationaal inkomen van enkele leidende industrielanden (1975-2002).

	1975	1985	1995	2002
Verenigde Staten	4	35	135	292
Japan	2	62	65	106
Bondsrepubliek Duitsland	5	33	172	464

Bron: Sassen, *Territory, authority, rights*, 255

8 Gebaseerd op: Nicholas Crafts, 'Globalization and growth in the twentieth century', IMF Working Paper 00/44 (Maart 2000).

9 De terugval in de mondialisering tijdens de Depressie van de jaren dertig wordt geanalyseerd in Harold James, *The end of globalization. Lessons from the Great Depression* (Cambridge Mass. 2001).

10 Saskia Sassen, *Territory, authority, rights. From medieval to global assemblages* (Princeton 2006).

De keerpunten in de mondialisering van het goederen- en kapitaalverkeer, zo blijkt uit deze gegevens, zijn te vinden rond de Eerste Wereldoorlog en in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Dat zijn de momenten geweest waarop een versnelling omsloeg in een inkrimping, respectievelijk een trage groei veranderde in een snelle expansie. De Tweede Wereldoorlog woedde in een periode dat de mondialisering op een dieptepunt verkeerde. Een kentering in die ontwikkeling bracht het armageddon niet.

Technische ontwikkelingen en productiviteit

Anders dan op het eerste gezicht lijkt, markeert de Tweede Wereldoorlog ook geen breuk in de technische ontwikkeling en de productiviteit. Tijdens de oorlog vond zowel bij de geallieerden als bij de asmogendheden een geweldige mobilisatie van mensen en middelen plaats. De productie van oorlogsmaterieel werd in korte tijd op een ongekende schaal opgevoerd. Er werden nieuwe technieken gebruikt om mensen te doden, maar ook nieuwe hulpmiddelen ontwikkeld om zieken en gewonden in leven te houden. Raketten, straalmotoren, atoombomben, penicilline – het zijn klassiek geworden innovaties die met de oorlog worden geassocieerd. Maar dat alles maakt de Tweede Wereldoorlog, vanuit het oogpunt van de ontwikkeling van de techniek en productiviteit bekeken, nog niet tot een revolutionaire gebeurtenis.

In de techniekgeschiedenis staat de Tweede Wereldoorlog tegenwoordig niet als een periode van fundamentele verandering te boek. Dat komt voor een deel door een verschuiving van perspectief in de geschiedschrijving. In het huidige onderzoek over de ontwikkeling van de techniek draait het niet meer alleen om inventies en innovaties maar ook om *technology-in-use* – de techniek die daadwerkelijk op de werkvloer en in allerlei andere activiteiten in het dagelijks leven wordt gebruikt. Historici zijn tegenwoordig net zo goed geïnteresseerd in techniek in het huishouden, in de media of op kantoor als in productieprocessen die in 'maak-industrieën' worden uitgevoerd. Onderhoud, aanpassing of hergebruik zijn in hun visie even

belangrijk om te onderzoeken als technische vernieuwing. Kleinschalige verbeteringen zijn niet minder relevant dan grootschalige doorbraken, continuïteit is niet minder interessant dan verandering. Vanuit deze invalshoek bekeken verschijnt de twintigste eeuw niet als een periode van aanhoudende, wereldwijde, technische 'vooruitgang'. Oude, beproefde materialen, technieken en hulpmiddelen, zoals hout, spinnewielen en paardentractie zijn de hele eeuw door in gebruik gebleven.¹¹

Ook de Tweede Wereldoorlog komt zo in een heel ander licht te staan. De grote successen van de asmogendheden in de beginfase van de oorlog, bijvoorbeeld, kunnen maar in beperkte mate worden toegeschreven aan superioriteit in 'moderne' technische hulpmiddelen. Het is een mythe dat de Duitsers en de Japanners zo snel en zo ver konden oprukken omdat ze over méér of betere tanks en vliegtuigen beschikten of een meer gemechaniseerde logistiek hadden ontwikkeld. Zonder trekdieren zou de Duitse 'oorlogsmachine' niet in beweging zijn gekomen. Bij de invasie in de Sovjet-Unie in 1941 zette het Duitse leger niet minder 625.000 paarden in – meer dan het Britse leger op het hoogtepunt van de Eerste Wereldoorlog ter beschikking had. Begin 1945 waren er bij de Duitse troepen in Europa, dank zij de rooftochten in de veroverde gebieden, zelfs meer paarden in dienst dan ooit: 1,2 miljoen! En één van de belangrijkste technische hulpmiddelen waarmee de Japanners in december 1941 en januari 1942 in een mum van tijd het Maleisische schiereiland veroverden, was de fiets.¹²

Zelfs als het zuiver om uitvindingen en nieuwe toepassingen gaat, blijkt de Tweede Wereldoorlog geen doorbraak gebracht te hebben. De voornaamste vernieuwingen in producten en productieprocessen die in het midden van de twintigste eeuw met succes werden geïntroduceerd, zijn merendeels namelijk al vóór het uitbreken van de oorlog bedacht. Het grootste cluster van 'basisinnovaties' – dat wil zeggen: 'fundamenteel nieuwe producten en productieprocessen [...] die eigen groeimarkten creëerden en in bijzondere gevallen zelfs voor de opkomst en groei van geheel nieuwe bedrijfstakken verantwoordelijk waren' – is te vinden in de jaren dertig, niet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Pvc, nylon, tl-verlichting, televisie, radar, de helikopter, synthetische wasmiddelen – zulke grensver-

11 David Edgerton, *The shock of the old. Technology and global history since 1900* (London 2006).

12 Ibidem, 35, 150-151.

Japanse soldaten in de Filipijnen, 1941-1942.

Bron: <http://commons.wikimedia.org>

leggende vernieuwingen dateren allemaal uit de periode 1930-1938. Belangrijke uitvindingen die tijdens de oorlog zijn gedaan, zijn op de vingers van één hand te tellen. De bekendste is de elektronische computer.¹³

Recente studies van de ontwikkeling van de productiviteit in de Verenigde Staten bevestigen dit beeld. Omstreeks het midden van de twintigste eeuw waren de VS op technisch gebied de onbetwiste leider in de wereld. Het niveau van productiviteit lag er hoger dan in enig ander land. Tot voor kort werd aangenomen dat deze positie vooral te danken was aan een spectaculaire groei in productiviteit *tijdens* de Tweede Wereldoorlog. Onlangs is echter aangetoond dat de toeneming in productiviteit grotendeels al was gerealiseerd vóórdat de Verenigde Staten in 1941 gingen deelnemen aan de oorlog.¹⁴ De nieuwste berekening van de groei van de totale factor productiviteit (het gewogen gemiddelde van de groei van productiviteit van arbeid respectievelijk kapitaal) in het particuliere bedrijfsleven buiten de landbouw in de loop van de twintigste eeuw staat in tabel 4.

Tabel 4: Jaarlijkse groei van de totale factor productiviteit in het particuliere bedrijfsleven buiten de landbouw in de Verenigde Staten, 1901-2000.

Periode	Groei van de totale factor productiviteit per jaar
1901-1919	1,08
1919-1929	2,02
1929-1941	2,31
1941-1948	1,29
1948-1973	1,90
1973-1989	0,34
1989-2000	0,78

Bron: Field, 'Technological change', 205

¹³ J.J. van Duijn, *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?* (Assen 1979) 44-45, 139-142.

¹⁴ Alexander J. Field, 'The most technologically progressive decade of the century', *The American Economic Review* 93 (2003) 1399-1413, met name 1399 en 1410-1411.

Het hoogtepunt van de productiviteitsontwikkeling werd bereikt in de periode 1929 tot 1941. Niet de oorlogsjaren, maar de jaren dertig waren, in de woorden van Alexander Field, de 'most technologically progressive' in de Amerikaanse economische geschiedenis. De basis van de 'gouden jaren' tussen 1948 en 1973 werd gelegd in het Interbellum.¹⁵

Consumptie

In zijn *Zweites Buch*, dat hij in 1928 als vervolg op *Mein Kampf* schreef maar nooit publiceerde, schilderde Adolf Hitler de opkomst van de Verenigde Staten af als een grote bedreiging voor alle landen in Europa. De VS zouden door hun geweldige economische potentieel dominant worden en de Europese mogendheden gereduceerd tot de onbetekende status van Zwitserland en Nederland, tenzij zij zich onder leiding van de sterkste staat – Duitsland natuurlijk – vastbesloten tegen deze hegemonie te weer zouden stellen. Het was al zover gekomen, zo claimde de leider van de NSDAP, dat de gewone Europeaan de levensstandaard van de Amerikanen als maatstaf voor zijn eigen materiële aspiraties nam.¹⁶

Hitlers visie uit 1928 is om twee redenen van belang. De vrees voor de economische overmacht van de Verenigde Staten, die de nazi's naderhand expliciet met een 'samenzwering' door het 'wereldjodendom' associeerden, zou een belangrijke rol spelen bij strategische beslissingen van de top van het Derde Rijk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het besluit om in juni 1941 de Sovjet-Unie aan te vallen kwam mede voort uit de redenering dat er, gezien de groeiende samenwerking tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, geen tijd meer te verliezen was. Duitsland zou alleen in staat zijn de moloch aan de andere kant van de oceaan te verslaan, zo dacht

men, als het over de ruimte en de hulpbronnen van de Sovjet-Unie kon beschikken.¹⁷ De andere reden waarom de visie in het *Zweites Buch* relevant is, ligt hierin dat ze illustreert dat de verspreiding van de 'American way of life' in Europa al in de jaren twintig een punt van discussie was geworden. De opmars van de consumptiemaatschappij naar Amerikaans model, en de reactie daartegen, begon niet pas in de tweede helft van de twintigste eeuw, maar vlak na de Eerste Wereldoorlog. De grote Amerikaanse warenhuisketen Woolworth, bijvoorbeeld, opende in 1927 het eerste filiaal in een Duitse stad. In 1928 volgde er nog eens 23. In 1932 waren er in heel Duitsland al 82 Woolworth-warenhuizen in bedrijf, waarvan veertien in Berlijn. Rekening houdend met de heersende vreemdelingenfobie, legde het concern in de publiciteit wel van meet af aan de nadruk op het feit dat alle filiaalchefs en personeelsleden Duitsers waren en dat 98% van de verkochte producten uit Duitsland zelf kwam.¹⁸

De Verenigde Staten bevonden zich in de jaren twintig al volop in het tijdperk van de massaconsumptie. De productie, distributie en afzet van gestandaardiseerde merkartikelen voor een breed, koopkrachtig publiek was er hoog ontwikkeld. Dat betekende niet dat *alle* Amerikanen in gelijke mate in staat waren om met deze consumptierevolutie mee te doen maar wel dat een groot deel van de bevolking genoeg verdiende en voldoende motivatie had om zich met overgave te storten op het aanschaffen van allerlei producten die – al behoorden ze vaak niet tot de eerste levensbehoeften – het comfort van het bestaan aanzienlijk konden vergroten.¹⁹ Tijdens de Depressie van de jaren dertig werd het belang van de 'consument' als pijler van de economie ook door beleidsmakers expliciet erkend. In het kader van de New Deal werden voorzieningen getroffen om de rechten van consumenten te beschermen en maatregelen genomen om de koopkracht van burgers te doen stijgen waardoor, naar men hoopte, de economische groei weer op gang zou komen.

De Tweede Wereldoorlog vertraagde de groei van de consumptiemaatschappij, maar onderbrak haar niet. Hoewel in de jaren 1941-1945 ongeveer 32% van het nationaal product van de Verenigde Staten aan militaire uitgaven werd besteed, waren de consequenties van de oorlogsinspanning voor de Amerikaanse

15 Alexander J. Field, 'Technological change and US productivity growth in the Interwar Years', *The Journal of Economic History* 66 (2006) 203-236; idem, 'The origins of US total factor productivity growth in the golden age', *Cliometrica* nr. 1 (2007) 63-90, met name 64-65.

16 Adam Tooze, *The wages of destruction. The making and breaking of the Nazi economy* (Londen 2006) 10-11.

17 Ibidem, 407, 423-425.

18 Victoria de Grazia, *Irresistible empire. America's advance through 20th century Europe* (Cambridge Mass. 2005) 157.

19 Elizabeth Cohen, *A consumers' republic. The politics of mass consumption in postwar America* (New York 2003) 18-31, 54-56; De Grazia, *Irresistible empire*, 3-9.

Een Woolworths in Berlijn, 1936.

Bron: www.ullsteinbild.de

consument betrekkelijk gering.²⁰ De particuliere bestedingen aan duurzame consumptiegoederen, zoals auto's, stofzuigers, wasmachines of televisietoestellen, gingen weliswaar omlaag maar de uitgaven aan niet-duurzame consumptiegoederen, zoals levensmiddelen, namen intussen gestaag toe. Geschat wordt dat de levensstandaard van de burgerbevolking, gemeten aan de consumptie, van 1941 tot 1944 stagneerde en in 1945 verbeterde. Dat de oorlog per saldo niet veel opoffering van de consument vereiste, wordt verklaard door de omstandigheid dat de Amerikaanse economie omstreeks 1940 nog over veel ongebruikte capaciteit beschikte; zij had zich nog niet volledig van de depressie hersteld.²¹ Toen

de economie na 1941 eenmaal op volle toeren ging draaien, was ze perfect in staat gelijktijdig in de groeiende behoeften van verschillende vragende partijen te voorzien. Ze kon tegelijk genoeg boter en voldoende kanonnen produceren.

Vanaf de jaren vijftig nam ook in West-Europa de particuliere consumptie sterk toe. Steeds meer Europeanen hadden steeds meer te besteden. Net als Amerikanen gingen zij

20 Michael Edelstein, 'War and the American economy in the twentieth century', in: Stanley L. Engerman en Robert E. Gallman ed., *The Cambridge economic history of the United States III, The twentieth century* (Cambridge 2000) 329-405, aldaar 332.

21 Ibidem, 393-400.

op grote schaal auto's, televisies, wasmachines, bankstellen, ijskasten en allerlei moderne keukenapparatuur aanschaffen en verkozen ze hoe langer hoe meer de supermarkt en het warenhuis boven de kruidenier en de winkel om de hoek. De groei van deze consumptiecultuur was geen automatisch proces. Er zat een zichtbare hand achter. Amerikaanse bedrijven en organisaties waren doelbewust bezig om de levensstijl die in de Verenigde Staten normaal was geworden aan de andere kant van de oceaan te propagieren. Het hele arsenaal van marketingmethoden dat in eigen land was beproefd werd nu ook in Europa in de strijd geworpen.²² Natuurlijk werd de verspreiding van deze materiële cultuur geholpen door de veranderende politieke en economische machtsverhoudingen tussen de Verenigde Staten en Europa na de Tweede Wereldoorlog. Negatief geformuleerd: in die delen van Europa waar Amerika géén economisch en politiek overwicht bezat, werd de groei van de consumptiecultuur vertraagd. Het Oostblok bleef lang ongevoelig voor de verleidingen van Hollywood-films, *shopping malls* en *fast food*. Pas de ineenstorting van het Sovjetrijk zette de sluizen open. Het eerste filiaal van McDonald's in Moskou werd drie maanden na de val van de Berlijnse Muur geopend.²³

Maar de groei van de consumptiemaatschappij in Europa was niet het gevolg van de oorlog op zich, noch van de dominantie van de Verenigde Staten die zich sindsdien in een groot deel van het continent manifesteerde. De opkomst van de 'American way of life' als cultureel model begon al in het Interbellum, zoals we eerder zagen, en de consumptierevolutie werd door Europeanen niet passief ondergaan. De 'mondige' consument was geen uitvinding van de jaren vijftig of zestig. Lang vóór de Tweede Wereldoorlog werden er allerlei organisaties van consumenten opgericht, zoals coöperaties en verenigingen van huisvrouwen, die invloed probeerden uit te oefenen op de prijs, de kwaliteit of het ontwerp

van producten en daarbij in toenemende mate medewerking kregen van de staat. De *Ligue Social des Acheteurs* in Frankrijk, bij voorbeeld, werd gesticht in 1903, de *Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* dateert van 1912 en het *Reichsverband Deutscher Hausfrauvereine* werd gevormd in 1915.²⁴ Deze consumentenbeweging drukte na de Tweede Wereldoorlog mede een stempel op de manier waarop het aanbod en de verspreiding van consumptiegoederen zich ontwikkelden. Wat betreft de consumptie betekende het conflict dus net zo min een breuk als op het gebied van de export van goederen en kapitaal of dat van de technische ontwikkeling en de productiviteit.

Institutionele context

In welk opzicht had de Tweede Wereldoorlog dan wél merkbare gevolgen voor de economische ontwikkeling? Het antwoord ligt in de institutionele context. Voorzover de oorlog aanwijsbaar effecten heeft gehad op de ontwikkeling van de economie is dat in de sfeer van de instituties geweest, zowel op internationaal en nationaal vlak als op het niveau van bedrijven.

Maar het beeld is verre van eenduidig. Jürgen Osterhammel en Niels Petersson betogen in hun overzicht van de geschiedenis van globalisering dat 'the end of the war in 1945 represented a *global turning point* [cursivering, KD], not only because it meant the conclusion of a world war that had affected the lives of a greater number of people than any other event in history, but also because it was the will of the victors to create a new world order'.²⁵ Deze nieuwe wereldorde rustte op een samenstel van multilaterale instituties, voorvloeiend uit de internationale conferentie van Bretton Woods (1944), waarbij afspraken over vaste wisselkoersen, de koppeling tussen de dollar en het goud en het vrije verkeer van goederen en kapitaal werden gemaakt. Bovendien werden een stabilisatiefonds (het Internationale Monetaire Fonds) en een ontwikkelingsbank (de Wereldbank) in het leven geroepen, en de *General Agreement on Tariffs and Trade* (1947), waarbinnen een geleidelijke, algemene verlaging van in- en uitvoerrechten werd voorzien.²⁶ Tussen Europese landen werden – mede op aandrang van de Verenigde Staten – overeenkomsten gesloten voor een nauwere samenwerking op economisch gebied. In vele

22 De Grazia, *Irresistible empire*, passim.

23 Ibidem, 471.

24 Ruth Oldenziel en Adri Albert de la Bruhèze, 'Theorizing the mediation junction for technology and consumption', in: Ruth Oldenziel en Adri Albert de la Bruhèze ed., *Manufacturing technology, manufacturing consumers. The making of Dutch consumer society* (Amsterdam 2009) 9-39, met name 17-20.

25 Jürgen Osterhammel en Niels P. Petersson, *Globalization. A short history* (Princeton/Oxford 2005) 111.

26 Ibidem, 122.

Europese staten ontstonden ten slotte nieuwe institutionele arrangementen voor overleg tussen werknemers, werkgevers en de overheid die een hogere graad van coördinatie in de economie creëerden en een snellere economische groei mogelijk maakten, welke tot omstreeks 1970 aanhield.²⁷ Zonder de Tweede Wereldoorlog zouden deze nieuwe instituties, die voor een groot deel tot op heden functioneren, hoogstwaarschijnlijk niet tot stand zijn gekomen.

De opkomst van nieuwe instituties betekende echter niet dat oude instellingen compleet verdwenen. De oorlog zorgde niet voor een *tabula rasa*. De theorie van Mancur Olson, dat de oorlog de weg vrij maakte voor economische groei door het dichte woud van bestaande belangengroepen op te ruimen, wordt volgens Barry Eichengreen niet door de feiten gestaafd. Duitse vakbonden of Franse boerenlobbies waren na de oorlog niet minder nadrukkelijk aanwezig dan daarvóór. 'All the war had done was to add a bit of extra "play" to the system – some extra scope from adapting old structures to new needs.'²⁸ Saskia Sassen betoogde onlangs dat in institutioneel opzicht het omslagpunt in de ontwikkeling van de wereldeconomie in werkelijkheid niet vlak na de Tweede Wereldoorlog lag, maar pas in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. Op dat moment voltrok zich namelijk een veel ingrijpendere verandering in de organisatie van het economisch systeem op nationaal en internationaal niveau dan in de dagen van Bretton Woods. De bescherming van nationale economieën tegen krachten van buiten werd ontmanteld, markten werden gedereguleerd en controlemechanismen werden verzwakt of afgeschaft.²⁹ Het echte breukvlak is dus van recenter datum.

In het bedrijfsleven heeft de oorlog ook enkele blijvende gevolgen gehad. Maar het beeld is hier net zo min eenduidig als bij de instituties op nationaal en internationaal niveau. De Koninklijke Shell heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog in verschillende opzichten een ingrijpende verandering ondergaan. De ongelijke verhouding tussen Britten en Nederlanders in de besturen van werkmaatschappijen die sinds de oprichting van de onderneming bestond, werd eindelijk rechtgetrokken. De structuur van het topmanagement werd meer samenhangend en efficiënt gemaakt. Het zwaartepunt van het bedrijf verschoof van

Azië naar het westelijk halfmond; de Verenigde Staten werden het belangrijkste operatiegebied in de productie, verwerking en afzet van olie. De Amerikaanse werkmaatschappij Shell Oil speelde een cruciale rol in de naoorlogse groei van het bedrijf als geheel. En in het personeelsbeleid ging verdienste voortaan zwaarder wegen dan nationale of etnische achtergrond.³⁰

Ook bij een andere grote Brits-Nederlandse onderneming, Unilever, heeft de oorlog langdurig sporen nagelaten in de bedrijfsstructuur, zij het op een andere manier dan bij Shell. In reactie op het uitbreken van de oorlog in 1939 werd de onderneming in sterke mate gedecentraliseerd. Unilever Limited in Londen en Unilever NV in Rotterdam kregen elk een eigen, autonoom bestuur. De beide delen van de onderneming en hun werkmaatschappijen konden onafhankelijk van elkaar opereren. Het was juist deze verregaande decentralisatie die het voor Unilever mogelijk maakte de oorlog te overleven. Hoewel het bedrijf in Duitsland, Nederland en andere bezette gebieden steeds meer werd onderworpen aan bemoeienis door de nazi-autoriteiten, kon Unilever buiten het Europese continent gewoon blijven functioneren. De gedecentraliseerde structuur werd ook na de oorlog nog lange tijd gehandhaafd.³¹

Weer een ander patroon is te zien bij één van de meest typische moderne Amerikaanse transnationale ondernemingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw, de Ford Motor Company. De omslag in de richting van een gedecentraliseerde structuur, waarbij nationale werkmaatschappijen over een vrij grote mate van autonomie beschikten, voltrok zich al in de jaren dertig en gebeurde eerder noodgedwongen dan doelbewust. De oorspronkelijke opzet om alle operaties op het Europese continent te laten sturen vanuit één secundair hoofdkwartier in Engeland, zoals voorzien in een masterplan uit 1928, bleek gegeven het

27 Barry Eichengreen, *The European economy since 1945. Coordinated capitalism and beyond* (Princeton 2007) 31-47.

28 Ibidem, 46-47, 54; vgl. Mancur Olson, *The rise and decline of nations. Economic growth, stagflation and social rigidities* (New Haven/Londen 1982).

29 Sassen, *Territory, authority, rights*, 16-17.

30 Stephen Howarth en Joost Jonker, *A history of Royal Dutch Shell II* (Oxford 2007) 103.

31 Ben Wubs, 'Unilever's struggle for control. An Anglo-Dutch multinational under German Occupation', *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 51 (2007) 57-85, met name 84-85, Geoffrey Jones, *Renewing Unilever. Transformation and tradition* (Oxford 2005) 9-10, 20.

groeïende protectionisme en de fragmentatie van afzetmarkten na 1930 niet langer haalbaar. Het duurde tot het eind van de jaren zestig voordat de productie en verkoop van auto's in Europa in een geïntegreerde organisatie werd ondergebracht: 'Ford of Europe'.³²

Shell, Unilever en Ford waren natuurlijk giganten. De meeste industriële en commerciële ondernemingen waren veel kleiner en opereerden voornamelijk op nationale markten. Voor de structuur van deze bedrijven is de Tweede Wereldoorlog veel minder een relevante factor geweest dan de grote veranderingen in de politieke en economische omgeving die zich na 1950 voltrokken: de dekolonisatie, de toenemende kapitaalintensiteit van technische ontwikkeling, de Europese eenwording en de deregulering van markten. Studies over familieondernemingen in Nederland hebben bijvoorbeeld aangetoond dat het besluit om een bedrijf om te zetten in een open naamloze vennootschap vaak werd ingegeven door het besef dat schaalvergroting, gegeven deze veranderende omstandigheden, niet meer alleen nog worden gerealiseerd door zelffinanciering en kapitaalbreng vanuit de familie zelf. De gang naar de beurs werd als noodzakelijk gezien.³³

Op één punt hadden industrielanden na de Tweede Wereldoorlog in institutioneel

opzicht ondubbelzinnig iets gemeen: de betrokkenheid van de staat in de ontwikkeling van wetenschap en techniek nam drastisch toe en de status en macht van technische deskundigen steeg tot een hoger niveau dan ooit tevoren. Of het nu supermogendheden als de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie betrof dan wel een klein land als Nederland – de tendens was overal gelijk. En voor deze omwenteling gaat wel degelijk de stelling op dat zij zonder de oorlog niet zo snel of in die mate zou hebben plaatsgevonden.³⁴ Veel voorbereidend werk was echter al gedaan in de jaren twintig en dertig. De ideologie en netwerken van de technocratische elite die na de oorlog dominant werd, zijn in de kern in die tijd gevormd.³⁵

Besluit

Grote gebeurtenissen hebben dus niet altijd grote gevolgen. De effecten van de Tweede Wereldoorlog op economisch gebied waren over het geheel genomen beperkt. Alleen op institutioneel vlak blijkt de oorlog in sommige opzichten duurzame gevolgen te hebben gehad. Dat de oorlog juist op dit terrein wel merkbaar consequenties had voor de economische ontwikkeling in de wereld is op zich niet onbegrijpelijk. Instituten worden door actoren gevormd, en het handelen van deze actoren wordt voor een deel bepaald door de ervaring of interpretatie van gebeurtenissen in hun omgeving. Individuele actoren als zoals politici, bestuurders of managers of bedrijven hebben waarschijnlijk op grond van hun indrukken van de oorlog bepaalde beslissingen genomen die het institutionele kader van de economische ontwikkeling veranderden, bijvoorbeeld door afspraken te maken over economische samenwerking of een wijziging in de structuur van een bedrijf door te voeren.

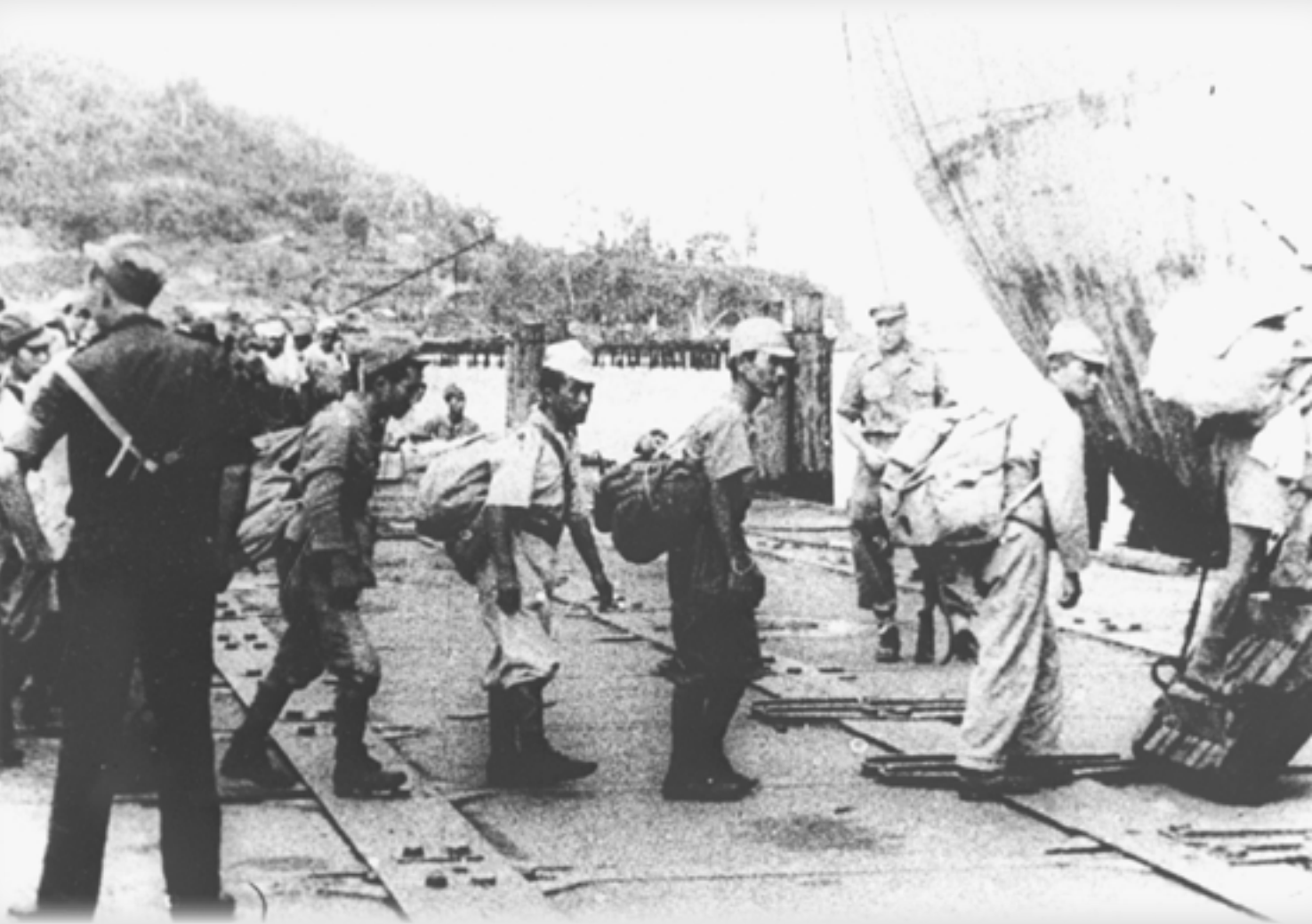
Maar de economische ontwikkeling wordt ook door factoren beïnvloed waar individuele actoren geen invloed op kunnen uitoefenen of zelfs helemaal geen weet van hebben. Veranderingen in de export van goederen of kapitaal, in de productiviteit, in de techniek of in consumptiepatronen worden weliswaar door mensen tot stand gebracht en tot op zekere hoogte zelfs door een 'zichtbare hand' gestuurd, maar ze zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van structurele ontwikkelingen die niet door individuele actoren kunnen

- 32 Steven Tolliday, 'The origins of Ford of Europe: from multidomestic to transnational corporation, 1903-1976', in: Hubert Bonin, Yannick Lung en Steven Tolliday ed., *Ford, 1903-2003: The European history I* (Paris 2003) 153-241, aldaar 153-154, 165, 171, 227.
- 33 Karel Davids, 'Familiebedrijven, familisme en individualisering. Een bijdrage aan de theorievorming', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 527-554, aldaar 534-538, 544-545; Doreen Arnoldus, *Family, family firm and strategy. Six Dutch family firms in the food industry 1880-1970* (Amsterdam 2002) hoofdstuk 5.
- 34 Nick von Tunzelman, 'Technological systems and comparative systems of innovation: From historical performance to future policy guidelines', in: Paul A. David en Mark Thomas ed., *The economic future in historical perspective* (Oxford 2003) 167-195, aldaar 179; Kendall E. Bailes, *Technology and society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet technical intelligentsia, 1917-1941* (Princeton 1978); Ronald Amann, 'Technical progress and Soviet economic development: Setting the scene', in: Ronald Amann en Julian Cooper ed., *Technical progress and Soviet economic development* (Oxford 1986) 5-30, aldaar 17-20; Asif Siddiqi, 'The rockets' red glare. Technology, conflict, and terror in the Soviet Union', *Technology and Culture* 44 (2003) 470-501, met name 501; Jasper Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie 1870-1970* (Amsterdam 2001) 49-60; Dick van Lente en Johan Schot, 'Techniek als politiek: ingenieurs en de vormgeving van de Nederlandse samenleving', in: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VII* (Zutphen 2003) 197-231, met name 214-217.
- 35 Martin Kohlrusch, 'Technologische Innovation und transnationale Netwerke: Europa zwischen den Weltkriegen', *Journal of Modern European History* 6 (2008) 181-195; Johan Schot en Vincent Lagendijk, 'Technocratic internationalism in the Interwar Years: Building Europe on motorways and electricity networks', *Journal of Modern European History* 6 (2008) 196-217.

worden bepaald. Om het bekende antwoord van de Britse premier Harold Macmillan op de vraag van een journalist wat hij voor zijn regering het meest vreesde te variëren: 'Structures, dear boy, structures.'

Structurele ontwikkelingen hebben een eigen dynamiek, die niet per se samenvalt met de gebeurtenissen die een centrale plaats innemen in de collectieve beleving en herinnering. In de economische ontwikkeling van de twintigste eeuw blijkt de Tweede Wereldoorlog geen belangrijk breukpunt te zijn geweest. De voornaamste omslagpunten lagen ervóór en erna, namelijk rond de Eerste Wereldoorlog en de jaren dertig en in de jaren zeventig en tachtig. Wie de economische ontwikkeling van de vorige eeuw wil begrijpen, zal het antwoord niet vinden in de catastrofale gebeurtenissen tussen 1939 en 1945.

Prof. dr. Karel Davids is hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceerde onlangs (met Greta Devos en Patrick Pasture), *Changing Liaisons. The Dynamics of Social Partnership in 20th Century West-European Democracies* (Brussel 2008).

Repatriëring van Japanse krijgsgevangenen uit Nederlands-Indië, midden-1946.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

DE TWEEDE WERELDOORLOG IN INDONESIË ALS EEN GESCHIEDENIS VAN BEWEGING EN BEGRENZING

Remco Raben

De Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie vormen een scharnierpunt in de migratiegeschiedenis van Indonesië, met gevolgen voor uiteenlopende delen van de wereld. Na de Japanse inval in januari 1942 kwam er een einde aan het Nederlandse gezag in de gehele archipel. De oorlog en dekolonisatie brachten grote aantallen mensen op de been. Niet alleen Nederlanders raakten op drift. Veel grotere aantallen Indonesiërs kwamen ver van huis terecht, van de Andamanen tot de Solomon-eilanden. Maar de oorlog bracht nog meer teweeg: de vooroorlogse migratie kwam ten einde en er ontstonden geheel nieuwe patronen van mobiliteit in de regio.

De Andamanen hebben een ellendige oorlogstijd gehad: liggend aan de uiterste westgrens van het door Japan bezette gebied in de Tweede Wereldoorlog, midden in de Golf van Bengalen, werd de bevolking het slachtoffer van instortende handel, gebrekkige rantsoenering, een streng bezettingsregime en dwangarbeid.¹ Voor de aanleg van militaire werken werden ook buitenlandse arbeiders naar de dunbevolkte eilanden gebracht. Na de Japanse capitulatie werden er 600 Javaanse koeliearbeiders aangetroffen, de overlevenden van een onbekend aantal *romusha* (arbeiders van het Japanse leger) die tijdens de Tweede Wereldoorlog naar de Andamanen waren ge-

voerd om verdedigingswerken aan te leggen.² Er is verder niets over ze bekend dan een enkele verwijzing naar hun bestaan. Ze waren een tijdlang door de repatriëringsinstanties over het hoofd gezien. Niet dat die vervolgens veel hebben kunnen betekenen, want de Javanen op de Andamanen weigerden huiswaarts te keren in Nederlandse boten. Inmiddels was op Java de onafhankelijke Indonesische Republiek uitgeroepen, hetgeen deze oud-*romusha* kennelijk ter ore was gekomen; Nederland was de vijand geworden. Voor de repatriëringsinstanties betekende dat één kopzorg minder: de mannen werden van de lijst geschrapt en daarmee was het probleem administratief opgelost.

Dit kleine residu van de wereldgeschiedenis is kenmerkend voor de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië. Honderdduizenden mensen zijn daar over grote afstanden versleept, en zij zijn niet zelden nooit meer op hun plaats van vertrek teruggekeerd. Oorlog veroorzaakt verhuizing, ontheemding, vluchtelingenstromen en allerlei andere vormen van verplaatsing. Toch wordt een oorlogsperiode zelden vanuit het gezichtspunt van migratie bekeken. Tallozen raken op drift, met alle gevolgen van dien voor hun persoonlijke leven, maar ook voor de omringende samenlevingen. Niet alleen vanwege zijn internationale politieke dimensies is de Tweede Wereldoorlog een mondiale gebeurtenis; juist door de enorme verplaatsingen van mensen die het conflict teweegbracht, zijn er nieuwe internationale verbanden en migratiepatronen ontstaan.

1 Tilak Raj Sareen, *Sharing the blame. Subhash Chandra Bose and the Japanese occupation of the Andamans, 1942-1945* (Delhi 2002).

2 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Indische Collectie, inv.nr. 005.717; Henk Hovinga, 'Einde van een vergeten drama. Opvang en repatriëring van romusha na de Japanse capitulatie' in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen ed., *Tussen banzai en bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 73-94, aldaar 82.

In de volgende bladzijden wil ik de contouren schetsen van de mobiliteit in Indonesië, met zijdelingse observaties over de omliggende landen, rond de Tweede Wereldoorlog. Het betreft een verkenning van de dynamiek van beweging en migratie. Hierdoor kunnen we meer te weten komen over de invloed van de oorlog en dekolonisatie op de sociale ontwikkelingen in Indonesië en de krachten achter de verschillende vormen van mobiliteit.

Voor een goed begrip van de betekenis van deze episode op de mobiliteit in de regio is in de eerste plaats een langetermijnperspectief noodzakelijk. De Tweede Wereldoorlog was niet alleen een periode van grootscheepse ontworteling en verplaatsing maar markeerde ook een aantal cruciale verschuivingen in mobiliteit en migratiepatronen in en om Indonesië. Bovendien is de Tweede Wereldoorlog in Indonesië moeilijk te scheiden van het hele complex van gebeurtenissen rond de dekolonisatie en het ontstaan van de nieuwe staten. De periode tussen 1940 en 1950 is een essentiële schakel in een langgerekte transitieperiode van modernisering, koloniale losmaking en definitie van de natie. Deze ontwikkelingen hebben niet alleen enorme aantallen mensen op drift gebracht, maar ook bestaande patronen van mobiliteit radicaal veranderd.

Ten tweede is de dynamiek van de verplaatsingen slechts in een wereldhistorisch perspectief te begrijpen. De Tweede Wereldoorlog heeft de relatie tussen verschillende delen van de wereld fundamenteel gewijzigd. Dit was heel duidelijk het geval in Zuidoost-Azië, waar de Tweede Wereldoorlog de Europese hegemonie brak en de losmaking van de koloniën inluidde. Migratiestromen tussen het gebied en andere regio's – Europa natuurlijk, maar net zo goed ook Oost-Azië, het Midden-Oosten en Australië – werden door de oorlog en zijn nasleep diepgaand beïnvloed, zo niet structureel veranderd. Ook de migratie die de oorlog veroorzaakte.

eanen niet geïsoleerd worden gezien. De geschiedschrijving van de oorlogsmigraties is doorgaans sterk westers georiënteerd:

het lot van gemobiliseerden, vluchtelingen, dwangarbeiders wordt doorgaans als een Europese ervaring beschreven. Dat geldt des te meer voor wat er na de Japanse capitulatie plaatsvond: de geschiedenis van repatriëring is een bijna unaniem Nederlands verhaal gebleven. Maar deze bewegingen zijn een integraal onderdeel van een veel bredere ontwikkeling waarbij ook grote aantallen mensen uit andere bevolkingsgroepen betrokken raakten.

Demografisch cijferwerk wordt sterk belemmerd door de schaarste aan en versnippering van gegevens. De laatste volkstelling voor de oorlog vond in 1930 plaats, de eerste naoorlogse pas in 1961. De registratie van zowel internationale als binnenlandse migratie kwam na de Japanse inval zo goed als stil te liggen. Officieel moesten geboorte, sterfte en verplaatsing aan het dorps- of wijkhoofd worden aangegeven, maar dat gebeurde zeker niet altijd. In de Nederlandse tijd was het gebruikelijk dat dergelijke gegevens aan het Centraal Kantoor van de Statistiek werden doorgegeven, maar na 1942 gebeurde dat niet meer.³ Het zal daarom onmogelijk zijn om de volksbewegingen in precieze cijfers aan te geven.

Mobilisaties

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië in december 1941 betekende het einde van de bestaande orde in Nederlands-Indië. Zelden zal een gebeurtenis in de wereldgeschiedenis zo'n onmiddellijk en blijvend effect hebben gehad. In enkele maanden tijd viel het koloniale gezag geheel in duigen. De internationale positie van Indië, en de gehele regio, veranderde radicaal. Door de Japanse bezetting raakte Nederlands-Indië afgesneden van de markten in het Westen en werden de relaties met de Europese mogendheden verbroken.

Voor de migratiebewegingen in de regio had de Japanse inval ook grote gevolgen. Het migratiecircuit tussen Europa en de Europese koloniën in Zuidoost-Azië was met de Duitse bezetting van West-Europa in mei 1940 al verstoord, maar kwam nu geheel stil te liggen. In de laatste jaren voor de oorlog was de immigratie uit Nederland gestegen tot bijna 20.000 per jaar, maar daar kwam een abrupt einde aan.⁴ De economieën hadden zwaar te lijden onder de bezetting, waardoor vooroorlogse vormen van binnenlandse en internati-

3 Pierre van der Eng, 'Bridging a gap: a reconstruction of population patterns in Indonesia, 1930-61', *Asian studies review* 26, 4 (December 2002) 487-509; E.A. van de Graaff, *De statistiek in Indonesië* ('s-Gravenhage/Bandung 1955) 166.

4 Ulbe Bosma, 'Sailing through Suez from the South: The emergence of an Indies-Dutch migration circuit, 1815-1940', *International Migration Review* 41, 2 (2007) 511-536, aldaar 529.

onale arbeidsmigratie verstoord raakten. Ook andere vormen van migratie werden abrupt een halt toegeroepen. Een voorbeeld is dat van de hadji's, de pelgrimsreizigers naar Mekka. Op het hoogtepunt, nog voor de mondiale depressie in de jaren 1920, gingen jaarlijks een kleine 25.000 tot 30.000 moslims uit Nederlands-Indië op bedevaart. Die beweging kwam in 1942 geheel stil te liggen. Dat gold ook voor studenten die voor de oorlog in kleine aantallen naar Europa en Caïro trokken. De Japanse bezetting betekende dus in veel opzichten een rem op de mobiliteit en een inkrimping van de horisonten.

Maar de Tweede Wereldoorlog in Zuid-oost-Azië heeft ook een grote mobiliteit teweeggebracht, in de vorm van gedwongen, geregleerde en ongecontroleerde migratie, van vluchtelingen, arbeiders en gedeporteerden. Oorlogsreizigers waren er in Zuidoost-Azië in een ongelofelijke variëteit: niet alleen Japanse militairen en civiele ambtenaren die het bezettingsregime vormden, maar ook krijgsgevangenen, burgergeïnterneerden, dwangarbeiders en vluchtelingen. De historisch meest zichtbare groep is die van de Europese gevangenen. In Nederlands-Indië waren er in begin 1942 ongeveer 305.000 Europese inwoners.⁵ Van hen werden er ongeveer 100.000 geïnterneerd en 42.000 krijgsgevangen gemaakt. Na de eerste voorlopige internering in de tweede helft van 1942 en begin 1943, werden de Europese burgers in steeds grotere kampen geconcentreerd en over grote afstanden vervoerd. Dat gold nog sterker voor de krijgsgevangenen, van wie velen als dwangarbeiders werden ingezet.

Opvallend is dat de geschiedenis van de verschillende groepen vaak zo geïsoleerd zijn beschreven, terwijl hun lot vaak door dezelfde oorzaken en motieven werd bepaald. Zo zijn de lotgevallen van de krijgsgevangenen slechts te begrijpen in de context van andere vormen van arbeidsmobilisatie. De meeste arbeidsmigranten waren immers Indonesiërs, door de Japanse autoriteiten geronseld om te werken aan publieke projecten, in fabrieken en in de landbouw. De meeste Indonesiërs werden in de eigen regio aan het werk gezet, maar een groot aantal werd overzee naar dunbevolkte gebieden gestuurd waar de Japanse strijdkrachten grote projecten uitvoerden: de mijnen en industrieën op Borneo en Celebes en de spoorlijnen in Zuid-Celebes en Sumatra. De meeste arbeiders kwamen van Java. Een

Japanse notitie uit 1946 noemt een aantal van 294.100 Javaanse arbeiders die buiten hun geboorte-eiland werden tewerkgesteld.⁶ Ongeveer drie kwart van hen – 225.100 – kwam volgens deze bron in de Buitengewesten terecht en ongeveer 69.000 buiten het grondgebied van het vroegere Nederlands-Indië, vooral in Singapore, op Brits-Borneo en aan de Birma-spoorweg. Binnen de archipel werden verreweg de meeste *romusha* naar Sumatra vervoerd, vooral naar de Pekanbaru spoorlijn, en in mindere mate naar Zuid-Celebes en Zuid-Borneo. Onder deze cijfers vallen vermoedelijk ook de *heiho* (hulp soldaten), die arbeidsdiensten verschaften aan het Japanse leger te velde en in allerlei operaties ver buiten de Indonesische archipel zijn ingezet, van Birma tot de Solomon-eilanden.⁷

Henk Hovinga heeft uitgerekend dat slechts 25 % van de verscheepte Javaanse *romusha* de tewerkstelling heeft overleefd.⁸ Dit cijfer deed ook vlak na de oorlog al de ronde en is kennelijk afkomstig van de organisaties die de arbeiders moesten opsporen en naar huis brengen. Over dit aantal is echter geen enkele zekerheid te verkrijgen. Het lijkt erop dat veel arbeiders na de capitulatie op eigen houtje de tocht naar huis hebben ondernomen. Anderen zijn in de buurt van hun tewerkstellingsplaats gebleven, waar ze recent nog konden worden aangetroffen.⁹

De Javaanse *romusha* die buiten hun eiland zijn vervoerd hebben de meeste aandacht gekregen, als een Indonesisch equivalent van de Europese krijgsgevangenen. In werkelijkheid vormen zij slechts een klein onderdeel van de algehele arbeidsmobilisatie en verplaatsing in de archipel, en van de aantallen arbeiders die op Java zijn geronseld. De meesten werden op het eiland zelf ingezet. De Japanse historici

5 *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut rapport 64 (Den Haag 2002) 32; zie ook Evert van Imhoff en Gijs Beets, 'A demographic history of the Indo-Dutch population, 1930-2001', *Journal of population research* 21, 1 (2004) 47-72, aldaar 55.

6 'The number of native labourers who sent out from Java', z.d.[1946], Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Indische Collectie, inv.nr. 005.709; zie Remco Raben, 'Indonesian *romusha* and coolies under naval administration. The eastern archipelago, 1942-45' in: Paul H. Kratoska ed., *Asian labor in the wartime Japanese empire. Unknown histories* (Armonk/Londen 2005) 197-212, aldaar 209.

7 Kaori Maekawa, 'The *heiho* during the Japanese occupation of Indonesia' in: Kratoska ed., *Asian labor*, 179-196.

8 Hovinga, 'Einde van een vergeten drama', 74.

9 Aiko Kurasawa, *Mobilisasi dan kontrol. Studi tentang perubahan sosial di pedesaan Jawa 1942-1945* (Jakarta 1993) 184.

Aiko Kurasawa en Sato Shigeru hebben ooit berekend dat 10 à 12 miljoen Javaanse mannen tewerk zijn gesteld, sommigen ver van huis, sommigen dichtbij.¹⁰ Op een totale bevolking van ongeveer 50 miljoen, betreft het aantal tewerkgestelden bijna de gehele gezonde mannelijke bevolking van 15 tot 40 jaar.

Bij nadere beschouwing was de situatie buiten Java niet anders. Ook in de andere eilanden werd het grootste gedeelte van de mannelijke bevolking als arbeider geronseld en in de buurt van hun woonplaats aan het werk gezet. Maar ook daar werden duizenden arbeiders naar elders verscheept.¹¹ Met uitzondering van gebieden waar het Japanse gezag niet stevig was gevestigd en de bezetting klein bleef, zoals in de binnenlanden van Borneo, werden overal mannen stelselmatig geronseld voor arbeidsdiensten.

Hoewel het patroon op het eerste gezicht willekeurig lijkt, is er een duidelijk systeem in te ontwaren. In principe ronselden de Japaners hun arbeiders lokaal. Dat kwam overeen met de principes van economische autarkie die in Tokio voor de bezette gebieden had geformuleerd. Pas als de projecten de inzet van de lokale arbeidskrachten te boven gingen, zochten Japanse autoriteiten aanvulling van elders. Dat gebeurde ook bij de grote infrastructurele en defensieprojecten, die zoveel werk vereisten dat er geconcentreerde aanvoer van arbeiders nodig was. Arbeidskrachten werden dus van dicht naar dunbevolkte gebieden vervoerd. Zodra de lokale arbeidsreservoirs uitgeput raakte, werden mannen uit andere streken en eilanden gehaald. In veel gevallen waren dat gebieden waar ook al voor de oorlog een arbeidsreservoir bestond – Java natuurlijk, maar ook de Sangihe- en Talaudeilanden ten noorden van Celebes.

In het uitgestrekte Japanse machtsgebied kregen de arbeidsmigraties een sterke internationale component. Tienduizenden dwangarbeiders en *romusha* werden buiten de grenzen van Nederlands-Indië gestuurd, naar Birma, Siam, Japan, zelfs de Andamanen. Zij maakten deel uit van de miljoenen arbeiders die Japan mobiliseerde en buiten het eigen land tewerkstelde. Zo werden er in de oorlog 1,2 miljoen Koreanen onder dwang in Japan ingezet, en werkten er naar schatting ruim 180.000 Aziatische arbeiders uit omringende landen aan de spoorlijn tussen Birma en Siam, naast bijna 62.000 westerse krijgsgevangenen.¹²

In het arbeidssysteem van het Japanse gezag vormden de Europese (en Australische) krijgsgevangenen een aanvulling op de andere beschikbare arbeid. Slechts bij zeer arbeidsintensieve projecten in volkarme gebieden werden westerse krijgsgevangenen ingezet. Dat was het geval in de oostelijke archipel, achter de frontlinies, waar vliegvelden aangelegd moesten worden, zoals op Flores en in de Molukken. In Midden-Sumatra werden 5.500 Europese krijgsgevangenen aan de aanleg van een 220 kilometer lange spoorlijn tussen Pekanbaru en Muara tewerkgesteld, en aan de Birma-Siam spoorlijn 18.000. Na voltooiing van die spoorlijn werden veel krijgsgevangenen naar Singapore, Indochina en Japan getransporteerd.

De dwangarbeiders en *heiho* vormden de grootste groepen internationale migranten in oorlogstijd. Daarnaast was er een grote groep Indonesische vluchtelingen en evacués in Australië, ongeveer 5.000, en een dun stroompje van vermoedelijk 81 Indonesische studenten die in 1943 en 1944 in Japan studeerden onder het Nantoku-programma voor Overzeese Studenten uit de Zuidelijke Gebieden.¹³ De Groot-Oost-Aziatische Welvaartssfeer die de Japanse regering tot stand wilde brengen heeft echter weinig uitwisseling tussen de verschillende delen van de Japanse invloedssfeer tot stand gebracht. De internationale migratie bleef grotendeels beperkt tot de overkomst van Japanse militairen en civiele ambtenaren en de arbeidstransporten van Indonesiërs en Europeanen.

De richtlijnen voor de bezetting van Zuid-oost-Azië die in december 1941 in Tokio waren opgesteld, hadden als doel gesteld dat de verschillende regio's binnen de Japanse sfeer autarkisch moesten worden.¹⁴ Dit had een

10 Shigeru Sato, *War, nationalism and peasants. Java under the Japanese occupation 1942-1945* (St Leonards 1994) 156-158; Kurasawa, *Mobilisasi dan kontrol*, 174.

11 Remco Raben, 'Arbeid voor Groot-Azië. Indonesische koelies in de Buitengewesten, 1942-1945' in: *Oorlogsdokumentatie '40-'45. Negende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdokumentatie* (Amsterdam/Zutphen 1998) 81-111.

12 Naitou Hisako, 'Korean forced labor in Japan's wartime empire' in: Kratoska ed., *Asian labor*, 90-98, aldaar 98.

13 Jan Lingard, *Refugees and rebels: Indonesian exiles in wartime Australia* (Melbourne 2008); Ken'ichi Goto, 'Indonesian students in Japan during World War II' in: Idem, *Tensions of empire. Japan and Southeast Asia in the colonial and postcolonial world* (Athens/Singapore 2003) 149-170, aldaar 155.

14 'Outline of economic policies for the Southern areas' in: Harry J. Benda, James K. Irikura en Koichi Kishi ed., *Japanese military administration in Indonesia: selected documents* (New Haven 1965) 17-25.

Indonesische studenten in de landbouwschool in Gifu, Honshu, Japan, zomer 1944.

Bron: particuliere collectie

sterke fragmentatie tot gevolg, hetgeen ook tot uiting kwam in de bestuurlijke opdeling van de Indonesische archipel. Naast de onmiskenbare verbreding van het bewustzijn betekende de bezetting ook een beperking van de mobiliteit tussen de eilanden. Daar staat tegenover dat de Japanse bezetting een enorme interne migratie teweeg heeft gebracht, die zich vooral op de steden concentreerde. Voor veel jongeren bood de bezetting kansen op een baan bij de overheid of in het culturele leven; voor anderen waren de steden een toevluchtsoord om aan de economische misère op het platteland en aan de arbeidsmobilisatie te ontkomen.

Herordening

Na de oorlog waren de massale verplaatsingen nog niet voorbij, integendeel. Het duurde nog lang voordat de eenmaal opgeschudde bevolking tot bedaren kwam. Zuidoost-Azië was een sneeuwdoojsje waarin de vlokken slechts

langzaam bezonken. De oorlog had mensen op drift doen raken: dwangarbeiders, gevangenen, vluchtelingen, die allen na de Japanse capitulatie oude of nieuwe heenkomens zochten. Terugkeer naar een geordende samenleving was voor velen onmogelijk, omdat direct na de Japanse capitulatie de revolutie uitbrak in Indonesië.

De naoorlogse gezaghebbers hadden te maken met een veelvoud aan groepen die door de oorlog verspreid waren geraakt. Een majeur probleem was de repatriëring van de Japanse militairen en civiel personeel die bij de plotselinge capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 op Indisch grondgebied waren. Dat waren er ongeveer 300.000: ruim 70.000 op Sumatra, iets minder op Java en 170.000 op de andere eilanden (het gebied dat onder het gezag van de marine had gestaan).¹⁵ Zolang de geallieerde troepen niet waren gearriveerd, bleef het Japanse gezag verantwoordelijk voor de dagelijkse orde. Na de komst van

de detachementen van SEAC (South East Asia Command), gingen de Japanners op de meeste plaatsen over tot zelfinternering. Hun kampen werden niet of nauwelijks bewaakt; zij hielden zichzelf in leven met de grote voorraden die zij eerder hadden aangelegd, en door tuinbouw en visvangst.

In 1946 werd begonnen met de repatriëring. De eerste evacuatie vonden in mei van dat jaar plaats onder de naam van operatie Nipoff. De meeste Japanners werden medio 1946 verscheept. Zo'n 14.000 Japanse soldaten bleven achter: duizend van hen werden verdacht van oorlogsmisdaden en moesten terechtstaan voor de temporaire krijgsraden; de overige 13.000 soldaten werkten als koelies in de havens. De laatste werden pas in mei 1947 gerepatriëerd.¹⁶

Tegenover het vertrek van de Japanners stond het terugbrengen van Nederlanders en Indonesiërs uit hun ballingsorden binnen en buiten de archipel. Voor de hoofdzakelijk Europese en Australische krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden werd in februari 1945 de RAPWI (Recovery of Allied Prisoners of War and Internees) opgericht; voor de *romusha* en *heiho* uit Nederlands-Indië was er sinds november 1945 de NEBUDORI (Nederlandsch Bureau voor Documentatie en Repatriëring van Indonesiërs) en CEBREJA (Centraal Bureau voor Repatriëring van Javanen). De repatriëring van verschillende verspreide groepen kwam pas geleidelijk op gang omdat de Nederlands-Indische overheid kampte met grote capaciteitsproblemen. Er was weinig personeel en materieel beschikbaar om de oorlogsdiaspora in kaart te brengen en het transport snel en effectief ter hand

te nemen. In Oost-Azië, dat onder Amerikaans toezicht stond werd de terugkeer van gevangenen snel geregeld, maar in het gebied dat onder bevel viel van het Britse South East Asia Command, ging het transport veel trager. Er was gebrek aan schepen en volgens de Nederlanders ook aan goede wil bij de Britten om de repatriëring van de Nederlanders te bespoedigen. De laatste Nederlandse ex-krijgsgevangenen werden pas in mei 1946 uit Singapore gehaald.¹⁷ Uit de opvangkampen in Siam vertrokken de laatste Nederlanders zelfs pas in augustus 1947. De vertraging was mede te wijten aan de wens om eerst de families te verenigen en daarna passend vervoer te regelen naar Nederlands-Indië of naar Nederland. Enkele tientallen Nederlanders bleven overigens uit vrije wil in Siam achter met hun aldaar gevonden bruiden.¹⁸

De georganiseerde terugkeer van de Indonesische arbeiders kwam veel later op gang, omdat geallieerde inspanningen zich allereerst op de Europese gevangenen richtte, maar ook omdat veel arbeiders op eigen houtje probeerden te reizen. Tegenwerking van de Republiek maakten vooral de organisatie van de repatriëring op Sumatra en Java erg moeilijk. Slechts een klein gedeelte van de *romusha* keerden met de officiële transporten huiswaarts. Velen bleven achter, waar ze vaak in dienst van de Nederlands-Indische overheid kwamen te werken, soms zelfs aan dezelfde projecten waar zij onder de Japanners hadden gewerkt, zij het tegen betere voeding en betaling. In Makassar werden rondzwervende ex-*romusha* als huisbedienden in dienst genomen door terugkerende Nederlanders.¹⁹ In Surabaya werden ex-*romusha* geronseld om een veldpolitiecorps te vormen.²⁰ In april 1947 stopten de remigratietransporten.²¹

De repatriëring van groepen Nederlanders, Indonesiërs en Japanners raakte al snel vervlochten met de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Ongeveer 46.000 Nederlanders die zich in het Republikeinse gebied bevonden, werden aldaar door de Republiek geïnterneerd²²; oud-krijgsgevangenen werden onder de wapens geroepen om tegen de Republiek te vechten; 150.000 nieuwe militairen en nog enkele duizenden beambten kwamen uit Nederland voor de strijd tegen de opstandelingen en de wederopbouw van de kolonie. Door de revolutie werden huizen onbereikbaar en in oorlogsgebieden kwamen nieuwe evacua-

15 Bart van Poelgeest, 'Figuranten op het Indische toneel. De Japanners in Nederlands-Indië 1946-1949' in: Touwen-Bouwsma en Groen ed., *Tussen banzai en bersiap*, 95-107, aldaar 96.

16 Ibidem, 100-103.

17 Petra Groen, 'Prisoners of war, prisoners of peace. De opvang en repatriëring van de krijgsgevangenen van het KNIL, augustus 1945-augustus 1946' in: Touwen-Bouwsma en Groen ed., *Tussen banzai en bersiap*, 43-58, aldaar 57.

18 Arno Ooms, 'Impressions of Siam – the Dutch in Siam, 1942-1946' in: *Proceedings of the international symposium 'Crossroads of Thai and Dutch history'* (Bangkok 2007) 321-365, aldaar 351.

19 'Brieven uit Zuid-Celebes, typoscript van H.E. Meijer, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie Documentatiebureau voor Overzees Recht, inv.nr. 61.

20 Kantoor voor Bevolkingszaken, 'Kort verslag betreffende de ontwikkeling van de bestuursorganisatie', 23 augustus 1946, Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Procureur-generaal bij het Hooggerechtshof Nederlands-Indië 1945-1950, inv.nr. 1135.

21 Hovinga, 'Einde van een vergeten drama', 94.

22 Mary C. van Delden, *De republikeinse kampen in Nederlands-Indië, oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* (Kockengen 2007) 391.

tie- en vluchtelingenstromen op gang. De ont-heemden waren vooral Chinezen en (Indo-) Europeanen, maar ook de Indonesische bevolking ontvluchtte het platteland op zoek naar veiligheid en inkomsten.²³

Het duurde jaren voordat de honderd-duizenden mensen die door de oorlog en de revolutie verspreid waren geraakt weer een thuis hadden gevonden – in veel gevallen op een heel andere plek dan die van vertrek. De oorlog had de koersen van duizenden mensen, vooral mannen, verlegd. Het probleem van de opvang en repatriëring na de Tweede Wereldoorlog laat zien hoe wijd de tentakels van het conflict strekten en hoezeer het nieuwe realiteiten had geschapen. Het laat ook zien hoe sterk de ervaringen van de verschillende bevolkingsgroepen vervlochten waren.

Het einde van de koloniale arbeidsmigratie

De Japanse bezettingstijd bracht niet alleen op grote schaal ontworteling teweeg, maar beïnvloedde ook op de langere termijn de migratie en mobiliteit; in veel opzichten vormde de oorlog een scherpe breuk en was hij de opmaat tot nieuwe patronen. De belangrijkste gevolgen betroffen de stopzetting van de laatkoloniale arbeidsmigratie en de afbakening van de eigen nationale identiteit, wat resulteerde in de uitzetting en vlucht van niet-inheemse bevolkingsgroepen. Daarnaast waren er enkele andere grootschalige migratiebewegingen die weliswaar niet door de oorlog en de dekolonisatie zijn veroorzaakt maar er wel sterk door zijn beïnvloed.

Bovenal markeerde de oorlog het einde van de elastische arbeidstoevoer die de laatkoloniale plantage-economie had gekenmerkt. In de laatste decennia van de negentiende eeuw ontwikkelden zich grote economische complexen op Sumatra en Borneo. Tegelijk voltrok hiermee een verschuiving van het economische zwaartepunt in Nederlands-Indië van Java naar de Buitengewesten. Vanaf de jaren 1860 vestigden Europese ondernemers zich aan Sumatra's Oostkust, waar zij grote stukken grond in gebruik namen voor de tabaksteelt en later rubberproductie. Voor deze plantages was de aanvoer van goedkope ongeschoolde arbeid essentieel, eerst uit China, na 1900 steeds meer uit Java. De enorme mobiliteit van arbeiders ten behoeve van de nieuwe plantages en industrieën in de Buitengewesten

was mogelijk door een sterk geïntegreerde arbeidsmarkt in Azië. Door die integratie bleef de aanvoer op peil en bleef de druk op de lonen laag.²⁴

In 1881 waren er al ruim 22.000 arbeiders op de plantages; twintig jaar later waren dat er bijna 100.000.²⁵ Op het hoogtepunt aan het einde van de jaren 1920 waren dit er meer dan 300.000. Daar kwamen nog ongeveer 230.000 koelies bij op andere plaatsen in Nederlands-Indië, vooral in de tinmijnen op Bangka en Belitung (Billiton), de olie in Palembang en Zuidoost-Borneo, en de kolenmijnen in West-Sumatra.²⁶ Aangezien koeliecontracten een beperkte looptijd hadden – doorgaans drie jaar voor de koelies die onder de Koelie Ordonnantie werden geworven, één jaar voor 'vrije' koelies – waren de aantallen koelies die elk jaar aangevoerd moesten worden enorm. Omdat gegevens over contractduur en verlenging niet compleet zijn, is een precieze schatting niet te maken. Maar uitgaande van een contracttermijn van gemiddeld enkele jaren moeten in de periode 1870-1942 enkele miljoenen koelies de gang naar de ondernemingen hebben gemaakt. Dit had een enorm effect op de bevolking in Oost-Sumatra: tussen 1900 en 1930 steeg het aantal inwoners er van 300.000 tot een kleine 1,5 miljoen.²⁷

Een ander kenmerk van deze periode was dat de koloniale overheid zich actief opstelde in de regulering van de arbeidsaanvoer van arbeid. De Indische regering had in 1880 de Koelie Ordonnantie uitgevaardigd, die planters de bevoegdheid gaf om contractkoelies onder dwang op de ondernemingen te houden. Het Nederlandse bestuur over Indië werd getekend door een sterke verflechting van overheid en bedrijfsleven, waarbij ondernemersorganisaties grote invloed uitoefenden op het beleid van de overheid. De repressieve Koelie Ordonnantie kon ondanks protesten ook zo

23 Zie bijvoorbeeld: Stuart Pearson, *Bittersweet. The memoir of a Chinese Indonesian family in the twentieth century* (Athens 2008) 96.

24 Zie voor Birma, Malaya en Thailand: Gregg Huff en Giovanni Caggiano, 'Globalization, immigration, and Lewisan elastic labor in pre-World War II Southeast Asia', *The Journal of Economic History* 67, 1 (maart 2007) 33-68.

25 Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw* (3e herziene druk; Leiden 1992) 84.

26 Vincent J. Houben, J. Thomas Lindblad e.a., *Coolie labour in colonial Indonesia. A study of labour relations in the Outer Islands c.1900-1940* (Wiesbaden 1999) 51-52, 81, 101.

27 Vincent J. Houben, 'Introduction: The coolie system in colonial Indonesia' in: Houben en Lindblad e.a., *Coolie labour*, 1-23, aldaar 4.

Een Europese vrouw controleert de baby's van de koelievrouwen op een tabaksonderneming in de Oostkust van Sumatra, jaren 1930.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

lang in werking blijven door de steun van de koloniale regering aan het bedrijfsleven.²⁸

De koeliemigratie laat een paar duidelijke verschuivingen zien. In de beginjaren werden vooral Chinese arbeiders uit het Maleise Schiereiland gehaald. Al snel werden zij aangevuld en overtroffen door aanvoer van koelies uit Zuidoost-China. Na 1900 werden steeds meer koelies uit Java geronseld en vanaf 1910 liep het aantal Chinezen gestaag terug. In 1931 werd de Koelie Ordonnantie afgeschaft. Om de overkomst van Chinese arbeiders verder te beperken werd de heffing op Chinese immigranten sterk verhoogd, waardoor hun

aantal snel terugliep. In 1940, aan de vooravond van de Japanse inval, zette het netto immigratiesaldo zich om in een netto emigratie: er vertrokken toen bijna 50.000 Chinezen, terwijl er ruim 36.000 binnenkwamen.²⁹

De Japanse inval maakte een einde aan dit circuit van de arbeidsmigratie. Veel industrieën en ondernemingen kwamen stil te liggen. De Japanners concentreerden zich vooral op de sectoren die voor de oorlogvoering van belang waren. Veel arbeiders en stedelingen in Oost-Sumatra bezetten een stuk van de plantages en verbouwden er levensmiddelen.³⁰ Na de terugkeer van het Nederlandse gezag in 1947 werden de bedrijven weer in gebruik genomen, maar het rekruteringsstelsel van Javaanse koelies kon vanwege de revolutie geen nieuw leven ingeblazen worden. In 1951 en 1952 wisten de ondernemers nog

28 Arjen Taselaar, *De Nederlandse koloniale lobby. Ondernemers en de Indische politiek 1914-1940* (Leiden 1998) 260-300 en 508.

29 *Statistical yearbook of Indonesia, 1959*.

30 Karl J. Pelzer, *Planters against peasants. The agrarian struggle in East Sumatra 1947-1958* ('s-Gravenhage 1982) 3-4.

zo'n 25.000 Javaanse arbeiders aan te trekken, in de jaren daarna kwamen er nog maar enkele duizenden koelies uit Java over.³¹ Elders bleken oude rekruteringsmethodes nog wel te werken, zoals in de Ombilin kolenmijnen in West-Sumatra, maar het aantal koelies daar bleef met zo'n 2.000 vrij beperkt.³² Het ziet ernaar uit dat de unieke combinatie van vooroorlogse condities was weggefallen: een sterke overheid die de contractarbeid sanctioneerde en ondersteunde, een wereldmarkt waar een explosieve behoefte ontstond voor de producten uit Sumatra en Borneo, zoals rubber, kolen en olie, en de beschikbaarheid van een bijna onuitputtelijk arbeidsreservoir. De Tweede Wereldoorlog vormde hierin een scherp breekpunt.

Urbanisatie

Naast de plantages en de ondernemingen, ontwikkelden de steden zich tot steeds sterkere magneten in de Indische samenleving. De trek naar de steden was in de negentiende eeuw begonnen en nam vooral sinds de jaren 1920 in intensiteit toe. Een stad als Batavia had in 1905 bijna 140.000 inwoners, 25 jaar later al ruim 533.000. De tweede stad van Nederlands-Indië, Surabaya, had in 1905 een bevolking van 150.000, in 1930 342.000 mensen.³³ Dat waren misschien bescheiden cijfers in vergelijking met wat er later zou gebeuren, maar de groeipercentages besloegen toch al enkele procenten per jaar.

Hoewel de urbanisatie niet door oorlog werd veroorzaakt, is de groei van de stedelijke bevolking tijdens de Japanse bezettingstijd plotseling versneld. Veel Indonesiërs vluchtten naar de stad, om te ontkomen aan de mobilisatie als *romusha* of aan de armoede. Ook (Indische) Nederlanders die op het platteland verbleven en niet voor internering in aanmerking kwamen, trokken naar de steden voor bescherming en onderdak bij familieleden. Hiermee zwollen de inwonertallen van de steden aan. Bevolkingscijfers uit deze periode zijn uitermate schaars en moeilijk te verifiëren, maar de beschikbare gegevens duiden op een sterke trek naar de steden. Volgens een officieel cijfer uit september 1945, ongetwijfeld afkomstig van de Japanse autoriteiten, besloeg de bevolking van Jakarta 844.000 mensen. Dat waren er 250.000 meer dan vlak voor

het uitbreken van de oorlog.³⁴ Aanwijzingen voor de betrouwbaarheid van dit cijfer zijn er echter niet. Ook andere steden op Java hebben na 1941 een exponentiële groei doorgemaakt, hetgeen erop duidt dat de steden vollieden met – hoofdzakelijk economische – vluchtelingen uit de provincies.³⁵ Hun aantal nam na de Japanse capitulatie nog toe. Zo werd Jakarta eind 1945 overspoeld met duizenden uitgemergelde dwangarbeiders die vanuit West-Java naar huis wilden keren en ook elders bleven repatriërende *romusha*, *heiho* en anderen steken omdat zij hun oorspronkelijke woonplaats niet konden bereiken of omdat de gewelddadigheden op het platteland terugkeer onwenselijk maakte.

De revolutie veroorzaakte grote vluchtingenstromen naar de steden, maar soms er ook vandaan. Sommige steden, zoals Surabaya, Bandung, Medan en Yogyakarta, werden korte tijd het toneel van strijd tussen de Nederlanders of Britten en de Indonesische Republiek. De slag om Surabaya tussen de republikeinen en Engelsen in november 1945 bracht een stroom vluchtelingen op gang die aan het geweld trachtten te ontsnappen; de *Bandung Lautan Api* (Oceaan van Vuur) in maart 1946 was een gedwongen evacuatie van de bevolking uit het gehele zuidelijke deel van Bandung, waarna grote delen aan het vuur werden prijsgegeven. En ten tijde van de Nederlandse politioele acties, in juli 1947 en december 1948, ontstonden grote vluchtingenstromen, zowel aan republikeinse als Nederlandse kant. Batavia liep vol met ontkeemden uit de omliggende gebieden, zoals de 15.000 Chinezen die in juni 1946 uit het gebied ten westen van de stad naar Batavia kwamen, op de vlucht voor de massaslachtingen in Tangerang.³⁶ Maar ook Yogyakarta en

31 Ann Laura Stoler, *Capitalism and confrontation in Sumatra's plantation belt, 1870-1979* (New Haven/Londen 1985) 136-137.

32 Erwiza Erman, *Membaranya Batubara. Konflik kelas dan etnik Ombilin-Sawahlunto, Sumatera Barat (1892-1996)* (Depok 2005) 313.

33 H.W. Dick, *Surabaya, city of work. A socioeconomic history, 1900-2000* (Athens 2002) 121.

34 'Provisional proposals for reoccupation of Batavia' van C.O. van der Plas, 22 sept. 1945, in: S.L. van der Wal ed., *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950 I* ('s-Gravenhage 1971) 152.

35 Freek Colombijn, 'Van bilik en steen. Ras en klasse in de Indonesische stad' in: Els Bogaerts en Remco Raben ed., *Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2007) 49-64, aldaar 53; Van der Eng, 'Population patterns in Indonesia', 505.

36 'Rapport Korban Sakiter Tangerang dari tgl. 3/6-15/7-1946', 17 juli 1946, Nationaal Archief, Den Haag, Archief Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven, 1942-1950, inv.nr. 5520.

andere steden in Midden-Java kregen stromen van duizenden vluchtelingen te verwerken na de Nederlandse aanvallen.³⁷ Een kleine provinciestad als Jombang, ten westen van Surabaya, had in november 1947 ruim 30.000 vluchtelingen binnen de muren.³⁸

Sommige vluchtelingenstromen waren grensoverschrijdend. Zo kwamen er vluchtelingen naar Maleisië, zoals de 2.300 Chinezen die in 1946 en 1947 uit Bagan Siapiapi – een vooral door Chinezen bewoonde vissersplaats op Sumatra, tegenover Kuala Lumpur – waren gevlucht voor de republikeinse aanvallen en terreur.³⁹ En vooral Singapore herbergde tijdens de revolutie een groot aantal republikeinen en Chinezen die het onveilige Indonesië waren ontvlucht. In de jaren vijftig zou het een toevluchtsoord voor (Chinees-)Indonesische zakenlieden worden.⁴⁰

De vluchtelingen in de steden werden aangevuld met mensen die op zoek waren naar werk of betere levensomstandigheden. Deze beweging zette zich na het einde van de dekolonisatieoorlog voort. Na de opheffing van de federale staat kwamen vanaf september 1950 ook de republikeinse ministeries uit Yogyakarta terug naar Jakarta. Meer dan drieduizend ambtenaren verhuisden naar de hoofdstad. Al deze aantallen deden de stedelijke bevolking aanzwellen, hetgeen grote druk zette op de beschikbare woonruimte. Hoewel

huisvestingsbureaus trachtten de situatie in de hand te houden en de beschikbare woonruimte strikt te verdelen – nog jarenlang moesten verschillende gezinnen in één woning leven – bleek veel ruimte illegaal bezet te worden. In de armste regionen van de samenleving was er geen andere optie dan een huisje op vrijstaande grond te bouwen, met het risico verjaagd te worden door de eigenaar of de gemeente. De gemeente kon geen open grond meer vinden vanwege de 'onwettige occupatie'.⁴¹

De snelle urbanisatie had meer dan één oorzaak. In de oorlogstijd duwde vooral de massale arbeidsmobilisatie en haar gevolgen als ontduiking, armoede en ontworteling grote mensenstromen naar de steden. In de jaren vijftig had West-Java te kampen met een burgeroorlog tussen de regering in Jakarta en de islamitische republiek in het binnenland (de Darul Islam). In Midden- en Oost-Java bleef het platteland lang onveilig door bendes oudstrijders en criminelen die zich in leven hielden door afpersing en plundering. Maar een onderzoek naar de motieven van migranten om zich in Jakarta te vestigen wijst meer op economische redenen dan op problemen van veiligheid op het platteland.⁴² Een combinatie van bevolkingsdruk en economische achteruitgang deden vele mensen van het land naar de stad trekken. Niet voor niets bestond er een sterk mannenoverschot onder de migranten.⁴³

De trek naar Jakarta en in mindere mate naar de provinciale hoofdsteden was de belangrijkste binnenlandse migratiebeweging sinds de oorlog en revolutie. Jakarta liet het hoogste groeipercentage van Indonesië zien.⁴⁴ Daar was in 1980 ruim 40 procent van de bevolking afkomstig van buiten, vooral West- en Midden-Java.⁴⁵ De enige andere migratiebestemming die in de buurt kwam was Lampung in Zuid-Sumatra, dat de belangrijkste bestemming was van het transmigratieprogramma van de Indonesische regering. Dat programma had overigens een lange aanlooptijd. In de laatkoloniale periode was een aanzet tot een transmigratiebeleid gegeven, dat ten doel had de bevolkingsdruk op Java te ontlasten. De eerste kolonisaties vonden plaats in 1905, toen 155 Javaanse families werden gehuisvest in Lampung, Zuid-Sumatra. Later kwamen kolonies op andere plaatsen in Sumatra, zoals Bengkulu en Palembang. Al met al bleven de initiatieven tijdens het Nederlandse bestuur

37 'Report on the condition of Chinese inhabitants in the newly occupied areas in Mid-Java (19/12/1948 – 31/1/1949)', Nationaal Archief, Den Haag, Archief Algemene Secretarie, inv.nr. 4546.

38 Verslag van Kepolisan Negara, 'Djumlah tjtjah diwja penduduk dan pengungsen di Kabupaten Djombang' [november-december 1947, Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta, Archief Kepolisan Negara RI 1947-1949, inv.nr. 713.

39 A.C. Lijsen, Verslag van de reis naar Kuala Lumpur, 16 oktober 1946, Nationaal Archief, Den Haag, Archief Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven, 1942-1950, inv. nr. 151.

40 Suryono Darusman, *Singapore and the Indonesian revolution 1945-50: recollection of Suryono Darusman* (Singapore 1992) 11-12; Yong Mun Cheong, *The Indonesian revolution and the Singapore connection 1945-1949* (Leiden 2003).

41 Brief Pratjojo Tjokrodirdjo aan Perdana Menteri, 23 juni 1951, en brief Menteri Pekerdjaan Umum dan Tenaga, IR. Soewarto, aan Ketua DPR RI, 15 december 1952, Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta, Arsip Kabinet Presiden RI 1950-1959, inv.nr. 683.

42 The Siau-w Giap, 'Urbanisatieproblemen in Indonesië', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 115, 3 (1959) 249-276, aldaar 17-18; H.J. Heeren ed., 'The urbanisation of Djakarta', *Ekonomi dan keuangan Indonesia* 8, 11 (november 1955) 696-736, aldaar 709.

43 Kartomo Wirosuhardjo, *Patterns and trends of internal migration and urbanization in Indonesia and their policy implications* (proefschrift Universitas Indonesia, Jakarta z.j.) 230.

44 Graeme J. Hugo, 'Indonesia: patterns of population movement to 1971' in: Robin J. Pryor ed., *Migration and development in South-East Asia. A demographic perspective* (Kuala Lumpur 1979) 177-191, aldaar 179.

45 Christine Drake, *National integration in Indonesia* (Honolulu 1989) 127.

relatief beperkt. Pas in de jaren dertig schoten de aantallen omhoog. Eind 1940 waren er in de gehele archipel ruim 200.000 transmigranten, van wie bijna driekwart in Lampung woonden. Die aantallen waren een bescheiden resultaat en voor verlichting van de bevolkingsdruk op Java nauwelijks van betekenis, want zelfs in de laatste jaren voor de oorlog vormden de aantallen transmigranten slechts enkele procenten van de jaarlijkse bevolkingsaanwas op Java.⁴⁶

De kabinetten in de jaren vijftig ontwikkelden wel ambitieuze plannen voor de groot-scheepse transmigratie van miljoenen Javanen en de ontwikkeling van landbouwgebieden in Zuid-Sumatra, maar de resultaten bleven ver achter bij de doelstellingen. Uiteindelijk vonden jaarlijks gemiddeld 20-25.000 personen onder dit programma een nieuwe woonplaats.⁴⁷ Pas in de late jaren zestig, na de machtsovername door Suharto, kwam het transmigratiebeleid goed op gang. Dat gold ook voor andere vormen van migratie en mobiliteit. Het aantal hadji's dat de pelgrimstocht naar Mekka ondernam oversteeg pas na 1970 de aantallen van voor de oorlog. De Indonesische overheid stelde quota om de vlucht van de schaarse buitenlandse valuta tegen te gaan en in staat te zijn de pelgrims met subsidies te ondersteunen.⁴⁸

Afbakeningen van het eigene

In de meeste gevallen wordt de migratie die door dekolonisatie werd veroorzaakt, beschreven in termen van het gedwongen vertrek van de Europese inwoners uit de koloniën en andere vormen van postkoloniale migratie naar Europa.⁴⁹ Ook in het geval van Indonesië wordt de uittocht van de Nederlanders als het belangrijkste migratie-effect beschouwd, ongetwijfeld onder invloed van de komst van veel Nederlanders uit de Oost na de oorlog met hun geschiedenis van ontworteling, ont-heemding en opsluiting. Maar hun vertrek uit Indonesië stond niet alleen; het vormt een onderdeel van een veel bredere uitkristallisering van nationaal burgerschap en uitdrijving van vreemde elementen. Dat was overigens een geleidelijk proces.

Het lijkt alsof het logisch was dat alle Nederlanders Indonesië zouden verlaten. In 1949 was dat helemaal niet vanzelfsprekend. Integendeel, veel in Indonesië wonende Eu-

ropeanen, en vooral degenen die er geboren waren, verkozen ervoor om te blijven. In de Ronde Tafel Conferentie van 1949, waarin de Indonesische staten en Nederland afspraken maakten over de soevereiniteitsoverdracht en de toekomstige verhoudingen, bleven de economische belangen van de voormalige kolonisor nagenoeg onaangetast. Bovendien kwamen grote aantallen nieuwe Nederlanders naar Indonesië als verse employees in het wederoplevende bedrijfsleven. Op deze wijze leefde de *expat*-migratie van de laatkoloniale periode voor korte tijd op, tot de bezetting en nationalisatie van Nederlandse bedrijven in december 1957 en het gedwongen vertrek van hun Nederlandse werknemers. Ondanks de nieuwe stroom die na de oorlog naar Indonesië kwam, kromp het aantal Nederlanders in Indonesië gestaag. Was dat begin 1951 nog 176.000, eind 1957, vlak voor de massale uitzetting, waren er nog maar 50.000.⁵⁰ De afname kwam zeker niet door het aantal Nederlanders dat voor de Indonesische nationaliteit koos, zo'n 31.000 tot 33.000 mensen.⁵¹ De belangrijkste oorzaak was de repatriëring van al het civiele en militaire personeel, en de geleidelijke inkrimping van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië.

De exodus van Nederlanders en voormalige Nederlanders uit Indonesië domineert het beeld van de dekolonisatie. Maar de Nederlanders vormen slechts een klein deel van de mobiliteit die door de dekolonisatie op gang is gebracht. Wat Patrick Manning 'de vluchtelingencrisis van de dekolonisatie' noemde, omvat niet alleen het min of meer gedwongen vertrek van de kolonisten, maar de massale verplaatsing van bevolkingen door de nieuwe afbakening van het eigene en het andere.⁵² Het meest bekende en dramatische voorbeeld van een vluchtelingencrisis rond de dekolonisatie is die ten gevolge van de *partition* tussen India en Pakistan in eind 1947, toen 12 miljoen

46 J.M. Hardjono, *Transmigration in Indonesia* (Kuala Lumpur etc. 1977) 16-20.

47 Hardjono, *Transmigration in Indonesia*, 24.

48 Fred R. Von der Mehden, *Two worlds of islam. Interaction between South-east Asia and the Middle East* (Gainesville etc. 1993) 20-22.

49 Raymond Betts, *Decolonization* (2e herziene druk; New York/Londen 2004) 78.

50 Hans Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht 1994) 655.

51 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 330.

52 Patrick Manning, *Migration in world history*, 167.

Brits-Indische moslims en hindoes van land ruilden.⁵³

Ook in Zuidoost-Azië leidde de dekolonisatie tot vluchtelingencrises, al hadden die niet de omvang en het dramatische verloop als de massale verhuizingen en moordpartijen van hindoes en moslims in India en Pakistan. In Indonesië leidde de dekolonisatie ook tot massale uittochten. Die van de Nederlanders heeft van oudsher de meeste aandacht gekregen. In de loop van ruim twintig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn ruim 330.000 Nederlanders en voormalige Nederlanders uit Indonesië vertrokken, de meesten naar Nederland en ongeveer 50.000 naar andere landen als de Verenigde Staten, Australië en elders.⁵⁴ Hoewel het niet duidelijk is hoeveel voormalige Nederlanders of hun afstammelingen in Indonesië zijn achtergebleven, is een overgrote meerderheid uit het land vertrokken. Het waren immense aantallen, zeker voor een klein land als Nederland, dat daarmee een relatief groot aantal repatrianten en migranten uit de kolonie kreeg te verwerken.

Natuurlijk kan deze migratie eenvoudigweg gezien worden als een vorm van uitdrijving van de oude koloniale meesters, maar er was iets meer aan de hand; ze werd mede ingegeven door het hooglopende conflict over Nieuw-Guinea en de stijgende frustratie over de voortgaande dominantie van het Nederlandse bedrijfsleven en een groeiend etnocentrisme. Al in het begin van de jaren vijftig werden Nederlanders beschimpt om de Nieuw-Guinea kwestie. De druk werd steeds groter, al zijn er ook Nederlanders die zeggen nooit het mikpunt van discriminatie of pesten te zijn geweest. Velen waren al eerder vertrokken, onder druk van de economische

misère, de voortdurende woningnood en de toenemende wanorde in Indonesië de aanzet te zijn geweest om te migreren.⁵⁵ In december 1957 werd de resterende Nederlanders gesommeerd het land te verlaten. In de volgende tien jaar zouden nog ruim 20.000 voormalige Nederlanders die voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen maar alsnog besloten Indonesië voor Nederland te verruilen.⁵⁶

Maar de emigratie van (oud-)Nederlanders stond niet op zich. Niet alleen Nederlanders kwamen in het onafhankelijke Indonesië onder druk te staan. In de jaren vijftig kwam er ook een grote emigratiestroom van Chinezen op gang. Hun gemeenschap telde rond 1950 ruim 2 miljoen mensen. De meesten van hen waren sterk in het land geworteld. Naar schatting was zo'n 70 % in Indonesië geboren.⁵⁷ Sinds de jaren dertig was de immigratie uit China sterk teruggelopen en in de Japanse bezettingstijd tot stilstand gekomen. Geleidelijk voltrok zich een tegengestelde beweging: er vertrokken meer Chinezen dan er binnenkwamen.

Het vertrek van Chinezen had verschillende oorzaken. In de revolutietijd waren veel Indonesische Chinezen het slachtoffer geworden van afpersing, intimidatie, roof en moord. Velen van hen hadden tijdens de revolutie op Java de benen moeten nemen. Hoewel Soekarno en Sjahrir herhaaldelijk meldden dat Chinezen en (Indo-)Europeanen welkom waren in het nieuwe Indonesië, werden veel Chinezen het slachtoffer van de tactiek van 'verschroeide aarde' van republikeinse troepen, die tegen de Nederlandse politieke acties werd toegepast.⁵⁸ Na de soevereiniteitsoverdracht bleek de druk van delen van de bevolking, politici en vakbonden groot om de economische belangen van de niet-inheemse inwoners in te perken en het eigen volk voorrang te geven. Ook waren veel gebieden nog steeds onveilig in de jaren vijftig en bleven Chinese bezittingen het doelwit van aanslagen en roof. Daar kwam bij dat de Chinezen in Indonesië onder druk werden gezet om de Indonesische nationaliteit aan te nemen. In 1955 waren Indonesië en China overeengekomen dat de dubbele nationaliteit zou worden afgeschaft. Ingrijpend was het verbod, in 1959, voor 'buitenlanders' om buiten de steden handel te drijven of een winkel te houden. De uittocht van Chinezen uit het platteland leidde tot rellen en plundering van hun bezittingen, vermoedelijk aangestoot door elementen binnen het leger.⁵⁹

53 Yasmin Khan, *The great partition. The making of India and Pakistan* (New Haven en Londen 2007) 155.

54 Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001) 12-13.

55 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 351 en 358.

56 J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en gerepatrieerden* (Muideberg 1985) 43.

57 Donald E. Wilmott, *The national status of the Chinese in Indonesia, 1900-1958* (herziene druk; Ithaca 1961) 68.

58 *Memorandum outlining acts of violence and inhumanity perpetrated by Indonesian bands on innocent Chinese before and after the Dutch police action was enforced on July 21, 1947*. Chung Hua Tsung Hui (Batavia 1947); zie ook 'Tjatetan korban2 Hoakiau dari tempatz di Java', 21 juli-15 september 1947 en 16 september-15 oktober 1947, Nationaal Archief, Den Haag, Archief Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven, 1942-1950, inv.nr. 5527.

59 J.A.C. Mackie, 'Anti-Chinese outbreaks in Indonesia, 1959-68' in: J.A.C. Mackie ed., *The Chinese in Indonesia. Five essays* (Honolulu 1976) 77-138, aldaar 82-97.

Chinees-Indonesische vluchtelingen uit Serpong, ten westen van Batavia, na de moordpartijen door revolutionaire troepen, juni 1946.

Bron: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, beeldbank WO2

Er zijn ruwweg drie golven te onderscheiden. De eerste vond plaats in de jaren vijftig, onder druk van de economische achteruitgang van Indonesië, het voortrekken van etnisch Indonesische burgers, de belasting op buitenlanders van 1957, de toenemende druk om de Indonesische nationaliteit aan te nemen en pogingen het Chineesstalige onderwijs terug te dringen.⁶⁰ Tientallen duizenden gingen naar de Volksrepubliek China om onderwijs te volgen.⁶¹ Ook kwamen er Chinezen naar Nederland, Singapore en Hongkong.

Een tweede golf vertrok in de jaren 1959-1961 uit Indonesië. Na de ban op handel in het platteland en de rellen van 1959, vertrokken ongeveer 120.000 Chinezen naar China en naar schatting nog eens 17.000 naar Taiwan. De regering van de Volksrepubliek China zond zelfs vier koopvaardij schepen naar Indonesië om hen te 'redden'. Ondanks de aanvankelijke aansporing van de Chinese regering om te repatriëren, taande het enthousiasme toen er veel, vaak ongeschoolde en be-rooide, Chinezen uit Indonesië overkwamen. Daarna werden de achterblijvers ontmoedigd om te vertrekken.⁶²

Een derde grote golf volgde in 1965-1966. Het verhaal wil dat deze uittocht van Chinezen op gang kwam vanwege het grootschalige geweld tegen Chinezen hen in de duistere

periode van de massamoord op communisten en hun sympathisanten. In werkelijkheid waren niet veel Chinezen het doelwit van de moordpartijen.⁶³ Wel werden zij regelmatig lastiggevallen en bedreigd, maar de grote massamoorden vonden vooral op het platteland plaats en niet in de steden, waar de meeste Indonesische Chinezen woonden. In Aceh werden buitenlandse Chinezen in mei 1966 door de militaire commandant gesommeerd om het gebied te verlaten. Meer dan 7.000 vluchtelingen kwamen naar Medan, waar zij in kampen werden ondergebracht.⁶⁴ Maar het was niet het geweld of de dreiging van geweld alleen die een groot aantal Indonesische Chinezen naar het buitenland dreven.

Naast de grote aantallen repatrianten trokken in de jaren vijftig en vroege jaren zestig

60 Wilmott, *The national status*, 70-76.

61 Precieze aantallen zijn niet bekend. Michael R. Godley en Charles A. Coppel, 'The Pied Piper and the prodigal children: a report on the Indonesian-Chinese students who went to Mao's China' in: Charles A. Coppel, *Studying ethnic Chinese in Indonesia* (Singapore 2002) 336-355, aldaar 336-338. Zij noemen een aantal van meer dan 28.000 voor het gehele decennium.

62 David Mozingo, *Chinese policy toward Indonesia 1949-1967* (1976; herdruk; Jakarta/Kuala Lumpur 2004) 175; Michael R. Godley en Charles A. Coppel, 'The Indonesian Chinese in Hong Kong: A preliminary report on a minority community in transition' in: Charles A. Coppel, *Studying ethnic Chinese in Indonesia*, 356-368, aldaar 358.

63 Robert Cribb, 'Bali' in: Robert Cribb ed., *The Indonesian killings of 1965-1966* (1990; herziene druk; Clayton 1991) 241-248, aldaar 246; Charles Coppel, *Indonesian Chinese in crisis* (Kuala Lumpur 1983).

64 Mackie, 'Anti-Chinese outbreaks', 117.

ook zo'n 60.000 scholieren en studenten naar de Volksrepubliek China, waarvan de meesten vervolgens in Hong Kong eindigden.⁶⁵ Dit zijn enorme aantallen, die het aantal Indonesische studenten dat in westerse landen gingen studeren ver overtroffen. Overigens gingen niet alle Chinezen naar China, Hong Kong of Singapore. Een klein aantal, dat nog onder het voormalige koloniale bestuur tot de Nederlands georiënteerde elite had behoord, ging naar Nederland, waar ze zonder enige twijfel tot de meest geslaagde immigrantengroepen zijn gaan behoren.

Het vertrek van de Nederlanders en de Chinese 'exodus' waren het gevolg van de behoefte in Indonesië om de economische positie van niet-autochtone bevolkingsgroepen te breken. Ze zijn beiden dus ingegeven door een streven naar een sterke afbakening van het eigene. Die afbakening vond ook letterlijk plaats. De moderne staat bekommert zich sterk om zijn territoriale integriteit en bewaakt haar grenzen. Met de opkomst van afgebakende, aaneengesloten politieke entiteiten van de koloniale en nationale staten, ontstond ook het probleem van illegale grensoverschrijdingen. Het ontstaan van de nieuwe staten in Zuidoost-Azië leidde op den duur tot een stringent immigratiebeleid. Dat was een voortzetting van de groeiende intensiteit van grensbewaking en migratiecontrole onder de koloniale machthebbers. In die zin staan de postkoloniale staten in het verlengde van hun koloniale voorgangers.⁶⁶

Na de onafhankelijkheid sloot Indonesië zijn grenzen. Een immigratiewet uit 1950 maakte nieuwe immigratie van Chinezen officieel bijna onmogelijk. Al onder de Nederlanders was deze beperkt, onder meer op aandringen van de Indonesische leden van de Volksraad, die de komst van nog meer Chinezen wilden voorkomen.⁶⁷ Ook in Maleisië en

Thailand waren al voor de oorlog immigratiebeperkingen voor Chinezen ingevoerd, respectievelijk in 1928 en 1937.⁶⁸ De Maleise immigratiewetten, die in de jaren 1950 nog werden aangescherpt, golden vooral voor Chinezen, die tijdens de communistische opstanden als infiltranten werden geweerd. Maar voor Maleisië én Indonesië gold ook dat de transnationale mobiliteit en connecties van de Chinezen een bedreiging vormden voor de nieuwe natiestaten.⁶⁹ Vanwege onderbemanning, corruptie, regionale onrust en het bestaan van een intensief smokkelnetwerk bleek het echter onmogelijk om de wetten stringent toe te passen. Zo konden in de jaren 1950 Kuomintang Chinezen die communistisch China ontvluchtten, nog illegaal Indonesië binnenkomen. Ook de trek van Indonesiërs naar Maleisië ging op illegale wijze voort – hoewel de stroom van Indonesische arbeidsmigranten overigens pas na 1970 op gang kwam, toen de economische voorspoed van Maleisië velen zou aantrekken.⁷⁰

Conclusie

In de migratiegeschiedenis van Zuidoost-Azië vormen de jaren 1940 een scharnierpunt. De Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende revolutie en dekolonisatie brachten niet alleen een enorme verplaatsing van mensen teweeg, maar ook een ommekeer in de vooroorlogse migratiepatronen. Deze verandering betrof niet alleen de relatie met Nederland, maar meer in het algemeen de verhouding tot de buitenwereld. De (voorlopige) beëindiging van de Europese koloniale overheersing door de Japanse inval maakte een einde aan de elastische arbeidsmigratie naar de plantagegebieden en industrieën in Sumatra en Borneo. Ook de Chinese migratie, die 250 jaar lang had aangehouden, kwam nagenoeg tot stilstand en keerde zelfs om. Uiteraard had de oorlog een enorm effect op de aanwezigheid en de mobiliteit van Nederlanders. Het migratiecircuit tussen Nederland en Nederlands-Indië kwam tijdens de oorlog stil te liggen en zou na een korte herleving na de oorlog uiteindelijk ter ziele gaan.

De Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië is niet los te zien van de bredere ontwikkelingen van een regionale strijd om de koloniale erfenis (tussen Japan, de Europese mogendheden en de inheemse nationalis-

65 Godley en Coppel, 'The Pied Piper', 336.

66 Eric Tagliacozzo, *Secret trades, porous borders. Smuggling and states along a Southeast Asian frontier, 1865-1915* (New Haven/London 2005).

67 Victor Purcell, *The Chinese in Southeast Asia* (2^e herziene druk; London etc. 1965) 465.

68 Saw Swee-Hock, *The population of peninsular Malaysia* (Singapore 1988) 15-17; Pasuk Phongpaichit en Chris Baker, *Thailand. Economy and politics* (Oxford etc. 1997) 118.

69 Saw Swee-Hock, *The population of Malaysia* (Singapore 2007) 37-38 en 42.

70 M. Arif Nasution, 'International migration in Southeast Asia: A case study of Indonesian workers in the Malaysian Peninsula' in: Robyn Iredale, Charles Hawksley en Stephen Castles ed., *Migration in the Asia Pacific. Population, settlement and citizenship issues* (Cheltenham/Northampton 2003) 159-168, aldaar 160.

ten), die uiteindelijk leidde tot dekolonisatie en de vorming van nationale staten. Die strijd bepaalde niet alleen de politiek, maar ook de patronen van beweging en begrenzing in Indonesië. In de overgang van koloniale naar onafhankelijke staat zien we vier grote veranderingen optreden: de transformatie van de arbeidsmigratie, de migratiecrises van oorlog en dekolonisatie, emigratie ten gevolge van etnische uitsluiting, en urbanisatie. Voor de eerste en de laatste was de Tweede Wereldoorlog niet de meest beslissende oorzaak, maar had wel een katalyserende werking.

De invloed van de Tweede Wereldoorlog was dus enorm, zowel op korte als op lange termijn. Het conflict bracht in de eerste plaats een reusachtige mobiliteit teweeg, zowel lokaal als over de grenzen. Deze was heel anders van aard dan de vooroorlogse bewegingen. Ze bestond niet meer uit Nederlandse Indiëgangers, Chinese arbeiders en transmigranten, maar uit Japanse en geallieerde militairen, krijgsgevangenen, dwangarbeiders en geïnterneerde burgers. Bijna alle Nederlanders en een groot deel van de volwassen mannelijke Indonesische bevolking zijn verhuisd, versleept of geruime tijd buiten de eigen woonplaats of -streek tewerkgesteld. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog was zo mogelijk nog ingrijpender, door de massale repatriëring van voormalig geïnterneerden en Japanse bezetters, de aanvoer van nieuwe militairen en de vluchtelingenstromen in de oorlogsgebieden tijdens de dekolonisatiestrijd.

De vooroorlogse patronen van mobiliteit en migratie verschoven onder invloed van oorlog en dekolonisatie. De koloniale migratie maakte plaats voor een consolidatie van de nieuwe staten en een poging om de grenzen te bewaken en de 'eigen' natie te beschermen. In de koloniale tijd waren al aanzetten tot immigratiebeperking gegeven, maar vooral als instrumenten van arbeidspolitiek. In de naoorlogse staten waren de immigratiebeperkingen de expressie van een nieuwe politieke geografie. In die zin vormen de eerste decennia na de onafhankelijkheid een aparte fase, die wordt gekenmerkt door emigratie van niet-inheemse elementen en de inperking van de transnationale mobiliteit die zo eigen was geweest aan de regio. Pas in de jaren 1970 en 1980, onder invloed van globalisering en een nieuwe transportrevolutie, nam de internationale mobiliteit van Indonesiërs weer een vlucht.

Voor de meeste Nederlanders en Nederlandse historici is de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Azië en zijn nasleep een relaas van het einde van het koloniale tijdperk en verdrijving van de westerse bevolking. Wat in Europa de postkoloniale migratie wordt genoemd, was echter een onderdeel van een veel bredere beweging, een transitieperiode van ontvoogding, modernisering, nationalisering en sociale verandering. Deze transitie was niet een lokaal verschijnsel, maar had gevolgen voor de gehele wereld. De Tweede Wereldoorlog betekende wereldwijd een scharnierpunt in de ontwikkeling van samenlevingen en daarmee in de patronen van migratie en mobiliteit. Die overgang uitte zich niet alleen in de komst van grote aantallen postkoloniale migranten naar Europa, maar ook in de interne dynamiek van Indonesië.

Op talloze manieren raakte Indonesië door de oorlog en dekolonisatie met andere delen van de wereld verbonden. Toch moeten we vermijden de oorlog als een katalysator in een lineaire ontwikkeling van toenemende mobiliteit en globalisering te zien. Op de oorlog en dekolonisatie volgde een periode waarin grenzen werden gesloten en de internationale mobiliteit werd beperkt. Dat laat onverlet dat de migraties die het gevolg waren van oorlog en dekolonisatie een grote invloed hebben uitgeoefend op het karakter van de nationale gemeenschappen en de herinneringsculturen in de betrokken landen. De sporen van de oorlog zijn dan ook op ontelbare plaatsen te zien, verspreid over de continenten. De postkoloniale gemeenschap in Nederland, de Indische migranten in Australië, de Verenigde Staten en elders, de kleine groep Nederlanders die in Thailand zijn gebleven, Japanners die na de oorlog Indonesië als hun nieuwe vaderland omarmden, en de Javaanse *romusha* op de Andamanen die nooit meer de weg naar huis hebben gevonden.

Remco Raben doceert niet-westerse geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Artillerieofficieren van de Bataafse Burgermacht in 1797 (aquarel naar J.A. Langendijk).

Uit: F.G. de Wilde, *De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810* (Amsterdam 1999) 97

DE BATAAFSE BURGERMACHT ALS BOLWERK DER VRIJHEID

De politieke en militaire betekenis van een burgerschapsideaal

Floris Vletter

De bewapende burgerij was tussen 1780 en 1787 een van de belangrijkste politieke pressiemiddelen van de patriotten geweest in hun strijd tegen stadhouder Willem V. Volgens deze schutters en vrijkorpsleden was politiek burgerschap onlosmakelijk verbonden met bezit van de zwaarmacht. De Pruisische interventie maakte tijdelijk een einde aan deze aspiraties, maar wat gebeurde er met dit burgerschapsideaal toen de patriotten in 1795, in het kielzog van de Franse revolutionaire legers, weer aan de macht kwamen?

De praaltocht die op 1 maart 1796 naar het Haagse Binnenhof trok om de feestelijkheden rond de opening van de Nationale Vergadering – de eerste moderne Nederlandse volksvertegenwoordiging – luister bij te zetten, droeg een nogal krijgshaftig karakter. Hoewel het nieuwe gezag niet lang daarvoor vooral met Franse steun in het zadel was geholpen, stond nationale militaire zelfredzaamheid niettemin hoog in het vaandel tijdens de optocht. De remonstrantse dominee Cornelis Rogge tekende in zijn *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bataafse Volk* (1799) op hoe twaalf oudere mannen in oud-Hollandse kledij en bewapening meeliepen en een banier droegen met de tekst: 'Onze haardsteden zullen wij beschermen terwijl onze jongelingen te velde zijn'. Achter deze oudere heren volgden zes burgersergeanten met uitgestoken zwaard en een banier met daarop de tekst: 'Wij be-

schermen die geen, welke zich zelf niet kunnen beschermen'.¹ Het geheel werd op het Binnenhof opgewacht door de voltallige Haagse burgerwacht en een garnizoen van het nieuwe Bataafse beroepsleger.

Dit militaire zelfbewustzijn kwam niet uit de lucht vallen. Het einde van het stadhouderlijk regime was weliswaar het werk geweest van de door de *levée en masse* tot ongekende omvang gegroeide troepenmacht die de Franse generaal Pichegru tot zijn beschikking stond, maar daarbinnen was toch ook een belangrijke rol weggelegd geweest voor het Bataafse Legioen van Herman Willem Daendels. Niet zonder gevoel voor politieke symboliek, had hij als eerste bij Fort Crèvecoeur aan de Maas de oversteek over de grote rivieren gewaagd. Het legioen van de 'held van Hattem', werd bemand door 3.000 in 1787 uitgeweken patriotten en opereerde onder de naam *Légion Franche Étrangère*, ofwel Vrij Vreemdelingenlegioenen. Het was hiermee het eerste vreemdelingenlegioen in de Franse geschiedenis.²

Met zijn daad had Daendels geprobeerd de omwenteling een zo Nederlands mogelijk karakter te geven. Zo liet hij, zeer tegen de zin van zijn directe Franse superieuren, proclamaties uitgaan waarin de Nederlandse bevolking werd opgeroepen om zich zelfstandig aan de 'slavernij' van het Oranjabewind te onttorsten.³ Tot een volksoptocht tegen het stadhouderlijk regime leidde dit alles niet, maar door de acties van het Bataafse legioen konden de patriotten in ieder geval naar een concrete bijdrage aan de machtswisseling verwijzen. De

1 C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafse volk* (Amsterdam 1799) 29-31.

2 J. Rosendaal, 'Daendels' stormachtige loopbaan tot burger-generaal' in: F. van Anrooij en P. Gielissen, eds., *Herman Willem Daendels 1762-1818. Geldersman, patriot, jacobijn, hereboer, maarschalk, gouverneur van Hattem naar St. George Del Mina* (Utrecht 1991) 35-46, aldaar 39.

3 C.A. Groenewold, 'Herman Willem Daendels, katalysator van de eenheidsstaat' in: F. Pereboom en H.A. Stalknecht ed., *Herman Willem Daendels (1762-1818). 'Een gulhartig Geldersman, even zo vijf als buspoeder'* (Kampen 1989) 9-32, aldaar 18-21.

op het laatste moment georganiseerde 'fluwelens-revolutie' kon daarmee met wat meer overtuigingskracht worden gepresenteerd als een daadwerkelijk 'nationale bevrijding'.

Een andere reden dat de gewapende burger zo prominent aanwezig was bij de start van de eerste nationaal verkozen volksvertegenwoordiging, was gelegen in het feit dat het idee van de gewapende burger nog steeds goed paste bij het burgerlijk politieke discours van die jaren. Met de Bataafse omwenteling waren de patriotten die in 1787 het onderspit hadden gedolven als gevolg van de Pruisische interventie, immers weer terug aan zet. Velen van hen waren destijds direct betrokken geweest bij het gewapende verzet tegen de stadhouder. Van de 150 vertegenwoordigers in de eerste Nationale Vergadering waren er 30 soldaat of officier geweest in een van de burgermilities of hadden bestuurlijk deelgenomen aan de verschillende patriottische commissies voor het defensiewezen.⁴ Zij hadden het ideaal van de militaire burgerplicht eerder al beleeden. Dit ideaal was bovendien nauw verbonden geweest met de eis voor een bredere politieke participatie, die met de komst van de Bataafse Republiek inderdaad gestalte leek te krijgen.

Die civiel-militaire voorgeschiedenis roept de vraag op hoe deze voormalige patriotten de militaire burgerplicht definieerden

toen men in de context van een min of meer zelfstandige staat met defensievraagstukken werd geconfronteerd. Over de opvattingen tijdens de patriottenperiode (1780-1787) en over de relatie tussen burgers en krijgsmacht zijn verschillende studies verschenen.⁵ Ook de uiteindelijke invoering van de moderne dienstplicht tijdens de Franse inlijving en de overname hiervan door koning Willem I is uitvoerig beschreven.⁶ Een afzonderlijke studie over dit onderwerp voor de periode van de Bataafse Republiek is echter niet voorhanden. Juist aan deze periode wordt een groot belang gehecht voor de Nederlandse staatkundige ontwikkeling.⁷ Een analyse van het debat over het politiek gevoelige thema van de militaire dienst door burgers kan daarom interessante inzichten geven in de praktijk van dit staatsvormingsproces. Bovendien werpt het ook licht op een zeer lang spelende discussie over de vraag hoe modern de patriotten, ook wel de Bataven genoemd, in hun denkbeelden nu werkelijk waren. Was de definitieve ontmanteling van oude zeventiende-eeuwse Republiek na 1795 vooral het resultaat van de militaire en politieke schokken die met de Franse Revolutie in noordelijke richting waren gegolfd?⁸ Of hadden de patriotten in de jaren tachtig al de basis gelegd voor een Nederlandse variant van het verlichte Republikanisme waarin volksovereiniteit en representatieve democratie een duidelijk nationale betekenis kregen?⁹

Om de Bataafse inspanningen op het gebied van de militaire dienst in dit debat te kunnen plaatsen, zal eerst een uiteenzetting worden gegeven van wat de patriottische voorgangers met de burgerbepapening voor ogen hadden. Vervolgens zullen de Bataafse discussies hierover zowel binnen, als buiten de volksvertegenwoordiging worden beschreven om zo te achterhalen wat na 1795 de ambities nu waren. In hoeverre wenste de Bataafse machthebbers de burgers op deze militaire plicht aan te spreken? Wie werden in deze context als burgers beschouwd en hoe ver reikte het vermogen van de nieuwe staat om dit alles te organiseren gedurende deze turbulente periode?

Het republikeinse ideaal van de burger-soldaat

De Bataafse discussies over deze vragen stoelden in belangrijke mate op de opvattingen

- 4 A.M. Elias en P.C.M. Schölvinc *Volksrepresentanten en wetgevers, de politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991). Dit zijn in ieder geval de representanten waar betrokkenheid daadwerkelijk van bekend is. Het werkelijke getal zou dus nog hoger kunnen liggen.
- 5 H.L. Zwitter, 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987); S.R.E. Klein, *Patriots-republikanisme. Politieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 1995) Hoofdstuk 5.
- 6 J. Joor, *De Adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk 1806-1813* (Amsterdam 200) hoofdstuk 12; H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* ('s-Gravenhage 1988).
- 7 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit* (Amsterdam 2004) 19.
- 8 H.T. Colenbrander, *De patriottentijdhooftzakelijk naar buitenlandsche bescheiden* ('s-Gravenhage 1897-1899); I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* ('s-Gravenhage 1973). Recent wordt, zonder het beeld van een 'marionettentheater' van de patriotten te herhalen, het grote verschil in politiek-filosofische oriëntatie tussen patriotten en Bataven benadrukt door S.R.E. Klein, 'De sprong naar '95. Van patriots naar Bataafs republikanisme', *De achttiende eeuw* 28 (1996) 39-46.
- 9 P. Geyl, *Patriotten en NSB'ers, een historische parallel* (Amsterdam 1946); C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en de herwaardering van een periode* (Heerlen 1965); S. Schama, *Patriotten en Bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Den Haag 1989); W. Velema, '1795 en de geschiedenis van het Nederlandse republikanisme', *De achttiende eeuw* 28 (1996) 29-38.

over de gewapende burgerij die de patriotten een decennium eerder in praktijk hadden gebracht. Zoals gezegd had een aanzienlijk gedeelte van de Nationale Vergadering gehoor gegeven aan de oproep over te gaan tot gewapend verzet tijdens de patriottenperiode. Zij hadden hierin niet alleen gestaan. Op een massabijeenkomst in Utrecht in 1785 waren maar liefst 13.517 vrijkorpsleden uit de gehele Republiek bijeen gekomen, wat op ongeveer de helft van het totaal geschat moet worden. In dat jaar waren de patriotten aan de macht in het grootste gedeelte van Utrecht, Holland en Overijssel en in de belangrijke stedelijke centra van Gelderland, Noord-Brabant en Groningen.¹⁰

Wat bewoog al deze militieleden nu tot dit gewapende politiek activisme? De populariteit van het republikeinse ideaal van de burgersoldaat was in ieder geval geen uitsluitend Nederlands verschijnsel. De gebeurtenissen in de Republiek vormden onderdeel van een trans-Atlantisch burgerlijk streven dat zich in deze periode ook in Frankrijk, Ierland en de Verenigde Staten politiek deed gelden. De patriotten beriepen zich op de zelfde principes van actief burgerschap en anti-monarchisme die elders ook de revoluties begeleidden.¹¹ Daarbij had het destijds welbekende succes van de Amerikaanse burgermilitie tegen de huurlingenlegers van het Britse Koninkrijk enkele jaren daarvoor, het enthousiasme voor politieke vernieuwing ook in Europa aangewakkerd.

Evenmin was het ideaal nieuw te noemen. Het principe dat burgers hun eigen politieke gemeenschap moeten kunnen verdedigen was zo oud als het burgerschap zelf. Zowel in de Griekse stadstaten als in de vroege Romeinse Republiek, werden legers gevormd door degenen die aanspraak op burgerschap konden maken. Alleen personen met een direct politiek en economisch belang bij het voortbestaan van de politieke gemeenschap, werden in staat geacht deze zware taak te vervullen.¹² In het zestiende-eeuwse pleidooi van Machiavelli ten gunste van de burgersoldaat, kregen deze klassieke concepten vervolgens een vroegmoderne invulling.¹³ De basiselementen van de republikeinse visie op militaire dienst waar de achttiende-eeuwse uitdagers van het *ancien régime* zich op beriepen, waren in het werk van de Florentijnse wijsgeer al aanwezig: de burgersoldaat zou op het slagveld een betere en

betrouwbaardere soldaat zijn dan de huurling. Hij vormde de voornaamste waarborg tegen tirannieke machtsovernames. Daarbij zou de militaire dienst burgers ook een sterker besef van het algemeen belang bijbrengen en zo de republiek sterken.

De directe invloed van Machiavelli in de Nederlanden bleef beperkt tot een aantal auteurs. Bij de Leidse lakenhandelaren en politiek pamflettisten de gebroeders De la Court, is die beïnvloeding in de zeventiende eeuw het duidelijkst waarneembaar.¹⁴ Ook Spinoza, die goed bekend was met werk van de Italiaan, ging in zijn *Politieke Verhandeling* uitgebreid in op het belang van een goed georganiseerde burgermilitie tegen oneigenlijke machtsconcentraties.¹⁵ De ideeën van deze radicale verlichtingsdenkers vonden in de tweede helft van de achttiende eeuw een breder publiek. Ontwikkelingen in het boekbedrijf, de opkomst van het Nederlands als volkstaal in nieuwe genres als het tijdschrift en de krant, en het ontstaan van honderden culturele genootschappen droegen bij aan de totstandkoming een kennissamenleving die de gehele Republiek omvatte.¹⁶ Hierin werden, zeker na het uitbreken van de desastreuze Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de geesten rijp gemaakt voor het in praktijk brengen van de republikeinse burgerschapsidealen. Het idee van de burgerbewapening nam vooral een vlucht na het anoniem verschenen vlugschrift *Aan het Volk van Nederland* (1781) van de hand van Overijsselse baron Joan Derk van der Capellen. Geïnspireerd door meer toegankelijke Angelsaksische verlichtingsauteurs als Richard Price en Andrew Fletcher in plaats van de radicale denkers van eigen bodem, wist het pamflet een groot publiek te bereiken.¹⁷

10 J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 1105-1107.

11 J.G.A. Pocock, 'The Dutch Republican Tradition' in: M.C. Jacob, W.W. Mijnhardt ed., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century, Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca/Londen 1992) 188-193.

12 A. Santuoso, *Soldiers, Citizens & the Symbols of War, from Classical Greece to Republican Rome, 500-167BC* (Boulder, Colorado 1997).

13 J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment, Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton 1975) 194-218.

14 P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994).

15 J.I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001) 262-264.

16 J. Kloek en W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 127-142.

17 L.H.M. Wessels, 'Over invloed en traditie. Een plaatsbepaling van Joan Derk van der Capellen' in: E.A. van Dijk, J. Trijsburg, W.F. Wertheim, A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen, 1741-1784* (Zwolle 1984) 121-137.

De aanklacht tegen de Oranjes in het algemeen, en stadhouder Willem V in het bijzonder, eindigde met een oproep aan alle burgers om de wapens ter hand te nemen om zo de aloude vrijheid te kunnen herstellen. Dit bleek niet aan dovemansoren gericht. Door de hele Republiek werden in kort tijdsbestek talloze exercitiegenootschappen en vrijkorpsen opgericht of werden in verval geraakte schutterijen weer nieuw leven ingeblazen.

Deze burgermilities groeiden uit tot de politieke en militaire verzetshaarden tegen het stadhoudelijk gezag. Dit burgerlijk militarisme werd in de periodieke pers met tal van argumenten gelegitimeerd: met verwijzingen naar de klassieke *exempla* van Grieken en Romeinen, moderne republieken als Zwitserland en Amerika (waar burgers zich in milities verenigden), Bijbelpassages en ook, zij het sporadisch, naar het natuurrecht.¹⁸ Dat burgers zich mochten bewapenen was voor deze patriotten volstrekt helder. Over de vraag waartoe dit alles precies moest leiden bestond vooralsnog minder duidelijkheid. Hoe moesten de burgermilities zich nu ten opzichte van het staande beroepsleger gaan verhouden? Voor wie gold deze plicht en hoe diende een gelijke verdeling van deze last georganiseerd te worden?

Wat betreft de eerste vraag werd de vervanging van het beroepsleger door een burgerleger in ieder geval niet reëel geacht. De burgermilitie moest vooral een tegenwicht kunnen vormen tegen het staande leger indien de huursoldaten daarvan zich achter een orangistische machtsovername zouden scharen. De kans op een dergelijke noodsituatie diende door een vermaatschappelijking van het staande leger zoveel mogelijk uitgesloten te worden. Idealiter bestond het beroepsleger daarom enkel uit ingezetenen van de Republiek zelf, die geacht werden een binding te hebben met de wetten van het land, en niet uit buitenlandse soldaten.¹⁹ Dit ideaal strookte echter niet met de werkelijkheid. De praktijk van het laatchttiende-eeuwse krijgsbedrijf betekende voor de Republiek dat men afhan-

kelijk bleef van beroepssoldaten van voornamelijk buitenlandse afkomst.

De oproep tot volksbewapening had daarmee vooral een binnenlandse functie. Dit is ook terug te zien in een van de concretere hervormingsvoorstellen die de patriotten in deze periode deden; het zogenaamde *Leids Ontwerp* van 1785.²⁰ Dit manifest, opgesteld door de 'Hollandse Vergadering van Gewapende Burgercorpsen', probeerde een brede volksbewapening te koppelen aan hervormingen van het staatsbestel. Bij deze Hollandse Vergadering waren ruim tweehonderd patriotse genootschappen uit meer dan honderd steden aangesloten. De Hollandse korpsen bepaalden in het document dat 'in hachelijke omstandigheden, de Burgerkrijgsmacht de Militie van den Staat krachtadig kunne ondersteunen tegen buitenlandsche Vijanden, en zich tegen die Militie kunne verzetten wanneer zij een werktuig wierd in de handen van binnenland-sche dwingelanden.'²¹ De internationale betekenis van de burgermacht bleef hiermee een secundaire overweging. Kern van de zaak was dat men het beroepsgedeelte in toom moest kunnen houden. Dat dit een niveau van militaire organisatie en bekwaamheid vereiste waarmee men ook een nuttige bijdrage aan de landsverdediging kon leveren, was een gunstige bijkomstigheid, maar niet meer dan dat.

Burgerbewapening was voor de patriotten dus bovenal een politieke aangelegenheid. De serieuze verantwoordelijkheid die dat inhield kon niet zomaar aan iedereen worden toevertrouwd. De vaak Oranjegezinde onderklasse werd daarom in het *Leids Ontwerp* via financiële bepalingen van lidmaatschap uitgesloten. Dat bleef voorbehouden aan personen van een 'zekere gegoedheid', de hoogte waarvan aan de hand van de lokale situatie bepaald moest worden. Dit was ook van belang omdat men een directe koppeling tussen politieke rechten en dienst in de burgerkorpsen tot stand wilde brengen. Kandidaten voor stedelijke bestuursfuncties (vroedschapsleden, burgemeesters en schepenen) dienden door de burgermilities te worden gekozen. Ook werd de geschiktheid voor publieke ambten afhankelijk gemaakt van het hebben vervuld van de militiedienst.²² De rol van burgersoldaat werd zo de lakmoesproef voor goed burgerschap.

Met deze koppeling van burgerrechten aan de militiedienst, hoopten de Hollandse patriotten ook nadrukkelijk het enthousiasme

18 Klein, *Patriots republikanisme*, 172-176.

19 Ibidem, 176-180.

20 S.R.E. Klein en J. Rosendaal, 'Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) De hervormingsvoorstellen uit het *Leids Ontwerp* zijn als appendix aan dit artikel toegevoegd.

21 Ibidem, 98. (art. XIX)

22 Ibidem, 87, 92-95. (art. IV, V, IX)

voor de burgerbewapening aan te moedigen. Een wettelijke verplichting tot militiedienst werd in de tekst nergens bepleit. De mogelijkheden voor een van staatswege afgedwongen en georganiseerde burgermilitie waren op het moment van verschijnen van de tekst ook niet meer aan de orde. De pogingen die hiertoe gedaan zijn aan het begin van de patriotten-revolutie, waren gestrand op het ingewikkelde besluitvormingsproces in de Republiek en de weerstand daarbinnen van politieke tegenstanders. Oranjegezinde autoriteiten doorzagen de politieke bedoelingen van dergelijke plannen en verwierpen de spaarzame voorstellen die op het niveau van de staten hiertoe werden gedaan. Met deze afwijzende houding van de autoriteiten waren de patriotten gedwongen om particuliere korpsen op te richten om zo hun republikeinse idealen gestalte te geven. De totstandkoming van deze vrijkorpsen en exercitiegenootschappen werd gezien als een 'substituut voor het oorspronkelijk beoogde volksleger'.²³ De situatie dwong de patriotten tot de keuze voor vrijwillige volksbewapening. In plaats van alle burgers tot het dragen van de wapenen te kunnen verplichten, of dit op z'n minst te laten afkopen, kwamen ze niet verder dan een moreel appel. De militaire burgerplicht werd zodoende vanaf een vroeg stadium meer gedefinieerd in termen van een morele verplichting, dan als een last die in gelijke mate over de bevolking diende te worden verdeeld via dienstplichtwetgeving. De meeste patriotten zouden na de Bataafse omwenteling aan die vrijwillige plichtvervulling vasthouden.

De Bataven aan zet

De patriotse burgersoldaten waren in 1787 uiteindelijk niet bestand tegen de interventie van de Pruisische beroepsmilitairen die de restauratie van het bewind van Willem de V bewerkstelligden. Veel politieke vluchtelingen vestigde zich in Frankrijk en België, anderen bleven in de Republiek, maar werden vaak uitgesloten van publieke functies. Voor beide groepen restte niets anders dan wachten op betere tijden.

Toen in 1795 die betere tijden voor hen kwamen, was de situatie veranderd, niet in het minst door de nieuwe internationale verhoudingen. De militaire burgerschapsidealisme van het decennium ervoor hadden door de Franse Revolutie ook een onmiskenbaar an-

dere lading gekregen. Iedereen was doordrongen geraakt van het even afschrikwekkende als ontzagwekkende voorbeeld van de Franse conscriptie. Met de *levée en masse* hadden de Franse revolutionairen niet alleen de Europese grootmachten Oostenrijk, Groot-Brittannië en Pruisen van het lijf weten te houden, men begon zelfs de revolutie buiten de eigen landsgrenzen te exporteren. Die indrukwekkende militaire prestatie was alleen mogelijk geweest door harde repressie in eigen land. De militaire dienstplicht kende in Frankrijk enthousiaste volgelingen, maar rustte vooral op een haastig uit de grond gestampt binnenlands veiligheidsapparaat waarvan de burgersoldaten van de Nationale Garde de ruggengraat vormden. De gardisten waren als binnenlandse ordehandhavers nauw betrokken bij het revolutionaire geweld dat door heel Frankrijk heen plaats vond; een dubbelrol waarin ze zowel de vijanden van de revolutie uit moesten schakelen, als de radicale willekeur van de massa's dienden te beteugelen.²⁴ Als instrument van de jakobijnen, werden deze burgersoldaten zo medeverantwoordelijk voor het massale bloedvergieten ten tijde van de Terreur (1793-1794). Op de in Frankrijk aanwezige Nederlandse patriotten maakte dit alles een diepe indruk. De reacties varieerden daarbij van diepe afschuw tot instemming of in ieder geval begrip.²⁵ Hoe men het Franse geweld ook beoordeelde, de gebeurtenissen drongen aan alle toekomstige Bataven de vraag op hoe men de eigen revolutie zou moeten consolideren en welke rol de Bataafse burgersoldaten hierin zouden hebben.

De Bataafse discussies over burgerbewapening na 1795 verschilden zodoende sterk van het discours rond de patriottische bewapeningsdrift die acht jaar daarvoor tot een einde was gekomen. Niet alleen lagen de Franse lessen vers in het geheugen. De discussies over de militaire burgerplicht waren bovendien een stuk minder vrijblijvend geworden nu de patriotten staatkundig min of meer de vrije hand hadden. Niet langer kon men de ideeën hierover optekenen in ontwerpen en pamfletten, ze moesten nu in concrete (grond)wets-

23 Zwitser, *Militaire dimensie patriottenbeweging*, 37.

24 C. Lucas, 'Revolutionary violence, the people and the terror' in: K.M. Baker ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture. Volume 4, the Terror* (Oxford 1994) 57-79, aldaar 62-64.

25 J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003) 331-332 en 542-546.

teksten worden vastgelegd. In de politieke discussies hierover zijn een viertal posities te onderscheiden die hieronder verder uiteengezet zullen worden. De posities komen hierbij overeen met de vier scenario's voor de gewenste uitkomst van de revolutie zoals Niek van Sas die in het Bataafse politieke debat heeft onderscheiden: het federalisme, het moderatisme, het revolutionair republicanisme en het scenario van de zedelijke revolutie.²⁶

Herstel van de aloude schutterij

De grootste afkeer van het Franse revolutionaire voorbeeld bestond onder de federalisten. Voor hen was met de omwenteling van 1795 in feite de kous af. Het federale stelsel van de oude republiek kon gehandhaafd blijven en het was alleen zaak om de burgerinvloed hierbinnen te vergroten. Men had verder weinig op met de radicale politieke filosofieën waar de Franse revolutionairen zich van bedienden en men beschouwde de verregaande politieke modernisering die daar plaats vond, ongeschikt om als voorbeeld voor de nieuwe Bataafse Republiek te dienen. In tegenstelling tot het voorheen absolutistische Frankrijk, konden de Bataven immers bogen op rijke republikeinse traditie. Behoud van die traditie stond voor de federalisten centraal in hun politieke optreden na 1795. In die zin kan men de Bataafse federalist beschouwen als vertegenwoordiger van het toen opkomend conservatisme.

Ook wat betreft de invulling van de militaire dimensie van het burgerschap blijkt die conservatieve inslag. Dit is goed te zien bij de publicist J.H. Swildens, die als de belangrijkste representant van dit federalisme beschouwd kan worden. Tijdens de jaren tachtig voelde hij zich enigszins overrompeld door de militaire geestdrift van de vrijkorpsen, maar vond wel dat goed burgerschap ook de bereidheid inhield om de gemeenschap gewapenderhand te verdedigen. De context waarin hij dit

uitlegde, bleef echter duidelijk lokaal: in zijn *Vaderlandsch AB-boek voor de jeugd* (1781) definieerde hij burgerschap als een relatie tussen het individu en de stedelijke gemeenschap. De militaire burgerplichten golden dan ook alleen bij het verdedigen van de eigen haardsteden. Die plicht nam hij zeer serieus en men kon dan ook niet vroeg genoeg beginnen om de 'lust om met het snaphaantje te spelen in de knaapjes' aan te moedigen.²⁷ Dit was echter geen revolutionaire oproep tot gewapend burgerverzet tegen de stadhouder, maar diende alleen ter versterking van de aloude schutterijen: de stedelijke ordehandhavers die hun oorsprong hadden in de middeleeuwse schuttersgilden. In de federalistische analyse hadden de schutterijen vanaf het prille begin van de Republiek een belangrijke staatsrechtelijke positie verworven. Door hun optreden bij de belegeringen van steden als Alkmaar, Haarlem en Leiden waren de schutterijen in de Unie van Utrecht verankerd en hadden een belangrijke rol gekregen bij de verkiezingen van stedelijke regenten.²⁸ De schutterijen waren zo de enige historisch gelegitimeerde instituties waarbinnen de burgerbewapening plaats kon vinden volgens de federalisten. De bevoegdheden en functies van de schutterijen die in de loop van hun geschiedenis zo gegroeid waren, moesten de leidraad vormen voor verdere voorstellen. De algemene diensplicht zoals die in Frankrijk was gerealiseerd, was daarentegen een schrikwekkende gebeurtenis met catastrofale gevolgen. Dat deze 'voorbeeldeloze maatregelen' daar hadden kunnen slagen was volgens Swildens meer toe te schrijven aan geluk dan aan wijsheid. De Franse pleitbezorgers van een algemene diensplicht hadden dit succes in ieder geval zelf nooit kunnen bevroeden:

*De yverigste voorstanders van uiterste maatregelen, als Danton, Barrere, Robbespierre enz., wisten zeer wel, van welke eenen verbaazenden en onafzienbaaren omslag het was, zulk een ontzettend decreet nu zodanig in praktyk te brengen, dat men er het bedoeld effect eenigszins van kon hebben.*²⁹

Slechts door de militaire onheilstijdingen van het moment en de patriottische geestdrift die dat losmaakte, slaagde deze precedentloze opzet. Daarmee was een geest uit de fles ontsnapt die uiteindelijk een heel continent in as had gelegd en het 'aarts-kwaad van alle kwaad-

26 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 277-291.

27 J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de jeugd* (Amsterdam 1781).

28 Zie voor deze analyse het mede door Swildens geschreven *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen, zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie, geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken* I (Amsterdam 1784-1786) 274-275.

29 J.H. Swildens, *Oorlogs-monument bij dit ontzettend jaar, 1794 en hooge belangen van staat en regering, thans en voortaan* (Amsterdam 1794) 94-96.

'Amsterdamse schutters geven het voorbeeld aan de jeugd in het A-B boek van Swildens.'

Uit: J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de jeugd* (Amsterdam 1781) Universiteitsbibliotheek Leiden

den, 't oudheidensch stelsel des oorlogs van allen tegen allen' had ontketend.³⁰ De mogelijkheden voor militaire mobilisatie die hiermee gecreëerd werden, konden in geval van oorlog niet anders dan tot volledige wederzijdse vernietiging leiden.

Deze analyse van de betekenis van de *levée en masse* voor de praktijk van oorlogvoering lijkt sterk op die van Carl von Clausewitz, die in reactie erop het begrip 'totale oorlog' introduceerde. In tegenstelling tot de Pruisische militaire theoreticus, weigerde Swilders echter aanpassing aan die nieuwe oorlogsvorm. Het krijgsgeweld en de binnenlandse gewelddadigheden die kenmerkend waren voor de Franse Revolutie, kon men het beste bestrijden door een terugkeer naar de stedelijke schutterijen van weleer. De strikt defensieve militaire functie van de schutterijen maakte grootschalige internationale campagnes onwaarschijnlijk, terwijl op politiek vlak de verbondenheid met de eigen lokale gemeenschap

voorkwam dat een Bataafse burgermacht een instrument werd in handen van revolutionaire radicalen.

De burgermacht als revolutionaire garde

In de discussies over die nieuwe Bataafse burgermacht in de Nationale Vergadering hielden federalisten daarom vast aan een strikt lokale en provinciale organisatie. Hierbij zag men zich gesterkt door het reglement op basis waarvan de vergadering was bijeengekomen. Zeeland, Friesland en Groningen hadden het bijeenroepen van de nieuwe volksvertegenwoordiging vooral gezien als een ongewenste aantasting van de aloude provinciale soevereiniteit. Om ook deze provincies aan boord te krijgen was een aantal zaken, waaronder fi-

³⁰ J.H. Swildens, *Over de hoogere doel-einden van den revolutie-oorlog, en deszefts invloed op de belangen van godsdienst en staat* (Amsterdam 1803).

nanciën en burgerbewapening, een provinciale aangelegenheid gebleven. Artikel 79 van het reglement bepaalde ten aanzien van het laatste dat de 'burgermilitie zal blijven onder bevel van de respectieve Provinciale Regeering, en dat de Nationaale Vergadering daar geen gebruik van zal maken.'³¹

De volksvertegenwoordigers van radicale signatuur namen daar geen genoegen mee. De Leidse lakenfabrikant Pieter Vreede en de hoogleraar Johan Valckenaer waren de leidende figuren onder hen. Zij maakten al in een vroeg stadium van de omwenteling de burgerbewapening tot een politieke kwestie om zo een ingrijpende centralisering van de nieuwe staat te bepleitten. De eerste militaire bedreiging van de nieuw verworven vrijheid, een Pruisische en Westfaalse troepenconcentratie aan de oostgrens in mei 1796, werd hiervoor door Valckenaer aangegrepen. Van de Franse bondgenoot mocht men veel verwachten, stelde hij in de vergadering, maar het kwam aan op een eigen Bataafse bijdrage. Hiervoor waren geld en manschappen nodig en de enige manier om dit te realiseren was door de provinciale beperkingen aan de Nationale Vergadering op het gebied van financiën en het bevel over de burgermilities te doorbreken. Pas wanneer de nationale volksvertegenwoordiging direct noodbelastingen kon heffen en de weerbare bevolking onder de wapenen kon roepen, kon een krachtige inspanning geleverd worden.³²

Valckenaer en zijn medestanders in de vergadering namen met hun pleidooi voor een algemene mobilisatie echter een minderheidspositie in. Een coalitie van federalisten en moderaten hield deze voorstellen tegen en wenste niet verder gaan dan het opstellen van een proclamatie waarin het Nederlandse volk

werd opgeroepen om vrijwillig de wapens op te nemen in de Bataafse burgermacht.³³ Het geringe effect hiervan zal weinig indruk hebben gemaakt op de Fransen. Waar in de beginjaren van de Franse Revolutie vele tienduizenden vrijwilligers zich hadden aangemeld naar aanleiding van soortgelijke oproepen, bleef in de provincie Holland het aantal aanmeldingen beperkt tot slechts 461.³⁴ Voor de Bataafse radicalen liet dit eens te meer zien dat een vrijwillige volksbewapening te vrijblijvend was. Verplichte militaire dienst in een nationaal georganiseerde Bataafse burgerwacht bleef echter politiek onhaalbaar in de huidige constellatie.

De bewondering voor het Franse volksleger was er onder de Bataafse radicalen niet minder om. Valckenaer prees uitgebreid de heldendaden van de Franse 'Republicainsche Colommen' en ook buiten de vergaderzaal waren radicale geluiden in de discussies over de Bataafse burgerbewapening te horen.³⁵ Zo ontstond in de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn*, de Bataafse doorstart van dit oude patriottenblad, een discussie over het al dan niet volgen van het Franse voorbeeld. Start voor de discussie was een ingezonden brief waarin werd gewaarschuwd voor een al te enthousiast kopiëren van de Franse rekruteringspraktijken: 'Ik geloof dat er veelen zullen zyn die op de vraag: *zal men, naar het voorbeeld onzer Fransche broederen hier ook de requisitiën invoeren?*, Ja zullen schreeuwen, en die naderhand, wanneer men dezelve dadelijk wilde doen, nog harder zullen schreeuwen: *neen! Dat hebben wij niet gedacht. Wij zijn vrij en willen niet geprest worden.*'³⁵ Een bijkomend probleem lag volgens de inzender gelegen in de vraag of de dienstplicht ook voor Oranjegezinden zou moeten gelden. Onder hen bestond weinig sympathie voor de nieuwe politieke orde en de bereidheid om in de Bataafse burgermachten die orde te moeten verdedigen was dan ook niet groot. Hij schatte dat een vierde van de bevolking aanhangers van het oude regime was en dus als burgersoldaat niet kon worden vertrouwd. Uitsluiting van Oranjeklanten was ook geen optie omdat dit een oneigenlijke grond voor gewetensbezwaren kon worden. De belasting zou dan te zwaar op welwillende republikeinen komen te liggen.

Het weerwoord van de redactie van de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* laat zien dat er ook warme sympathie bestond voor het idee

31 G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland: teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen* (Zwolle 1936) 17-35.

32 *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland I* (Den Haag 1796-1798) 396-397, 411-412 (2-5-1796).

33 *Dagverhaal Nationaale Vergadering I*, 420-422 (4-5-1796).

34 De Franse oproepen van 1791 en 1792 leverden respectievelijk ruim honderdduizend en 83.600 aanmeldingen uit met name lagere middenstand en de boerenstand op. Zie: P. Paret, *Understanding War, Essays on Clausewitz and the History of Military Power* (Princeton 1992) 60-61. Voor de Hollandse cijfers: Nationaal Archief, Den Haag, Archieven van de Wetgevende Colleges 1796-1801, nummer toegang 2.01.01.01, inventarisnummer 488, 10 oktober 1796.

35 *Dagverhaal Nationaale Vergadering I*, 437 (6-5-1796). Een verwijzing naar de nieuwe strategie waarbij niet meer over de breedte werd aangevallen, maar in collones om zo een doorbraak in de vijandelijke linies te forceren.

om een Bataafse *levée* af te kondigen. In plaats van een reden om van dergelijke plannen maar af te zien, was de partijtwist een probleem dat juist met een militaire dienstplicht kon worden opgelost. Ook in Frankrijk hadden immers koningsgezinden een belangrijk deel van de bevolking uitgemaakt. Voor de meesten daarvan had, op het moment dat Frankrijk door vijanden werd belaagd, loyaliteit aan de natie geprevaleerd boven de weerzin tegen de revolutie. Maar ook de minderheid waarbij de partijstrijd het had gewonnen van de vaderlandsliefde, was door de Franse revolutionairen met succes onder de wapenen gebracht:

Edoch het geen alles afdeed, was de sterkste discipline, en de scherpste toezicht, welke bij de legers wierd gehouden; het was bijna de onmogelijkheid zelve, om heimelijk uit of in het leger te komen, zonder ontdekt en gevat te worden, en zij, welke wierden gevat, wierden den oogenblik ter dood gebragt; – wij houden ons verzeekerd, dat zulk een scherp toezicht bij ons plaats hebbende, niet veel voor het overloopen te vreezen hebben.³⁷

Met dit commentaar liet het blad niet alleen blijken over een nogal jakobijs revolutie-ethos te beschikken, het riep tevens de fundamentele vraag op over de rol die de burgerwacht moest spelen in het beslechten van de nog steeds bestaande politieke twisten. Die vraag kwam al aan de orde op het moment dat de Nationale Vergadering nog delibereerde over de opzet van de Bataafse Burgermacht in mei 1796. Een reeks incidenten in Amsterdam die de geschiedenis is ingegaan als het kanonniersoproer, liet zien hoe potentieel explosief het bewapenen van burgers kon zijn.³⁸ Aanleiding vormde verkiezingen waarbij een, ten opzichte van de situatie voor de omwenteling, vrijwel ongewijzigde gemeenteraad was verkozen. Radicale elementen die vooral in de artillerie-milities te vinden waren, was het een doorn in het oog dat vermeende aristocraten en Oranjegezinden weer deel uitmaakten van het stadsbestuur. Zij waren met de wapens in de hand verhaal gaan halen bij de gemeenteraad, die de overige burgermilities het bevel gaf de artilleristen te ontwapenen. Deze hadden zich echter achter de opstandige kanonniers geschaard waarop deze, in de dronken anarchie van het moment, de raadsaal waren binnengedrongen en enkele raadsleden mis-

handelden. Ook liet men uit de kerkers van het stadhuis militieleden vrij die bij eerdere opstootjes van dat tumultueuze jaar in de stad gevangen waren gezet.

De discussie in de Nationale Vergadering spitste zich toe op de vraag of het Haagse garnizoen een bijdrage moest leveren aan het herstel van orde en rust in Amsterdam.³⁹ Het Provinciaal Bestuur had hier in de nacht van 11 op 12 mei om verzocht en president van de vergadering Bicker had, zonder de volksvertegenwoordigers te raadplegen, een deel van het garnizoen richting Amsterdam laten uitrukken. Door de Haagse ruiters in te zetten, die onder bevel van de Nationale Vergadering stonden, werd het stedelijk oproer een nationale kwestie en werden de bekende scheidslijnen ook hier zichtbaar. De radicalen vonden de handelwijze van de voorzitter voorbarig, omdat de Nationale Vergadering hiermee zonder kennis van zaken, stelling zou nemen in de Amsterdamse 'burger geschillen'. Pieter Vreede waarschuwde hierbij voor de consequenties als er 'burgerbloed' zou vloeien en stelde dat dan aan alle rampen die het land al troffen, 'die van een burgeroorlog kan worden toegevoegd'.⁴⁰ Federalisten en moderaten (zie hieronder) namen aanstoot aan de kwalificatie van de gebeurtenissen in Amsterdam als een lokaal burgergeschied. In hun ogen was het niets meer geweest dan een misdadige gewelddadigheidsuitbarsting tegen het wettige gezag waartegen daadkrachtig opgetreden diende te worden.

Uiteindelijk liep alles met een sisser af. Het Haagse garnizoen zou Amsterdam nooit bereiken en de opstandige kanonniers kwamen met een Haagse onderzoekscommissie een staakt-het-vuren overeen. De episode maakte niettemin duidelijk dat er genoeg radicale agitatie bestond onder de verschillende burgermilities over de milde behandeling van aanhangers van het voormalige regime sinds de omwenteling. Met de radicale staatsgreep van 22 januari 1798 waarachter ook Vreede zich schaarde, kreeg deze groep uiteindelijk de gelegenheid het staatsbestel van alle reac-

36 'G. Vrijheid' (pseudoniem), 'Aanmerkingen over het nadeelige der requisities, met aanwijzing van een beter middel', *De nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 60 (1796) 486-489.

37 *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 60 (1796) 499-500.

38 Rogge, *Geschiedenis der Staatsregeling*, 81-90. Zie voor een beschrijving van de gebeurtenissen ook: Schama, *Patriotten en bevrijders*, 305-307.

39 *Dagverhaal Nationale Vergadering* I, 469-491 (12-6-1796).

40 *Ibidem*, 483-484.

Gewelddadigheden, van eenige Artilleristen, in de Raadsaal der Municipaliteit te Amsterdam in den nacht tuschen den 10ten en 11ten Mei 1798.

‘Bezetting van de Amsterdamse raadszaal door artilleristen van de gewapende burgermacht.’

Uit: C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafse volk* (Amsterdam 1799). Universiteitsbibliotheek Leiden

tionaire krachten te ontdoen. Hiertoe werden bijvoorbeeld de Amsterdamse kanonniërs die na de onlusten waren ontbonden, weer in ere hersteld. Samen met gelijkgezinden elders in het land vormden zij de revolutionaire garde die het werk van de zuiveringscommissies mogelijk maakte. In vooral de belangrijke stedelijke centra van Utrecht, Friesland en Holland kregen de radicale milities vrij spel.⁴¹ Hoewel deze zuiveringen nergens uitmondde in jakobijnse bloedbaden, werden overal in het land stemgerechtigden in de grondvergaderingen

en provinciale- en stedelijke bestuurders op vermeende aristocratische, orangistische of federalistische sympathieën beoordeeld. Ook voor de talrijke ambtelijke functies werden de juiste politieke opvattingen vereist. In sommige plaatsen ging men zelfs zo ver om veerschipers, vroedvrouwen, brand- en wijkmeesters, zakkendragers, biersjouwers, stadbodes en schoolmeesters zich tegenover de zuiveringscommissies te laten verantwoorden.⁴²

Voorbij de partijtivist

In het kleine half jaar dat de radicalen aan het bewind waren – in juni volgde al weer een tegencoup – wist men door deze dwang de fel

41 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 390-391.

42 K. Vossenstien, *Verwisselde loterijbriefjes. Montfoort 1783-1803* (Hilversum 1999) 145-155.

begeerde eenheidstaat tot stand te brengen. Dat had echter wel wat gekost. Voor zover er steun was onder de burgerbevolking voor een radicale revolutie naar Frans model, verdween die volledig na dit jaar van staatsgrepen, arrestaties en zuiveringen. Het maakte plaats voor een algemene roep om verzoening en een zeker berouw over de felheid van de partijstrijd zou langzamerhand de publieke discussie gaan beheersen.⁴³ Kortom, een sfeer waarin de moderaten hun voornaamste doelstelling verwezenlijkt zagen.

Wat waren nu de ambities die zij hadden wat betreft de burgerbewapening? Het achterhalen van de politieke stellingnamen van deze groep was voor tijdgenoten al geen sinecure. Pieter Vreede verzuchtte hierover: 'Uit de natuur der grondstellingen van de moderaten, vloeiden eigenaardig voort, dat zy zich veréénigden met elk die zich wilde verzoenen.' Tal van orangisten en aristocraten bevonden zich daarom onder hun gelederen, aldus de radicale voorman.⁴⁴ Die beginselloosheid als gevolg was van de wens om vooral toch te verzoenen, wordt door historici dan ook als problematisch gezien bij het karakteriseren van deze groepering.⁴⁵ Veel verder dan de tussensposities onderscheiden die de moderaten op gevoelige thema's innamen, komt men daarom niet. Ook op het vraagstuk van de militie-dienst kozen de moderaten voorzichtig positie. Tussen de uitersten van een terugkeer naar de oude schutterijtraditie en het invoeren van een Bataafse *levée*, bepleitte men een inrichting van de Bataafse burgermacht die ruimte liet voor het compromis, en tevens voortborduurde op het ideaal van de gewapende burger uit de patriottenperiode.

Hoewel men de voorstellen van Vreede en Valckenaer om de gehele burgerbewapening per direct onder het centrale gezag van de volksvertegenwoordiging te plaatsen niet had gesteund, had men uiteindelijk met de burgermacht wel een nationale organisatie voor ogen. Dit blijkt onder andere uit de stellingnamen van de gematigde volksvertegenwoordiger Johan Pieter Farret in de commissie die zich bezighield met het schrijven van een concept grondwet voor de nieuwe republiek. Over de grote soevereiniteitsvraag – lag die bij de aloude provincies of bij het Bataafse volk en dus de nationale vertegenwoordigende vergadering – nam hij een typische moderate positie in. Alleen die zaken 'zonder welke de

veiligheid en geluk der geheele Republicq niet kan bevordert worden, dienden in handen van het centrale gezag gelegd te worden.⁴⁶ Al het overige kon aan de stedelijke en provinciale besturen overgelaten worden. Uit dit subsidiariteitsbeginsel vloeide in zijn ogen wel voort dat de binnenlandse veiligheid en rechtshandhaving, afgedwongen door een gewapende burgermacht, een verantwoordelijkheid voor de nationale overheid moest zijn.

Het toekennen van deze functie aan de burgermacht betekende dat de lokale delen hiervan aan een zekere nationale standaard moesten gaan voldoen. De nationale vergadering vaardigde daartoe in september 1796 het eerste reglement voor de Bataafse burgermacht uit waarin gedetailleerd uiteengezet werd wie aan de militieplicht gehouden kon worden, op welke gronden men dit tegen betaling kon ontlopen en hoe hoog de boetes voor ontduiking moesten zijn.⁴⁷ Ook bepaalde het reglement hoe en hoe vaak er geëxerceerd moest worden, wat de richtlijnen voor bewapening en uniformen waren, en dat de rangen en standen gelijkgesteld werden met die van het reguliere leger. Hiermee werd het stedelijke karakter van de burgerkorpsen voor een belangrijk gedeelte teniet gedaan. Door de uniforme opzet kwamen ze symbool te staan voor nieuwe, nationale burgerlijk identiteit. In die zin vormde dit reglement een duidelijke breuk met de eeuwenoude schutterstraditie. Deze centrale overheidsbemoeienis met de burgerbewapening waren daarom voor federalisten als Gerard Willem van Marle onverteerbaar. Al die nationale initiatieven voor de burgermacht voedden uiteindelijk alleen maar de angst onder de bevolking dat een algemene dienstplicht aanstaande was. Die angst, aangewakkerd door de 'vijanden van de tegenwoordige orde', had er volgens Van Marle voor

43 N.C.F. van Sas, 'Het beroerd Nederland. Revolutionair geweld en bezinning omstreeks 1800', in: idem ed., *De metamorfose van Nederland*, 373-383.

44 P. Vreede, *Verantwoording van Pieter Vreede, lid van het voormalig Uitvoerend Bewind, aen de Bataafsche Natie en aen haere vertegenwoordigers, ingegeven by de Eerste Kamer der Wetgevende Vergadering, den 9 oktober 1798* (Leiden 1798).

45 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 300; Van Sas, *Scenario's*, 284-285.

46 L. de Gou, *Het plan van constitutie van 1796, chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie ingesteld bij decreet van de nationale vergadering van 15 maart 1796* ('s-Gravenhage 1975) 31-32 en 55-56.

47 Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van de Commissie van de Gewapende Burgerwacht (1798-1802) nummer toegang 3.02.35, inventarisnummer 52.

gezorgd dat het electoraat de grondwetsvoorstellen in 1797 massaal had afgewezen.⁴⁸

Vanuit de optiek van het moderatisme was de vrees voor een Franse conscriptie echter ongegrond. De nationale standaardisering betrof vooral de lokale ordehandhaving. Het bevel over de burgermacht voor inzet buiten de eigen woonplaatsen bleef bij de Provinciale Besturen (de oude gewesten) liggen. Pas na de staatsgreep en de inwerkingtreding van de grondwet van 1798, kreeg de nationale volksvertegenwoordiging de mogelijkheid om de noodtoestand uit te roepen waarin men het bevel over de gehele burgermacht op kon eisen. Dat het gematigde deel van de Bataafse politieke elite hier niet lichtzinnig gebruik van wenste te maken, bleek in de nazomer van 1799 toen het Europese oorlogsgeweld zich naar de duinen van Noord-Holland verplaatste. De Brits-Russische invasie daar mondde uit in een maanden durende slag waarbij in totaal 80.000 troepen waren betrokken en duizenden doden en gewonden vielen te betreuren. De Bataafse volksvertegenwoordiging riep de noodtoestand uit en verleende de regering weliswaar het bevel over de burgermacht, maar die beloofde plechtig dat het deze burgersoldaten in eerste instantie alleen zou inzetten voor de lokale ordehandhaving. Hiernaast werden burgers, 'voor zo verre zy zich bereidwillig toonen', opgeroepen zich aan te melden voor de directe confrontatie met de vijand.⁴⁹ Dit was conform het moderate denken over de functie van de burgermacht in geval van een buitenlandse dreiging. Met de gelijkstelling van de burgermacht met het reguliere leger wat betreft organisatiestructuur, oefening en uitrusting, hoopte men vooral een reservoir aan geoefende burgersoldaten te creëren waaruit in tijden van nood genoeg vrijwilligers zich zouden aanmelden. Militaire burgerdienst was voor hen een morele plicht die niet van staatswege afgedwongen moest worden. Men zag hier de militaire noodzaak ook verder niet van in. Had het massale karakter van de van de patriotse burgerbewapening in de jaren tachtig immers niet bewezen dat er voldoende opofferingsgezindheid bestond onder de Ne-

derlandse burgerij? De afgevaardigde Tonco Modderman, in 1785 nog oprichter van het exercitiegenootschap 'Voor Onze Duurste' uit Groningen twijfelde hier niet aan: 'Elk die de Nederlander kent, weet het volgende: hij sidert te rug op het enkele denkbeeld van requisitie, maar een wenk, wat dan de nodigende stem der beminlijke vrijheid doet hem in den drom zijner vijanden vliegen.'⁵⁰ De erfenis van vrijwilligheid uit de patriottenperiode bleef zo onderdeel van de moderate Bataafse opvattingen over de nieuwe burgermacht.

De Bataafse burgermacht als school der natie

Tijdens de campagne in Noord-Holland waren er zeker burgersoldaten die voldeden aan de hoge verwachtingen van Modderman en de zijnen. Volgens Simon Schama leverden compagnieën uit Den Haag, Utrecht, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Rotterdam, Zwolle en Kampen een onverwachte bijdrage aan de Bataafs-Franse oorlogsinspanningen.⁵¹ Ook in de voorste linies waren sommigen van hen actief. Zo werden de Delftse en Rotterdamse milities door de Franse generaal Brune in het bijzonder geroemd voor hun heldhaftige optreden tijdens de beslissende slag bij Bergen.⁵²

Toch was niet iedereen onder de indruk van het Bataafse enthousiasme om het vaderland te hulp te snellen. In de *Nieuwe Post van den Neder-Rhijn*, die sporadisch verscheen tijdens het conflict, omdat het grootste gedeelte van de redactie ten strijde was getrokken, werd hier niet hoog van opgegeven. In tegenstelling tot wat de krantenberichten meldden, constateerde men dat de Bataven een 'nauwelijksch noemenswaardig' aantal soldaten op de been hadden kunnen brengen. Erger was nog dat degenen die wel naar het front waren gegaan, geen waardering voor hun daden kregen. Verbitterd vroeg men zich af of zij 'die achting, die liefde, die dankbaarheid van hunne Medevaderlanders, voor welke zij zich moedig in het vuur hebben gewaagd, genieten, op welke zij aanspraak hebben? – bij eenige *waare vaderlanders*, JAA, maar bij den grootsten hoop, NEEN.'⁵³ De Bataven mochten dan over hun eigen republiek beschikken, men was duidelijk nog geen natie.

Die problematiek staat ook centraal in het vierde scenario dat Van Sas onderscheidt.

48 *Dagverhaal der Nationaale Vergadering* VII, 337 (4-10-1797).

49 *Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volk* V (Den Haag 1798-1801) 798 (23-8-1799).

50 *Dagverhaal Nationaale Vergadering* I, 435 (6-5-1796).

51 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 463.

52 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* VI, 110 (20-09-1799).

53 *De Nieuwe Post van den Neder-Rhijn* 257 (1799) 2173-2174.

Grenadier- en fusillier-officieren van de Bataafse Burgermacht te Rotterdam (aquarel naar J.A. Langendijk).

Uit: F.G. de Wilde, *De uniformen van het Nederlandse leger ten tijde van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland 1795-1810*. (Amsterdam 1999) 94

Men had hierin grofweg dezelfde staatkundige doelstellingen als bij de radicale positie, maar achtte het zinloos dit na te streven voordat het Bataafse volk als zodanig één en ondeelbaar was. Hiervoor was een 'zedelijke revolutie' noodzakelijk waarin de bevolking door een beschavingsoffensief tot een natie gesmeed moest worden. Door nationale feestdagen, herdenkingen en eretekenen voor uitzonderlijke prestaties, moest dit bewerkstelligd worden. Het programma hiervoor werd ontvouwd in het politieke weekblad *De Democraten* dat onder redactie stond van de latere minister van Financiën Alexander Gogel en de politiek ideoloog Willem Anthonie Ockerse.⁵⁴ In deze

opvoedingsinitiatieven speelde ook de burgermacht een belangrijke rol. Zo publiceerde men in februari 1797 een zeer gedetailleerd voorstel waarin de inrichting van de burgermacht volledig gelijkgeschakeld zou worden met het kiesstelsel waarmee de Nationale Vergadering gekozen werd. Hierin had elk district ongeveer 15.000 inwoners en de stemhebbende burgers daarbinnen konden één afgevaardigde voor de Nationale Vergadering aanwijzen. Dit deed men door het district op te delen in grondvergaderingen van 500 inwoners die

⁵⁴ Van Sas, *Scenario's*, 289-290.

een kiesman naar het districtniveau afvaardigen.⁵⁵ Voor *De Democraten* leek het niet meer logisch deze reeds bestaande volkstelling te handhaven en elk district een bataljon van 800 tot 1.000 man te laten leveren, die samengesteld was uit kleinere compagnieën vanuit de grondvergaderingen.⁵⁶

De toename in onderling contact tussen burgers op zowel politiek als ordehandhavend gebied die dit teweeg bracht, was het voornaamste winstpunt van deze organisatievorm. Door hun gezamenlijk wetgevende en uitvoerende werkzaamheden, 'leeren de menschen elkander beter te kennen, men raakt elkaar in meer punten aan, men gewent zich aan eene gemeenschappelyke werking, die nauwer vereeniging sticht'. De districten zouden bovendien een volstrekte numerieke gelijkheid op politiek en militair gebied kennen. Hiermee was volgens het blad het risico dat politieke conflicten tot gewelddadigheden zouden leiden geminimaliseerd aangezien geen van de districten een militair overwicht kon hebben over de anderen. Met dit alles werd 'het systeem van één en ondeelbaarheid bevorderd en bevestigd'. In die strakke koppeling tussen politieke en militaire dimensies van het burgerschap leken deze ideeën sterk op de voorstellen die de Hollandse burgerkorpsen ruim tien jaar daarvoor in het *Leids Ontwerp* hadden neergelegd. Het burgerschap zelf had in de tussentijd echter totaal verschillende lading gekregen. Waar de patriotten zich noodzakelijkerwijs op het stedelijk burgerschap richtten, hadden de kiesdistricten in de voorstellen van *De Democraten* uitsluitend betekenis voor de samenstelling van de nationale volksvertegenwoordiging. Bovendien ging het nu niet alleen om het stimuleren van de burgerbewapening, maar wilde men burgers vooral het besef bijbrengen onderdeel te zijn van een bredere, nationale identiteit.

Dit was vernieuwend. Het was de eerste Nederlandse manifestatie van een Europese ontwikkeling waarin militaire dienst gebruikt werd om nationale identiteiten te vormen. Dit

moderne nationalisme is ook terug te zien in de retoriek rond de eerste herdenking van de Brits-Russische invasie. De agent van nationale opvoeding, een post die vast en zeker de goedkeuring van Gogel en Ockerse kon wegdragen, pleitte bij deze gelegenheid voor het oprichten van een monument voor de gevallen landgenoten. Deze Johannes van der Palm riep alle vaderlanders op 'in statige optocht dit heiligdom der natie te bezoeken'. Jongeren moesten 'daar voor het eerst den eed zweren van trouw aan het vaderland: zoo zal de moeder ontslapen helden in hunnen boezem overgaan, en zij ook zullen zich waardig voelen, om, waar het Vaderland gebiedt, voor het Vaderland te sterven'.⁵⁷

Invoering van de moderne dienstplicht

Als school der natie zou de Bataafse burgermacht echter nooit dienen. De oorlog in de Noord-Hollandse duinen die had moeten dienen als decorum voor het nationalisme van Van der Palm, maakte juist een einde aan het Bataafse enthousiasme voor een nationale burgermacht. De Fransen hadden de overwinning vooral als resultaat van de eigen inspanningen gezien en begonnen steeds sterker te twijfelen aan de Bataafse bereidheid de eigen vrijheid te verdedigen. Gevolg was dat de Fransen vanaf de gevechten in Noord-Holland, de zelfstandigheid van de Bataafse republiek steeds minder serieus ging nemen.⁵⁸ Zeker toen Napoleon in november van dat jaar de alleenheerschappij in Frankrijk greep, werd de Bataafse Republiek alleen nog gezien als leverancier van geld en troepen voor de Franse oorlogsmachine. Hiermee verdampten ook de laatste restjes animo voor de burgerbewapening. De militaire burgerplicht verloor zijn politiek-ideologische lading als bolwerk van de vrijheid, en werd nog slechts gezien als een verkapte poging om de Franse conscriptie ten behoeve van de Napoleontische oorlogen aan de Nederlandse bevolking op te leggen. In 1803 besloten de Bataven dan ook de mogelijkheid tot inzet van burgermachten buiten de eigen woonplaats uit het reglement te schrappen. Toen er niets terecht kwam van de toememende druk van Napoleon om deze maatregel terug te draaien, besloot hij mede hierom de noordelijke Nederlanden maar in te lijven bij het Franse keizerrijk. De militaire dienstplichtwetgeving werd hiermee van kracht en

55 P.A.J. van den Berg, 'Wie behoorde tot het Bataafse volk? Opvattingen over Bataafs burgerschap en politieke participatie in de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798) *Pro Memorie* 7 (2005) 211-250, aldaar 219.

56 *De Democraten* 39 (1797).

57 J.H. Palm, *Redevoering bij gelegenheid der viering van het Nationaal Feest op den 19 december 1799* (Den Haag 1800) 9-10.

58 Van Sas, *De Metamorfose van Nederland*, 335.

ook konden de beproefde middelen om deze af te dwingen vrijelijk worden ingezet.⁵⁹

Dit systeem werd door koning Willem I in 1813 grotendeels overgenomen waarmee hij het begin van de Nederlandse dienstplicht inluidde. Dat hij hierin succesvol was, is opmerkelijk en wordt vooral toegeschreven aan de mogelijkheden die het vers gecentraliseerde bestuursapparaat boden om deze burgerplicht op te kunnen leggen.⁶⁰ Dat is zonder meer waar, maar een voor de Nederlandse context wezensvreemd instituut dat alleen ingang had gevonden door de botte bijl van de Franse inlijving, was de militaire burgerplicht ook weer niet. Zo werd voor het nieuwe leger van Willem I een onderscheid gemaakt tussen internationaal inzetbaar beroepsleger en een Landmilitie met een meer ondersteunende defensieve taak. Deze taakverdeling tussen beroeps- en burgersoldaten was voor de patriotten in de jaren tachtig al het uitgangspunt geweest en dit principe maakte ook onderdeel uit van alle Bataafse voorstellen op dit gebied.⁶¹

Ook de centralisering van de burgerbewapening was in Bataafse handen danig voortgeschreden. De federalistische visie waarin de burgermachten alleen lokale ordehandhavers waren die in geval van nood de stadsmuren konden bemannen, had al in 1796 het onderpit gedolven. Het reglement van dat jaar startte een gestage uniformering van de burgermachten en centralisering van bevoegdheden. Een meerderheid van radicalen en moderaten vatte de burgermacht op als een nationale organisatie waarvan de lokale milities de bouwstenen vormden. De militaire inzetbaarheid werd hierin een belangrijke overweging. Het gelijkgeschakelen met de organisatiehiërarchie van het beroepsleger en de nationale standaarden voor uniformen, bewapening en oefening laten zien dat ook de moderaten een zekere militarisering van de burgerbewapening niet schuwden. Men wenste alleen nog niet de radicale stap te zetten naar een algemene dienstplicht die ook de militaire functie zou omvatten. Hiervoor bleef men vasthouden aan het principe van vrijwilligheid. Deels kwam dit voort uit de patriottische voorgeschiedenis waarin de militaire burgerplicht een morele en geen juridische connotatie had gehad. Deels had dit te maken met de toenemende angst dat Nederlandse burgersoldaten door de alliantie met Frankrijk in het Europese oorlogsgeweld gezogen zouden worden.

De Franse invloed op al deze discussies is daarmee zeer groot geweest, maar zeker niet eenduidig. De *levée en masse* diende voor sommigen als voorbeeld van militaire efficiëntie, als middel om een einde te maken aan de interne politieke tegenstellingen en de revolutie te vervolmaken, en als forum waarin de nationale identiteit bevestigd kon worden. Voor anderen doemden alleen schrikbeelden op van totale oorlog en jakobijnse bloedbaden wanneer men aan het Franse voorbeeld dacht. De Franse inlijving leidde uiteindelijk tot invoering van de dienstplicht, maar het proces waarbij de militaire dimensie van het burgerschap langzaam maar zeker genationaliseerd werd, was al veel langer gaande en kende zelfs wortels in de patriottenperiode. De Franse invloed is voor dit proces even zo vaak een katalysator als een rem gebleken.

Floris Vletter is verbonden als docent aan het instituut politieke wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij doet onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlands burgerschap aan de hand van militaire burgerplichten.

59 Joor, *De Adelaar en het Lam*, 283-379.

60 H. Amersfoort, 'De strijd om het leger (1830-1840)' in: C.A. Tamse en E. Witte ed., *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel 1992) 186-206, aldaar 186-188.

61 Zwitser, *Militaire dimensie patriottenbeweging*, 38-39.

Duits affiche voor de film *Bei unseren Helden an der Somme* uit 1916.

Bron: Imperial War Museum, Londen

WELKE SLAG AAN DE SOMME?

Oorlog en neutraliteit in Nederlandse bioscopen, 1914-1918

Wouter Groot en Karel Dibbets

Terwijl de Nederlandse regering zich inspande om het land buiten de Eerste Wereldoorlog te houden, probeerden de oorlogvoerende naties invloed uit te oefenen op de publieke opinie door middel van propaganda. De documentaire film *The Battle of the Somme* uit 1916 is een bekend voorbeeld. Nader onderzoek leert, dat deze film niet op zichzelf stond. Nederland is misschien het enige land geweest, waar drie verschillende filmversies van deze grote veldslag met elkaar concurreerden in de bioscopen: een Franse, een Engelse en een Duitse versie. Deze vertoningen stelden de neutraliteitspolitiek op de proef. Niet alleen ministers, burgemeesters, filmverhuurders en bioscoopdirecties raakten erbij betrokken, maar ook buitenlandse ambassades en inlichtingendiensten.

In de zomer van 1914 gleed de wereld af naar een oorlog van ongekeerde proporties. Terwijl elders in Europa soldaten als kanonnenvoer naar het slagveld werden gestuurd, ging in Nederland het leven zo goed en zo kwaad als het kon door. De neutraliteit die 26 jaar later grof geschonden zou worden, kon bij deze 'volkerenkrijg' nog gehandhaafd worden. Wat deze neutraliteit betekende voor het dagelijkse leven, zou de bevolking spoedig ontdekken.

Nederland lag tussen twee vuren en kon wel proberen de ogen te sluiten, maar dat bracht geen verandering in haar moeilijke positie.

Hoe er in Nederland werd gedacht over neutraliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog, heeft de laatste jaren ruime aandacht gekregen van historici.¹ De Nederlandse regering wilde het land graag buiten de oorlog houden, maar neutraliteit kon slechts blijven bestaan bij de gratie van de grote strijdende blokken, de Entente en de Centralen. Een neutraal Nederland tussen Engeland en Duitsland werkte voor beide partijen als een strategische bufferzone; beide hadden belang bij deze *status quo*. Hiermee was de kous echter niet af. Terwijl alle strijdende partijen de koers van de Nederlandse regering met argusogen volgden, probeerden ze tegelijkertijd invloed uit te oefenen op de publieke opinie met behulp van propaganda. Ze hadden inmiddels ontdekt dat het medium film goed kon worden ingezet voor deze psychologische oorlogsvoering. Films met een patriotische, partijdige lading waren niet alleen geschikt voor binnenlands gebruik, maar konden ook in het buitenland hun diensten bewijzen. Deze films kwamen zo in Nederland terecht en verschenen hier in de bioscopen. Dat roept de vraag op hoe in Nederland werd omgegaan met filmvertoningen van propagandistische aard, die de neutraliteit van het land zouden kunnen ondermijnen.

Over de relatie tussen film, propaganda en de Eerste Wereldoorlog is veel gepubliceerd. De film die in dit opzicht de meeste bekendheid geniet, is *The Battle of the Somme*

¹ Martin Kraayenstein en Paul Schuiten ed., *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007); Maartje Abbenhuis, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006); Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006); Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001); Hans Binneveld e.a. ed., *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).

(1916).² Het gaat om een documentaire film van 73 minuten over de grote slag bij de Somme, die op 1 juli 1916 begon. Hij geeft een chronologisch verslag van de voorbereidingen en de aanval door de Engelsen. Hij toont opnamen van het front, inclusief de verschrikkingen van de bombardementen en de loopgravenoorlog. De film maakte grote indruk in Engeland bij de première in augustus 1916, toen de slag nog lang niet was afgelopen. Ook buiten Engeland zou de film veel belangstelling trekken. Er is echter veel minder bekend over de export van *The Battle of the Somme* en meer in het algemeen over de ontvangst van propaganda-films in het buitenland. De vertoning van deze film in Nederland is wel opgemerkt door historici. Ivo Blom heeft laten zien hoe filmdistributeur David Hamburger in Amsterdam de exclusieve rechten van de film wist te bemachtigen.³ De meest uitvoerige studie over de ontvangst van *The Battle of the Somme* in Nederland is van Conny Kristel.⁴ Zij beschrijft de manier waarop de film naar Nederland kwam en ze vergelijkt de reacties aan Nederlandse en Engelse zijde, die haaks op elkaar stonden. Waar het Engelse publiek de film zag als een verantwoording van de oorlog en een indrukwekkend spektakel voor het goede doel, namelijk het winnen van de oorlog, bleek in Nederland de reactie van het publiek sterk pacifistisch te zijn en werd de film gezien als een aansporing om neutraal te blijven.

Er is dus al het een en ander gepubliceerd over de manier waarop de strijdende partijen invloed probeerden te krijgen op het Nederlandse bioscooppubliek en tot welke reacties dit heeft geleid. Daarbij is de kwestie van de neutraliteitshandhaving echter onderbelicht gebleven. Als bijvoorbeeld een Engelse pro-

pagandafilm in de bioscoop verscheen, zou dit bijna onvermijdelijk moeten leiden tot de vertoning van een Duitse tegenhanger. Een verbod van dat laatste kon gemakkelijk uitgelegd worden als een partijdige actie. Of lag het genuanceerder? Door zorgvuldig de spanning tussen de neutraliteitshandhaving en de vertoning van *The Battle of the Somme* te onderzoeken, krijgen we beter inzicht in de unieke situatie waarin Nederland zich bevond. Niet alleen de rijksoverheid, maar ook burgemeesters en filmdistributeurs speelden hierbij een rol, om niet te spreken van de verschillende ambassades en inlichtingendiensten van de oorlogvoerende landen. Bovendien zal blijken dat er maar liefst drie films over de slag bij de Somme te zien zijn geweest in Nederland: een Franse, een Engelse en een Duitse versie. De drie versies concurreerden om de gunst van het Nederlandse publiek en stelden de neutraliteitspolitiek op de proef.

Neutraliteit in de bioscoop

Direct na het uitbreken van de oorlog in 1914 had de Nederlandse regering er bij de hoofdredacties van de schrijvende pers op aangedrongen vooral niet duidelijk stelling te nemen voor of tegen één van de strijdende partijen.⁵ Nederlands neutraliteit mocht niet in gevaar komen. Hoofdredacteur Schröder van *De Telegraaf*, die als pro-Engels bekend stond, werd na een anti-Duits artikel opgepakt en belandde in de gevangenis.⁶ Het was een poging om duidelijk te maken dat de neutraliteit gerespecteerd diende te worden, maar de nasleep was illustratief voor de haast onmogelijke positie van de regering. Schröder werd namelijk spoedig vrijgelaten en uiteindelijk zelfs vrijgesproken. Daarbij kwam dat de Britse regering deze actie niet zag als een optreden tegen iemand die anti-Duits was, maar tegen iemand die zich pro-Brits opstelde. Het optreden van de regering schoot in dit geval zijn doel voorbij en had een averechts effect.

De neutrale opstelling, die de schrijvende media in acht dienden te nemen, werd ook verlangd in openbare gelegenheden als schouwburgen en bioscopen. Conferenciers en zangers die in bioscoopprogramma's optraden, moesten hun teksten op het politiebureau laten controleren.⁷ Er kon immers een opruiende zin in het refrein staan. Voor filmvertoningen gold dat ze zo neutraal mo-

2 Nicholas Reeves, 'Cinema, spectatorship and propaganda: Battle of the Somme (1916) and its contemporary audience', *Historical Journal of Film, Radio and Television* 17, 1 (1997) 5-28. Roger Smither, "'A wonderful idea of the fighting': the question of fakes in The Battle of the Somme", *Historical Journal of Film, Radio and Television* 13, 2 (1993) 149-168. John Hodgkins, 'Hearts and minds and bodies: reconsidering the cinematic language of The Battle of the Somme', *Film & History* 38, 1 (2008).

3 Ivo Blom, *Jean Desmet and the early Dutch film trade* (Amsterdam 2003) 277-282. Ivo Blom, 'Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Leven naast de catastrofe*, 129-143.

4 Conny Kristel, 'Propagandaslag: Nederlandse reacties op de Britse film The Battle of the Somme' (1916)', in: Kraayenstein en Schuiten ed., *Wan-kel Evenwicht*, 344-365.

5 Moeyes, *Buiten schot*, 219.

6 Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2004) 131-142.

7 Jacques Klöters, *Honderd jaar amusement in Nederland* (Amsterdam 1987) 148.

gelijk moesten zijn, maar in hoeverre was een film pro of contra één van de partijen? Als dat eenmaal was vastgesteld, rees de vraag welke maatregelen genomen moesten worden. In Amsterdam kregen bioscoopexploitanten de mogelijkheid zelfcensuur toe te passen om te voorkomen dat de burgemeester moest ingrijpen. In artikel 188 van de Gemeentewet stond vermeld dat het de plicht van de burgervader was te waken 'tegen het doen van met de openbare orde of zedelijkheden strijdige vertooningen'. De uiteindelijke verantwoordelijkheid lag bij hem. De rijksoverheid kon geen directe controle uitoefenen; een centrale filmcensuur bestond nog niet. Elke gemeente moest zelf bepalen wat wel en wat niet door de beugel kon. Het kon dus gebeuren dat een film in de ene stad verboden werd en in de andere voor iedereen te zien was. *De Kinematograaf* van 28 april 1916 berichtte over de manier waarop in Amsterdam werd getracht controle uit te oefenen:

Deze week werden de verschillende bioscoop-exploitanten door den commissaris van politie op zijn bureau uitgenoodigd, teneinde aldaar te vernemen, dat zij in hun theaters geen films mochten vertoonen welke de neutraliteit in gevaar zouden kunnen brengen. Toen gevraagd werd, welke films hiermede speciaal bedoeld werden, en hoe eigenlijk precies dat soort films gedefinieerd moest worden, werd geantwoord, dat dit zaak was van den bioscoop-exploitant, die dit het best zou kunnen beoordelen. In geval toch deze films mochten worden vertoond, zou de inrichting direct gesloten worden. Duidelijk is ons de maatregel niet.⁸

Ook al was deze maatregel volgens het blad niet duidelijk, de vakmensen konden zeker zelf bepalen of een film of journaal als wel of niet partijdig kon worden beschouwd. In de vakbladen van die tijd, *De Kinematograaf* en *de Bioscoop-Courant*, komt een groot aantal artikelen voor waarin de neutraliteit besproken wordt. Vaak gaat het hier ook om vertaalde berichten uit de oorlogvoerende landen, waarin een beschrijving wordt gegeven van vertoningen in Nederland. Dit soort recensies uit omringende landen werden begeleid door een redactioneel commentaar om de neutraliteit van de bladen te onderstrepen. De vakbladen probeerden zo de filmdistributeurs en bios-

coopexploitanten duidelijk te maken wat zij onder neutraliteit vonden vallen. Het neutraal houden van de filmindustrie werd in ieder geval door de bladen nagestreefd. Zo schreef *De Kinematograaf* in 1915:

Met terzijde-stelling van alle persoonlijke gevoelens welke een filmverhuurder, resp. filmexploitant voor deze of gene der strijdende volken mocht koesteren, hebben deze personen toch allereerst te bedenken dat zij in een neutraal land leven, waar, op bovendien dringend verzoek van onze Regeering, door alle bewoners er naar gestreefd moet worden, dat geen der oorlogvoerende landen, door zekere uitingen of betoogingen in hun gevoelens jegens ons zouden kunnen worden gekwetst.⁹

Het 'dringend verzoek' van de regering tot neutraliteit gold voor het gehele koninkrijk. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) schrijft op 15 september 1915 dat op Medan te Sumatra op 6 augustus de Royal bioscoop aldaar voor zeven dagen werd gesloten 'wegens het vertoonen van een voor keizer Wilhelm beledigende film, waarbij hij wordt voorgesteld als vergift, staande op sterk water.'¹⁰ Ook films die het Japanse staatshoofd beledigden werden niet getolereerd. Japan was immers aan de kant van de geallieerden ook bij de oorlog betrokken. In september 1915 werd dan ook een film verboden waar de Japanners tegen geprotesteerd hadden, omdat 'de Japanners een leelijke rol speelden.'¹¹

In het bioscoopbedrijf was men zich ervan bewust dat neutraliteit de oorlog buiten de deur kon houden. Dit resulteerde in een oproep op de voorpagina van *De Kinematograaf* van 12 november 1915 om de oorlogsjournaals zo goed als mogelijk neutraal te houden. Dat hield in dat er zowel opnamen van 'het Fransch als Duitsch, Engelsch als Turksch, Italiaansch als Oostenrijksch oorlogsterrein' te zien moesten zijn. Het moest leiden naar 'een zo neutraal mogelijk' oorlogsjournaal, omdat 'zoowel aan ons land als vaderland, als aan het publiek, door bioscoopexploitanten geen grootter dienst kan worden bewezen.' Het zal moeilijk zijn geweest om al deze opnamen in een enkele voorstelling bijeen te brengen.

⁸ *De Kinematograaf*, 28 april 1916.

⁹ *De Kinematograaf*, 12 november 1915.

¹⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15 september 1915.

¹¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 september 1915.

Misschien mocht men al tevreden zijn als in de loop van de tijd nu eens de ene, dan weer de andere partij in beeld kwam. Deze kwestie werd steeds relevanter aangezien de bioscoop een plek in de maatschappij begon te vervullen en dat ging gepaard met meer verantwoordelijkheden. Naast de vele journaals werden speelfilms uit alle landen geïmporteerd en vertoond, waardoor de zaken voor de Nederlandse film- en bioscoopwereld tegen verwachting goed gingen in de eerste jaren van de oorlog. De branche maakte meer winst, trok meer publiek en opende steeds meer en steeds grotere bioscoopzalen. In 1917 bestempelde *De Bioscoop-Courant* de eerste drie oorlogsjaren zelfs als 'werkelijk gouden jaren' voor de filmbranche.¹²

La Bataille de la Somme

Het duurde tot 1916 voordat de Engelse en Franse propagandadiensten film op grotere schaal begonnen in te zetten voor hun doeleinden. Om te bereiken dat hun producties in zoveel mogelijk bioscopen te zien zouden zijn, vertrouwden beide diensten vooral op de werking van de vrije markt. Ze bleken hierover echter heel verschillende opvattingen te koesteren. De Engelse filmdienst, The British Topical Committee for War Films, die vanuit Wellington House in Londen opereerden, bood zijn films te koop aan in de veronderstelling dat degene die het meeste geld wilde betalen voor een film, zeker z'n uiterste best zou doen om zijn investering terug te verdienen. Dit zou automatisch moeten leiden tot veel reclame en dus veel bezoekers. De Franse Section Cinématographique de l'Armée (SCA, vanaf 1917 SPCA) bood zijn films juist helemaal gratis aan. De Fransen meenden dat de exploitant altijd geld zou kunnen verdienen aan de kaartverkoop, wat moest

resulteren in de gegarandeerde vertoning van deze films. Zo kon het gebeuren dat de Franse en Engelse bondgenoten elkaar op de internationale filmmarkt gingen beconcurreren om de gunst van de bioscoopdirecties te winnen. Frankrijk had het voordeel dat het voor de oorlog de grootste filmproducent ter wereld was geweest. Onder het toezicht van de SCA zorgden de vier grote Franse productiebedrijven – Pathé, Gaumont, Éclair, Éclipse – voor propagandistische filmbeelden. Ook de Franse distributiekanaal, die voor de oorlog al sterk ontwikkeld waren, kwamen nu goed van pas. Deze liepen via Firma Pathé rechtstreeks naar Nederland.

Het eerste pakket films van SCA met oorlogsopnamen, dat in juni 1916 werd aangeboden, bevatte de film *Autour de la bataille de Verdun*, waarin het leven op en achter het front bij het slagveld van Verdun werd getoond. Deze slag woedde al sinds februari 1916. De bioscopen van Pathé in Rotterdam en Amsterdam zetten de beelden meteen op het programma.¹³ De pers was laaiend enthousiast over deze film en ook de extra bijgevoegde opnamen vanuit een Brits watervliegtuig bij de stad Saloniki werden geroemd.¹⁴ In het kader van deze vertoning van de Verdun-film werd vanaf 15 juli 1916 voor het eerst de titel 'De Slag aan de Somme' genoemd. Er waren namelijk extra beelden toegevoegd van de eerste gevechtshandelingen aan het Somme-front.

Dat meer en langere films van het offensief aan de Somme op succes zouden kunnen rekenen, werd al snel duidelijk uit de reacties op deze toegevoegde opnamen van het offensief. Op 28 juli meldde *De Kinematograaf* dat bij elke scène van de slag aan de Somme 'een ratelend handgeklap omhoog steeg.' *De Bioscoop-Courant* prees de opnamen om hun hoge kwaliteit.¹⁵ Het ging hier nog om losse journaalbeelden, die onder toezicht van de SCA in Nederland werden aangeboden door de vier grote Franse producenten. De Fransen wisten evenwel dat de Engelsen aan een grote film over de slag werkten. Ze deden hun best om hun bondgenoot in de strijd de loef af te steken in de bioscoop. Zo kwam *La Bataille de la Somme* (1916) tot stand. Dit is volgens de Franse historicus Laurent Véray de officiële Franse versie van de Somme-slag, geproduceerd door de Franse propagandadienst SCA.¹⁶ *La Bataille de la Somme* werd verhuurd in drie delen van ieder ongeveer een kwartier.

12 *De Bioscoop-Courant*, 21 september 1917. Zie ook Karel Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden ed., *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 229-235.

13 Cinema Context, de online encyclopedie van de filmcultuur, bevat een overzicht van de voorstellingen van *Autour de la bataille de Verdun* in de drie grote steden, www.cinemacontext.nl/id/Vo6o842 [19-09-2009].

14 *De Bioscoop-Courant* van 30 juni 1916 citeert *De Telegraaf*: 'Deze zeldzame film wekte een geweldige sensatie en een warm handgeklap begroette de koene vliegers.' *Algemeen Handelsblad* wordt ook aangehaald: 'Deze speciale voorstelling in het theater Pathé bood het mooiste schouwspel dat ik ooit in Cinema zag.'

15 *De Bioscoop-Courant*, 4 augustus 1916.

16 Laurent Véray, *Les films d'actualité Français de la Grande Guerre* (Paris 1995) 237.

Advertentie voor de Franse film *La Bataille de la Somme* in de *Bioscoop-Courant* van 29 september 1916
Bron: *Bioscoop-Courant*

Belangrijk hierbij is dat het om een zelfstandige productie ging en niet om een compilatie van al eerder vertoonde opnamen.

La Bataille de la Somme kon men in Nederland huren bij Pathé Frères onder de titel *De*

Slag aan de Somme, gratis, zoals dat bij *De slag om Verdun* ook het geval was geweest. Althans het eerste deel. De film was, zoals ook blijkt uit de lijst van SCA films bij Véray, opgesplitst in drie episoden, waarvan de tweede pas een week later aangeboden werd. Het gratis eerste deel diende blijkbaar als 'lokkertje' zoals ook te lezen stond in de advertentie: 'N.B. Ons gratis aanbod van verleden week betrof alleen de eerste episode.'¹⁷ Voor de tweede episode moest gewoon weer worden betaald. Het derde deel is echter niet meer terug te vinden in de recensies van filmvoorstellingen in de vakbladen. Het kan zijn dat deze niet meer geleverd is of dat hij werd samengevoegd met de tweede episode.

Vanaf 15 september 1916 kon het Amsterdamse publiek de Franse versie van *De Slag aan de Somme* zien in het voorprogramma van Cinema Pathé en Cinema de Munt.¹⁸ De belangstelling was groot. *De Bioscoop-Courant* meldde twee weken later dat 'de toeloop speciaal voor deze film zoo blijft aanhouden, dat de directie ertoe zal moeten overgaan, deze nogmaals te prolongeren.'¹⁹ *De Kinematograaf* voegde eraan toe: "'De Slag aan de Somme", dien we zeker reeds voor de vierde maal zagen, doch die niettemin met evenveel enthousiasme werd ontvangen als de eerste keer – 't klonk, 't zong, 't juichte, 't trappelde, 't handenklapte er alles even opgewonden [...] dat je er haast van omviel!'"²⁰

Er heeft in Nederland waarschijnlijk nog een andere Franse film over de Somme-slag gedraaid, een concurrent van *La Bataille de la Somme*. Men kon de film huren bij de Nederlandse distributeur Filma. Het is lastig om te reconstrueren wat er precies met deze 'Slag aan de Somme' werd aangeduid. *De Bioscoop-Courant* vond het nodig zijn lezers erop te wijzen dat 'zoowel de firma Pathé als het huis Filma een film [van] de strijd aan de Somme [uitbrengt], echter beiden van Franschen oorsprong.'²¹ Ook voor de vakmensen moest er blijkbaar wat helderheid geschapen worden in het aanbod van Somme-films. Van deze twee-

¹⁷ *De Bioscoop-Courant*, 29 september 1916.

¹⁸ Cinema Context geeft een overzicht van de voorstellingen van *La Bataille de la Somme*, www.cinemacontext.nl/id/F031422 [19-09-2009].

¹⁹ *De Bioscoop-Courant*, 29 september 1916. Dat Cinema de Munt de Franse film eveneens vertoonde, blijkt uit de mededeling in *De Kinematograaf* van 13 oktober 1916 dat in de bioscoop de tweede episode van *La Bataille* vertoond zal worden.

²⁰ *De Kinematograaf*, 29 september 1916.

²¹ *De Bioscoop-Courant*, 15 september 1916.

de Franse film zijn echter geen beschrijvingen of vertoningsgegevens meer terug te vinden. Een teken dat het geen succes zal zijn geweest.

De Fransen zijn met hun film de Engelsen vóór geweest. Er ontstond een concurrentiestrijd rond de films over de Somme-slag. Neutraal of niet, film bleef een zaak van ondernemers. Daar zou ook de Engelse propagandadienst steeds meer achter komen.

The Battle of the Somme

Op 25 augustus 1916 publiceerde de Londen- se correspondent van de *NRC*, Pieter Geyl, een adembenemend artikel over de nieuwste Engelse film, die vier dagen eerder officieel in première was gegaan, *The Battle of the Somme*. Het zou nog ruim anderhalve maand duren voordat het Nederlandse publiek de film zou kunnen zien. Geyl was net teruggekeerd van de Franse slagvelden en kon zijn indrukken toetsen aan de filmbeelden. Hij noemde de film 'een aller-merkwaardigst monument voor de geschiedenis van den groote oorlog.' Hij vond de gruwel van de film ongeëvenaard. 'De aanval is een van de spannendste tafereelen, die ooit gefilmd zijn: de dood werd er op het scherm gebracht en weinigen, die dat veilig uit hun stoel bezien, kunnen er onbewogen onder blijven.' Ondanks de voorpubliciteit en de overweldigende bezoekersaantallen in Londen (een miljoen in de eerste week) kwam de film in Nederland om zuiver commerciële redenen niet direct in de bioscoop, zoals we nog zullen zien. Het uitstel gaf de Franse concurrenten in ieder geval de ruimte om het gat te vullen met hun eigen versie van de slag, *La Bataille de la Somme*.

De Engelsen hadden waarschijnlijk liever gezien dat *The Battle of the Somme* zonder dralen ook in de Nederlandse bioscopen was uitgebracht. Toch gebeurde dit niet, hoewel het belang van de film onmiddellijk onderkend werd door de vak- en dagbladen. Op 1 september 1916 schreven *De Bioscoop-Courant* en in *De Kinematograaf* dat de directie van Cinema Palace de exclusieve rechten van de Engelse film had weten te bemachtigen.

Uit correspondentie tussen het Britse consulaat in Rotterdam en Engeland blijkt dat de film direct na de aankoop op 1 september naar de directeur van Cinema Palace, David Hamburger, was gestuurd.²² De eerste vertoning van *The Battle of the Somme* vond pas op 25 september plaats voor een select gezelschap in de Amsterdamse bioscoop Cinema Palace van de gelijknamige verhuurmaatschappij. Onder de genodigden bevonden zich verschillende journalisten van de grote kranten. De Franse film van dezelfde veldslag draaide toen al tien dagen. Uiteindelijk zou de Engelse film pas op 6 oktober voor het gewone publiek gaan draaien.

Zeer opmerkelijk is bovendien dat er nog een speciale vertoning op 3 oktober werd georganiseerd. In de Familie Bioscoop in Den Haag kwamen hooggeplaatste personen bijeen, zoals de minister van Oorlog Bosboom, generaal Snijders en afgezanten van de geallieerde mogendheden. Ook de gemeentelijke bioscoopcommissie was aanwezig.²³ Allen zagen de film met toestemming van de Engelse regering. Dat dit de neutraliteit in gevaar zou kunnen brengen, bleek geen probleem te zijn. Men werd op deze manier direct bij de oorlog betrokken.

Het grote succes dat de film in Engeland al had behaald, was toch voor Hamburger geen reden om de film direct bij ontvangst in première te laten gaan. De meest waarschijnlijke reden is dat op het moment van ontvangst al een zeer succesvolle film draaide in zijn première bioscoop Cinema Palace, *De Circus des Doods (Il Circo della Morte)*.²⁴ De film trok zoveel belangstelling dat de politie er aan te pas moest komen om de orde te handhaven. 'Veel hebben wij meegemaakt, wat de attractie betrof van eene film, maar zoo....[...]s Middags en 's avonds vele honderden, die moesten worden teruggestuurd. Een aanhoudend vragen en draven in de hal om plaatsten, welke niet meer waren te verkrijgen. En dit de geheele week door.'²⁵ Hamburger deed dus goede zaken en zorgde ervoor dat de film nog een week langer bleef draaien. Wel kondigde hij ondertussen in de reclames vóór *De Circus des Doods* aan: 'In ons volgend program vertoonen wij: 'Het groote Engelsche Offensief' (dit is de film welke door de geheele pers besproken wordt!)'²⁶ Daar was niets aan gelogen.

De periode tussen de première in Engeland en het moment dat *The Battle of the Somme* in

22 The National Archives of the UK, Public Records Office, FO 395/38, 21 oktober 1916. Met dank aan Conny Kristel voor informatie over deze en andere bronnen in The National Archives.

23 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 3 oktober 1916.

24 Cinema Context, www.cinemacontext.nl/id/Foo8703 [19-09-2009].

25 *De Bioscoop-Courant*, 27 september 1916.

26 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 september 1916.

Advertentie met een vooraankondiging van de Britse film *The Battle of the Somme* in *Het Volk* van 30 september 1916.

Bron: *Het Volk*

Nederland ging draaien (anderhalve maand), had Pathé genoeg ruimte gegeven om de Franse Somme-film groot te promoten en volle zalen te trekken, maar het was de Engelse film die echt indruk zou maken. Groot-Brittannië had zijn ambassades en consulaten aan het begin van de oorlog de taak gegeven alle vormen van propaganda op zich te nemen.²⁷ Neutrale en geallieerde opinie moest beïnvloed worden vanuit de ambassades. Deze benadering bleef hetzelfde toen film een grote rol begon te spelen. Het probleem was dat de Nederlandse markt al verdeeld was onder een groot aantal sterk concurrerende distributeurs, veelal met eigen bioscopen. De films moesten dus via dit netwerk verspreid worden. Zodoende waren er veel gegadigden voor de film en bleek absolute controle op de gang van zaken onmo-

gelijk voor de Britten. Van deze speelruimte werd gebruik gemaakt door verschillende distributeurs om een eigen koers te varen, iets dat de Britten niet aanstond. Dit blijkt uit de correspondentie van de Britse consul-generaal in Rotterdam, Ernest Maxse, aan het hoofd van de News Department van het Foreign Office, Humbert Montgomery.

Naast Hamburger waren er nog minstens twee andere distributeurs in de race voor de film. De vroegere zakenpartner van Hamburger, Jean Desmet, probeerde het alleenrecht op de film te pakken te krijgen door het British Topical Committee of War Films erop te wijzen dat hij zeven bioscopen bezat en van Belgische afkomst was. Het laatste argument moest zijn pro-geallieerde instelling onderstrepen en hij zette dit nog extra kracht bij door aan te geven dat hij de winst zou doneren aan het Belgische Rode Kruis.²⁸ Het mocht niet baten, want zijn aanvraag werd afgewezen. De mogelijkheid om een tweede kopie te kopen werd ook nog geopperd door Desmet, daar zou ruimte genoeg voor zijn in de Nederlandse bioscopen, maar hij was te laat, Hamburger had namelijk direct na ontvangst van de eerste kopie een tweede gekocht.²⁹

De tweede gegadigde was F.A. Nöggerath. Hij floreerde met de verhuur van Italiaanse spektakelfilms en had een eigen bioscoop, Bioscoop Theater Nöggerath in de Reguliersbreestraat te Amsterdam. Hij probeerde op een geheel andere wijze de rechten op de officiële Engelse Somme-film te bemachtigen. Dit komt naar voren in het verslag van een gesprek dat een medewerker van de persafdeling van het Britse consulaat in Rotterdam met hem had. De reden van het gesprek was onder andere dat Ernest Maxse niet tevreden was over de manier waarop Engelse propaganda-films werden vertoond, ook al kwam er veel publiek naar de films.³⁰ Het gesprek had plaats op 6 oktober 1916, de datum dat *The Battle of the Somme* ging draaien voor het gewone publiek in Cinema Palace. Ter introductie stelde Nöggerath zichzelf voor als 'strongly

27 Nicholas Reeves, 'Film Propaganda and Its Audience: The Example of Britain's Official Films during the First World War', *Journal of Contemporary History* 18, 3 (1983) 475.

28 Blom, *Jean Desmet*, 280. Desmet bleef tot 1918 mededirecteur van de bioscoop Cinema Palace, maar het filmaanbod kwam van het bedrijf van Hamburger.

29 The National Archives, FO 395/38, 21 oktober 1916.

30 The National Archives, FO 395/38, 13 oktober 1916. Begeleidende memo Maxse aan Montgomery.

pro-Allied', ondanks zijn Duitse naam. Hij had jarenlang in Engeland gewoond en gewerkt. Het was hem niet duidelijk waarom Cinema Palace de rechten kreeg voor de Engelse films aangezien deze bioscoop een grote film niet meer dan vijftien weken kon vertonen, terwijl Nöggerath de toegang had tot negentig bioscopen in heel Nederland. Hij zou de films voor een periode van zestig weken kunnen laten draaien. Hij moest wel toegeven dat in de journaals die in zijn bioscoop draaiden ook Duits materiaal te zien was, maar dat dit vanwege de neutraliteitspolitiek onvermijdelijk was. 'However, in his programme-book he has shown, that for instance during this year only two of all his films were German, the remainder were Allied and American projections.'³¹

Volgens Nöggerath werden Duitse oorlogsfilms gratis aangeboden terwijl Cinema Palace hoge prijzen rekende voor de verhuur. Dit zou ertoe leiden dat er geen reclame voor de Engelse films werd gemaakt. Zoals eerder besproken was Montgomery het met dit idee niet eens. Wie voor veel geld een film kocht, zou zelf zo slim zijn om reclame te maken om het geld terug te verdienen. Dat deze benadering klopt voor *The Battle of the Somme* blijkt uit de vele advertenties voor de film, die zijn terug te vinden in de kranten.

Nöggerath maakte ook nog duidelijk dat Hamburger en zijn collega De Bruin geruime tijd in Berlijn hadden verbleven en dat De Bruin uitgesproken pro-Duits was. Als laatste werd opgemerkt:

*It is peculiar that the two Picture Shows with British and French names, viz. Cinema Palace and Pathé Frères have pro-German Directors, that the largest film-firm, viz. Nöggerath, with strong pro-Allied feelings, having a German name only, is anti-German.*³²

31 Ibidem.

32 The National Archives, FO 395/38, 6 oktober 1916.

33 The National Archives, FO 395/38, 21 oktober 1916.

34 The National Archives, FO 395/38, 4 november 1916.

35 Naast de propagandistische waarde werden de Engelse films ook geacht een commercieel succes te zijn. Nicholas Reeves, 'Film Propaganda and Its Audience', 473.

36 Ibidem, 473.

37 *Het Volk*, 3 november 1916.

38 The National Archives, FO 395/38, 4 november 1916.

39 Dit was al eens eerder gebeurd. In 1913 vertoonden zowel Union bioscoop en de bioscopen van Desmet een zwaar ingekorte versie van de Italiaanse succesfilm *Quo vadis?* Alleen de hoogtepunten waren achter elkaar geplakt zodat er een korte film overbleef. De film draaide naast de officiële lange film van Nöggerath. Hij was dan ook woedend toen hij erachter kwam. Blom, *Jean Desmet*, 229-230.

Maxse vroeg, in de begeleidende memo aan Montgomery, of er misschien iets te regelen viel voor de heer Nöggerath met betrekking tot de Engelse films. De beschuldigende vinger van Nöggerath werd echter niet direct als waarheid gezien, want het kon net zo goed gebaseerd zijn op 'the trade jealousy of wick we have so many instances.'³³ Het Britse consulaat in Rotterdam was er echter niet van overtuigd dat de beschuldigingen van Nöggerath gebaseerd waren op jaloezie en bracht een bezoekje onder valse voorwendselen aan De Bruin van Cinema Palace. De 'spion' deed zich voor als pro-Duits, omdat dat, volgens het consulaat, de enige manier was om informatie te verkrijgen. Hij rapporteerde dat, volgens De Bruin, zij de Somme-film te pakken hadden gekregen doordat zij 'better and quicker business people' waren en het hoogste bedrag hadden geboden.³⁴ Dit bedrag, dat niet in cijfers vermeld staat in de stukken, wordt ook van Engelse zijde steeds genoemd als een belangrijke reden om zaken te doen met Hamburger.³⁵

De Bruin maakte wel een opmerking die tot en met het Foreign Office veel wantrouwen wekte. Volgens het rapport zou hij namelijk hebben gezegd dat hij en Hamburger '[had] fooled these stupid Englishmen.'³⁶ Op welke manier de Engelsen voor de gek zijn gehouden wordt niet echt duidelijk, maar waarschijnlijk zat het in het verhuren van niet officiële kopieën en de handel met Duitsland. In de Witte Bioscoop op het Damrak in Amsterdam draaide op 3 november bijvoorbeeld 'de belangrijkste episodes van deze film', terwijl tegelijkertijd in het Rotterdamse Olympia Theater de gehele versie draaide.³⁷ Er waren zeker twee kopieën in het bezit van Hamburger, dus dat de Witte Bioscoop alleen de 'belangrijkste' stukken vertoonde is opmerkelijk. Een verklaring kan liggen in het feit dat naast de opmerking over de 'stupid Englishmen' er in het rapport van het Britse consulaat ook op wordt gewezen dat het voor Hamburger en De Bruin geen moeite was om de films te verknippen.³⁸ Het is niet onmogelijk dat ze de film verknipten en de losse stukken verhuurden om er zo extra aan te verdienen.³⁹

Naarmate *The Battle of the Somme* langer draaide in de Nederlandse bioscopen, werd voor de Britten duidelijk dat de beïnvloeding van het neutrale volk niet naar wens verliep. De overtuiging dat een hoge prijs voor de film veel advertenties moest opleveren, bleef over-

eind en bleek ook te werken. Er zat echter een zwakke kant aan de filosofie. Hamburgers voornaamste doel was winst maken en die behaalde hij bovenal in de grote theaters. Daarom draaide de film alleen in de grote steden Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Het was voor de zakenman niet voordelig om voor kleinere winsten aan kleinere zalen in de kleine dorpjes te verhuren. Het platteland bleef dus verstoken van de belangrijke Engelse propaganda. 'Looking at it purely from the propaganda point of view, my anxiety is that these people who are extremely difficult to get at by the printed matter I have at my disposal, should be got at by the simplest of all means – the Cinema' schreef een medewerker van het Foreign Office, G.F. Steward, aan het Britse consulaat in Rotterdam.⁴⁰ Net als in Engeland was de film ook hier een groot succes. Ook al bleef het platteland ervan verstoken, een aanzienlijk deel van de bevolking woonde in de grote steden. Dit werd ook erkend van Engelse zijde.⁴¹

De film werd aangegrepen door de Nederlandse Anti-Oorlogs Raad (NAOR) om, zoals Conny Kristel in haar artikel opmerkt, op te roepen tot pacifisme en demonstraties tegen de oorlog – en reactie die niet ingecalculleerd was aan Engelse zijde en die een dilemma in het beleid opleverde. Gowers berichtte hierover:

*The question whether any representations should be made to Mr Hamburger with view to putting a stop to this seems to me to be a very delicate one. Should we not be on rather awkward ground in dealing with a neutral concessionaire in an neutral country if, having put into his hands a very vivid presentation of the horrors of war we were to take him to task because his customers made use of this for the purpose of urging that an end should be put to these horrors?*⁴²

Volgens Gowers was dit geen goed idee en hij raadde het Foreign Office dan ook af stappen te ondernemen tegen Hamburger. Los van deze stappen werd er ook nog overwogen een eigen Engelse filmopereur in Nederland te plaatsen. Op deze manier zou controle over de film en vertoningen gegarandeerd zijn. Een heel programma zou moeten worden samengesteld zodat de film 'is more likely to remain in the memory of the public'.⁴³ Montgomery

zag niets in dit plan om de belangrijkste reden, zoals Gowers het verwoordde: 'We already have to face the hostility of Hamburger's rivals; if we turned the whole of the trade in Holland against us by making arrangements independently of them, our path would be full of pitfalls'.⁴⁴

Uiteindelijk werd er voor gekozen deze weg niet in te slaan, maar te kiezen voor een andere. De pacifistische uitingen, die ontstonden naar aanleiding van *The Battle of the Somme*, moesten bestreden worden op juridische basis. Bij de volgende film die geleverd zou worden, zou duidelijk in het contract komen te staan wat *wel* en zeker wat *niet* werd toegestaan bij vertoning. Nu was er namelijk geen enkele basis om Hamburger aan te pakken. Montgomery op 6 december: 'The only way to prevent such an abuse as that of the interference of the Anti-Oorlogs Raad would appear to be to put some special clause in the contract guarding against the exhibition on the same evening or at the same performance of our Somme film or any other film [...].'⁴⁵

Dat deze perikelen rond de Engelse versie van *De Slag aan de Somme* toch niet veel afdeden aan de zakenrelatie tussen Hamburger en de propagandadienst, blijkt uit het feit dat Hamburger al in oktober een kopie van *De Koning van Engeland bezoekt het veroverde Somme-gebied*, de derde officiële Britse film, kocht en midden februari 1917 werd gemeld dat hij *De Slag aan de Ancre en de Tanks aan het Werk* ook had bemachtigd.⁴⁶ De grote Engelse overheidsfilms die tussen 1916 en 1917 werden geproduceerd werden dus allemaal door Hamburger aangekocht. Voor de Engelsen was het blijkbaar de beste optie om via hem toegang te krijgen tot de Nederlandse bioscopen. Een contractuele verbinding gaf in de ogen van de Britten genoeg controle en bracht niet de grote risico's met zich mee die

40 The National Archives, FO 395/38, 30 oktober 1916, G.F. Steward aan het Britse consulaat in Rotterdam.

41 Ibidem.

42 Ibidem, op 14 december verbetert Gowers het woord 'customers' in de laatste regels met 'countrymen'. Hij wijdt de fout aan een 'typist's error'.

43 The National Archives, FO 395/38, 4 december 1916. Geheim document waarin aanbevelingen worden gedaan over het verbeteren van de Engelse propagandastrategie.

44 The National Archives, FO 395/38, 14 december 1916, Gowers aan Montgomery.

45 The National Archives, FO 395/38, 6 december 1916. Handgeschreven memo R.M.

46 Respectievelijk The National Archives, FO 395/38, 21 oktober 1916, *De Kinematograaf* van 1-12-1916 en *De Kinematograaf* van 16 februari 1917.

WITTE BIOSCOOP
DAMRAK 61.

Heden en volgende dagen de buitengewone film:

Het Engelsche Offensief,

de Slag aan de Somme in de eerste vuurlinie,
op last van 't Engelsche legerbestuur opgenomen op 't slagveld vlak bij de vijandelijke linie. De belangrijkste episodes van deze film worden vertoond in de Witte Bioscoop.

Het „Nieuws van den Dag“ schrijft:
Beter dan uit elke beschrijving krijgt men bij het zien van deze film een voorstelling van het vreeselijke en afschuwelijke van deze geweldige strijd aan de Somme. Het zijn dikwijls inferieelen die voor meer gevoelige naturen minder geschikt zijn. Onder de voorstelling stijgt de spanning voortdurend tot zij bij het aanschouwen van het eigenlijke oorlogsveld met zijn dooden en gewonden haar hoogtepunt bereikt. De stilte die dan onder het publiek in de zaal heerscht is tevens het bewijs hoe diep dit onder den indruk is.

Deze film is gedurende 3 weken voor stampvolle zalen in de Palace Bioscoop Kalverstraat vertoond.

Doorloopende voorstellingen van 2 tot 's avonds 11 en Zaterdag en Zondag vanaf half 2. 's Avonds 2 voorstellingen n en half 10. Entreeprijs 's middags 20 en 30, 's avonds 30 en 50 ct., alles met inbegrip van belasting.

Advertentie voor 'de belangrijkste episodes' van *The Battle of the Somme* in *Het Volk* van 3 november 1916.

Bron: *Het Volk*

kleefden aan de sterke concurrentie binnen de Nederlandse filmwereld.

Bei Unseren Helden an der Somme

Op 16 februari 1917 berichtte *De Kinematograaf* dat de distributeur van *The Battle of the Somme*, Cinema Palace met als eigenaar David Hamburger, ook de 'Duitse Somme-film' had weten te bemachtigen. Na alle Engelse succesfilms die Hamburger al had uitgebracht

over het onderwerp, lijkt dit een vreemde keuze. Dacht de zakenman Hamburger met de Duitse film *Bei Unseren Helden an der Somme* (ook wel *Die Somme-Schlacht*) een gegarandeerde hit in huis te halen? Of was hij beïnvloed door de Duitse propagandadienst? Op verschillende niveaus werd geprobeerd de neutrale landen, en vooral Nederland, te beïnvloeden. Zo betaalde het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken een bepaald bedrag in 1914 en 1915 aan een Nederlandse contactpersoon om de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en de *Maasbode* te beïnvloeden.⁴⁷ In april 1915 werd het weeklad *De Toekomst* ter perse gebracht dat zich ten doel stelde het Duitsgezinde deel van de Nederlandse bevolking te voorzien van informatie. In 1916 was het *De Groene Amsterdammer* die overging tot publicatie van delen uit dossiers afkomstig uit het kantoor van *De Toekomst*, waaruit bleek dat de redactie in zeer nauw contact stond met de Duitse overheid.⁴⁸ Duitse propagandisten probeerden ook greep te krijgen op de bioscopen in Nederland. Films werden aangeboden aan 'regeering' of andere 'hooge oomes' die op hun beurt de films voor eigen rekening en vol edele opwelling, hetzij gratis of tegen een minimum vergoeding aanboden.⁴⁹ Het was een tactiek die volgens *De Kinematograaf* niet werkte en teveel geld kostte, maar toch meldde een voetnoot dat deze manier van beïnvloeding op dat moment nog steeds aan de gang was. Er werd ook getracht invloed te krijgen door bepaalde bioscopen te pachten en alleen maar te gebruiken voor Duitse films, hoofdzakelijk 'kriegsfilm'. Volgens *De Kinematograaf* waren dit soort onderhandelingen gaande en was het de bedoeling om iemand uit de theaterwereld te gebruiken om deze klus te klaren. Wie deze persoon was, werd niet genoemd.

Ook in Duitsland hoorde men van het grote succes van de Engelse Somme-film. Van Duitse zijde moest er een antwoord komen op de filmpropaganda van de Fransen en Engelsen, maar de films die geproduceerd werden, waren van een zeer lage kwaliteit. Dit zorgde ervoor dat er een professionele organisatie opgericht werd om de kwaliteit van officiële propaganda te garanderen. De oprichting van de BUFA (Bild und Film-Amt) duurde echter nog tot eind januari 1917, een tijd waarin de Somme-films grote successen behaalden in Nederland. De Engelse film is zeer waarschijnlijk de directe aanleiding geweest om

⁴⁷ Moeyes, *Buiten schot*, 223.

⁴⁸ Moeyes, *Buiten schot*, 224. Honderden exemplaren werden op kosten van de Duitse overheid verstuurd naar Nederlands-Indië en de hulp van de politieke afdeling van het Duitse gouvernement-generaal te Brussel werd gevraagd een groot deel van de oplage te kopen en te helpen met het opzetten van een distributie netwerk in België. Bij de oprichting had het blad een donatie van 20.000 gulden ontvangen van de pro-Duitse baron Van Heeckeren van Wassenaer en kwamen de inkomsten van advertenties van grote Duitse bedrijven.

⁴⁹ *De Kinematograaf*, 22 december 1916. Dit was een tactiek die werd toegepast op alle neutrale landen.

ook een Duitse Somme-film te produceren. Vanuit het neutrale Scandinavië werd bijvoorbeeld gevraagd om een film met 'the most gruesome, sensational scenes of battle, similar to the English Somme film', omdat het publiek dit verlangde.⁵⁰ De eerste officiële Duitse propaganda film was het tegenoffensief *Bei Unseren Helden an der Somme*.

Waar de Engelsen uitgingen van de kracht van de authenticiteit, werd deze gedachtegang door de Duitsers niet gevolgd. Hoewel de Engelse film een aantal scènes had waarbij vraagtekens over deze authenticiteit gezet kunnen worden, bestond het overgrote deel uit origineel materiaal geschoten op en rond het slagveld.⁵¹ De Duitse film bestond uit drie delen, waarvan deel twee en drie overduidelijk in scène gezet zijn. Rainer Rother schrijft hierover:

*By almost all criteria the footage is obviously staged. The places shown come from training areas. There are no signs to suggest anything of the Somme battlefield. The forest [...] which the intertitles proclaim to be the forest of Saint-Pierre-Vaast, is completely free of damage. Every tree is in perfect shape; there are no signs of bombardment.*⁵²

Er zijn in de film veel scènes aan te wijzen die niet tijdens de originele slag opgenomen kunnen zijn. Bovendien werden, in tegenstelling tot de Engelse film, de tegenstanders aangegeven als de grote boosdoeners en kwamen de Duitsers er goed vanaf. Een propagandatechniek die door de Engelsen niet werd toegepast.

De film werd echter in de goed geregisseerde perscampagne stevast omschreven als een 'document', een feitelijke film. Volgens Rother beseften de media maar al te goed wat hun rol was in het bereiken van de overwinning van het Duitse Rijk in deze *total-war*, ze werden echter ook gebruikt doordat ze niet alle informatie kregen. Authenticiteit werd gepropageerd door bijvoorbeeld te attenderen op het gevaar voor de cameramannen, onder andere in rapporten die meldden hoe ze sneuvelden tijdens het filmen op het slagveld.⁵³ Volgens Rother is de conclusie duidelijk: "The question as to whether BuHS, even if intended to be "less spectacular" than BoS, had any chance of persuading viewers who saw both films can be answered easily: no."⁵⁴ De film legde echter wel

een fundament voor de latere tactieken van de Duitse propagandadienst tijdens de Tweede Wereldoorlog: totale media controle.

Wat de tactieken van Duitse zijde zijn geweest om *Bei Unseren Helden an der Somme* in de Nederlandse bioscopen te krijgen is niet helder. Waarschijnlijk zullen de methoden, waarover *De Kinematograaf* eind december 1916 al berichtte, toegepast zijn voor deze film. Het was immers het eerste grote propagandaproduct van de net opgerichte BUFA en er kan van uitgegaan worden dat ze succes met deze film wilden hebben.

Opmerkelijk genoeg was het juist David Hamburger die de film in Nederland aankocht. Waar hij echter grote publiciteit gaf aan de Engelse Somme-film, zijn er geen advertenties in de kranten terug te vinden voor *Bei Unseren Helden an der Somme* en werd er slechts in een aantal kleine berichtjes over geschreven. Hamburger zelf had blijkbaar niet veel vertrouwen in de film, want in tegenstelling tot alle Engelse en andere grote films, liet hij de Duitse film niet als eerste in zijn elitebioscoop Cinema Palace aan de Kalverstraat draaien. Die eer kwam toe aan de heer Tuschinski in Rotterdam. Voordat de film naar Rotterdam ging werd nog wel op woensdag 14 maart 1917 een speciale voorstelling gehouden in Cinema Palace 'voor een aantal genoodigden, waaronder vele hoge Duitse en Oostenrijksche diplomaten en consuls met hun ambtenaren.'⁵⁵ De vrijdag daarop ging de film draaien in het Rotterdamse Royal theater. De bespreking van *De Kinematograaf* van 16 maart was positief over de periode dat de film te zien zal zijn in Rotterdam: 'De Somme-film [...] komt over eenige weken ook in [Amsterdam].'⁵⁶

Het kwam er uiteindelijk op neer dat de film al na twee weken in Cinema Palace te zien was als tweede hoofdnummer. De geringe lengte van de film (een half uur) in vergelijking met *The Battle of the Somme* zorgde ervoor dat het programma moest worden aangevuld. Als

50 Rainer Rother 'Bei unseren helden an der Somme: the creation of a social event – 1917.' *Historical Journal of Film, Radio and Television* (October 1995) 2. De oproep kwam van een zekere Binz die moest zorgen voor filmpropaganda in Scandinavië.

51 De 'over-the-top' scène is veel besproken en is vrij wel zeker in scène gezet. Cfr. Smither, 'A wonderful idea of the fighting'.

52 Ibidem, 4.

53 Ibidem, 6.

54 Ibidem, 7.

55 *De Bioscoop-Courant*, 16 maart 1917.

56 *De Kinematograaf*, 16 maart 1917.

eerste hoofdnummer draaide een Duitse film waarin een jaloerse danseres haar minnaar en zijn vrouw vermoordt door vermomd als chauffeur het stel een ravijn in te rijden (*De Rit der Vergelding*) en als inleiding werd het derde deel van de opmars van de Centralen in Dobroetsja (Roemenië) getoond.⁵⁷ Dit is niet te vergelijken met de uitzonderlijke vertoningen van de Engelse film, die in zijn geheel en zonder verdere toevoegingen werd geprojecteerd. Vanaf 6 april maakten de vakbladen geen melding meer van de Duitse film en het ligt in de rede dat hij niet meer in bioscopen van enige betekenis draaide.

Een groot succes kan *Bei Unseren Helden an der Somme* niet genoemd worden. De film was net als in Duitsland, zoals Rainer Rother concludeert, een flop. Toch is het interessant om te zien dat de film in de pers niet werd afgebrand. In de NRC van 16 maart 1917 werd hij beschreven als: 'ongetwijfeld een der belangwekkendste oorlogsreproducties, welke tot dusver hier te aanschouwen zijn geweest; ze is onmiddellijk in de vuurlinie opgenomen.'⁵⁸ Als dit dezelfde journalist was geweest die ook de officiële voorstelling van de Engelse film had bijgewoond dan had hij de verschillen onmiddellijk moeten opmerken. De vraag rijst dan ook in hoeverre de berichtgeving over de film van Duitse zijde werd beïnvloed. In Duitsland werden alle media bij de promotie van de film betrokken, wat betekende dat er goede en positieve berichten over de film werden geschreven. Of dit het geval is geweest bij de Nederlandse pers lijkt wat ver te gaan, helemaal omdat er maar twee berichten te vinden zijn, beide met een positief geluid, waar een kritische noot niet onterecht zou zijn geweest.

Het artikelje dat *De Kinematograaf* aan *Unseren Helden an der Somme* wijdde, werd bij de 'nagekomen berichten' geplaatst. Er staat te lezen: 'Als er een film is, die voor zich de eer mag opeischen de Duitse filmkunst enorm veel goed te hebben gedaan, dan is het wel de

Duitse "Sommefilm".' Deze constatering werd aangevuld met zinsneden als: 'Deze oorlogsfilm toch laat aan imposante tafereelen niet te wenschen over' en: 'hier doet de scherpe fotografie het geheel nog in waarde stijgen.' Ook de Duitse pers werd genoemd die lovend en 'kinofreundlich' over de film had geschreven. En er werd een compliment gemaakt aan de Duitse filmindustrie door te schrijven: 'we kunnen niet anders zeggen dan dat de Duitse filmindustrie, die toch al reeds zoo gunstig bekend staat, voor dit filmproduct de meeste waardering verdient.'⁵⁹

Maar dat de berichtgeving te ver was doorgeschoten, bleek de volgende week. Aan het einde van de beschrijving van het weekprogramma van Cinema Palace werd opgemerkt:

In ons verslag van de Duitse Sommefilm moeten we nog even de volgende rectificatie aanbrengen: in de 16e regel moest staan 'thans niet zoo gunstig bekend' in plaats van 'toch al reeds zoo goed bekend'.⁶⁰

Dat is een groot verschil. Het doet vermoeden dat het artikelje over de film een stuk positiever geschreven is dan eigenlijk de bedoeling was. *De Kinematograaf* kende immers de andere twee Somme-films en ook de Duitse filmindustrie. Daarbij laat de korte draaitijd van de film zien dat distributeur Hamburger er zelf ook geen vertrouwen in had. Of er daadwerkelijk invloed van Duitse zijde is geweest zal verder onderzoek duidelijk moeten maken.

Interessant hierbij is verder het feit dat de bioscopen waar de Duitse film draaide, dezelfde bioscopen waren die ook de Engelse overheidfilms hadden vertoond: Cinema Royal in Rotterdam en Cinema Palace in Amsterdam. Misschien werd het op prijs gesteld door bepaalde hooggeplaatste personen, met het oog op de neutraliteit, dat juist in deze bioscopen *Bei Unseren Helden an der Somme* werd vertoond. Beide bioscoopdirecties namen in ieder geval niet de moeite om de film uitgebreid aan de man te brengen.

Conclusie

In verschillende studies is gewezen op het belang van de film *The Battle of the Somme*. Daarbij is ook aandacht besteed aan de ma-

57 *De Kinematograaf*, 23 maart 1917.

58 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 maart 1917.

59 *De Kinematograaf*, 16 maart 1917.

60 *De Kinematograaf*, 23 maart 1917.

61 Tijdens de oorlog besloot de Nederlandse regering wel de neutraliteit uit te dragen door gebruik te maken van het zelfde medium als de strijdende partijen. In opdracht van opperbevelhebber generaal Snijders en minister van Oorlog Bosboom werd aan Willy Mullens van de firma Albert Frères de opdracht gegeven een 'Leger- en Vlootfilm' te maken. De film ging onder de naam *Holland Neutraal* in januari 1917 in première.

nier waarop de film naar Nederland kwam en hoe hij hier werd ontvangen. Waar de film in Engeland vooral gezien werd als een rechtvaardiging van de oorlog en een oproep tot heldhaftig strijden voor het vaderland, interpreteerde men de film in Nederland juist veelal als een aanklacht tegen deze oorlog aller oorlogen. Deze reactie op de film laat een duidelijk pacifisme zien, betoogt Conny Kristel.

Wat in het voorgaande ook naar voren is gekomen, is de manier waarop de film binnen de neutraliteitshandhaving paste. Het succes van *The Battle of the Somme* had immers de neutraliteit in gevaar kunnen brengen. De regering had nog geen bevoegdheid om films te verbieden, omdat deze verantwoordelijkheid bij de lokale overheden lag. De Haagse burgemeester heeft bijvoorbeeld een aantal films verboden, omdat het *Corps Diplomatique* van verschillende landen in zijn stad gevestigd was. Dezelfde films waren in de rest van het land gewoon te zien. Er ontbrak een samenhangende, nationale regelgeving, die aan de regering de middelen gaf om toezicht te houden op buitenlandse propaganda in Nederland. De grillen van de markt en de concurrentiestrijd konden tot onvoorspelbare uitkomsten leiden. Terwijl de vakbladen opriepen tot een neutrale samenstelling van de journaals en een boycot van partijdige films, was het uiteindelijk aan de bioscoopexploitanten en filmverhuurders om een keuze te maken in wat ze aanboden. De leemte in de wetgeving heeft mede geleid tot de invoering van de Bioscoopwet in 1926 en de oprichting van een centrale Rijksfilmkeuring.⁶¹

De concurrentie die er bestond tussen de filmhandelaren en bioscoopexploitanten, door het Britse consulaat bestempeld als 'trade jealousy', zorgde ervoor dat er niet alleen een Engelse, maar ook een Franse en zelfs een Duitse film over de slag aan de Somme in de Nederlandse bioscopen zijn verschenen. Het relatieve succes van de films had minder te maken met de propagandistische inhoud en meer met de geleverde kwaliteit. *The Battle of the Somme* kreeg een daverend onthaal in de Nederlandse pers door de indringende beelden van het front: zoiets had men nog nooit eerder gezien. De Franse en Duitse versies konden daar niet mee concurreren. De propagandafilms hebben echter niet geleid tot onrust of andere acties van het publiek, die

de neutraliteit hadden kunnen ondermijnen. De angst voor de invloed van de bioscoop, die later zou uitmonden in de Bioscoopwet, leek voorbarig te zijn geweest. Het leven ging door en daarbij hoorde ook het vermaak van de bioscoop, waar de oorlog zich in een andere dimensie afspeelde.

Wouter Groot studeerde Media en Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn Master-scriptie ging over de verschillende films van de Slag aan de Somme in 1916. Hij produceerde cultuurhistorische programma's voor de televisie en werkt thans bij een adviesbureau voor de publieke en culturele sector.

Karel Dibbets is als mediahistoricus verbonden aan de afdeling Mediastudies van de Universiteit van Amsterdam. Hij redigeerde samen met Bert Hogenkamp het boek *Film and the First World War* (Amsterdam 1995). Hij is oprichter en hoofdredacteur van de digitale encyclopedie voor de geschiedenis van de filmcultuur, *Cinema Context*, www.cinemacontext.nl.

*Inauguration du monument Frédéric de Mérode — Berchem le 27 Août 1905
L'arrivée de S. A. R. le Prince Albert à la gare de Berchem*

De 'anonieme' massa bij een patriottische plechtigheid in Berchem
op 27 augustus 1905.

Bron: Privéverzameling Berchem

HET VADERLAND VANUIT KIKKERPERSPECTIEF

Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw

Maarten Van Ginderachter

Naties en nationale identiteit worden van bovenaf gecreëerd door elites. Althans, dat is de subtekst van heel wat literatuur. Dit comparatieve overzichtsartikel over natievorming in België en Nederland toont de eenzijdigheid aan van dit perspectief en pleit voor meer onderzoek van onderop. Vanuit kikkerperspectief als het ware.

Worstelen met eigenheid is in België een traditionele volkssport, maar de jongste jaren is het een haast Olympische discipline geworden.¹ Sinds de parlementsverkiezingen van juni 2007 zijn de communautaire spanningen tussen Nederlands- en Franstaligen zo hoog opgelopen dat het voortbestaan van het land in het geding lijkt. Ook Nederland, dat lange tijd zo zeker scheen van zijn identiteit, worstelde in dezelfde periode met zichzelf. In september 2007 joeg een onschuldige uitspraak van prinses Maxima een deel van de publieke opinie in de gordijnen. Bij de voorstelling van het rapport *Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid durfde ze te suggereren dat dé Nederlander niet bestaat. Dit kon blijkbaar niet door de beugel in een land dat sinds de moorden op Pim Fortuyn en Theo Van Gogh en de klepperende polemieken over immigratie en islam zijn zekerheden over de Nederlandse 'aard' ziet wankelen. Het drama van Apeldoorn in april 2009 – als het ware een aanslag op het symbolische hart van de natie – bedaarde de nationale identiteitscrisis allerminst.

De (in het geval van België) aanhoudende

en (in het geval van Nederland) hernieuwde discussie over nationale eigenheid is aanleiding genoeg om een stand van zaken op te maken van het Belgische en Nederlandse nationalisme-onderzoek.² Meer bepaald gaat dit artikel in op wat sinds de jaren 1980 verschenen is over de lange negentiende eeuw, het geboortetijdperk van de moderne natiestaat en het moderne nationalisme.

Aangezien een uitputtend overzicht van de literatuur die van verre of dichtbij bij dit onderwerp aansluit, onmogelijk is, zal ik me laten leiden door een welomschreven vraagstelling. Mijn insteek is de studie van nationale identiteit *from below*, vanuit 'kikkerstandpunt' als het ware. Ik zal betogen dat dit perspectief relatief onderbelicht is in België en Nederland. Hiermee bedoel ik dat het vaderlandse besef van 'gewone mensen' en de constructie van nationale identiteit in concrete omstandigheden, op alledaags en persoonlijk niveau, minder aandacht heeft gekregen en minder geproblematiseerd is dan de rol van elites. De rode draad in heel wat onderzoek is namelijk de *top down*-overdracht van nationale waarden via gezichtsloze staatsinstellingen en schaalvergrotingsprocessen.

History from below kan drie betekenissen hebben. Ten eerste krijgt de term vaak een methodologische inhoud. Het gaat dan om de verschuiving van het vogel- naar het kikkerperspectief, wat tot uiting komt in microstudies van specifieke casussen, niet zelden op lokaal niveau. Ten tweede is er de conceptuele component. Via ego-documenten schrijft men geschiedenis vanuit de ervaring van individuen, dat wil zeggen: niet louter gededuceerd vanuit

1 Met dank aan Antoon Vrints, Jan Art en de anonieme beoordeelaars van het Tijdschrift voor Geschiedenis voor hun opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.

2 Om stilistische redenen zal ik de term 'nationalisme-onderzoek' gebruiken als aanduiding voor een breed corpus van literatuur over nationale identiteit en natievorming.

de hen omringende structuren of de voor hen bestemde vertogen. Ten slotte is er de meer heuristische invulling van de *history from below*, namelijk een geschiedenis die uitgaat van kwalitatieve bronnen die geproduceerd zijn door mensen onderaan de sociale ladder.

Deze drie vormen kunnen elkaar overlappen, maar dat is niet noodzakelijk. Een microstudie van een lokale patriottische stoet hoeft niet gebaseerd te zijn op de ervaring van de betrokkenen. Die kan bijvoorbeeld louter steunen op een reconstructie van de materiële omgeving (aantal toeschouwers, uitgebeelde taferelen, geïnvesteerde budgetten) of op een tegendraadse lezing van kranten- of politieverlagen waaruit de interne leefwereld van de deelnemers gededuceerd wordt. Het gevaar hierbij is dat historici voortgaan op ongefundeerde vooronderstellingen van hoe mensen in concrete situaties op bepaalde materiële prikkels reageren. Concreet: welk beeld nemen de toeschouwers van een patriottische viering mee naar huis en hoe beïnvloedt dat hun identificaties? Om deze vraag te beantwoorden kan men gebruik maken van *history from below* in zijn tweede betekenis. Door het gebruik van ego-documenten tracht men de persoonlijke constructie van nationale identiteit op een alledaags niveau te achterhalen. Dit is echter niet per se geschiedenis *van onderop* (in het Belgische debat gebruikt men de term *onderuit*) in de derde zin. Zo hebben Arianne Baggerman en Redulf Dekker het laat-achttiende-eeuwse wereldbeeld van een Hollands jongetje, Otto van Eck, gereconstrueerd via zijn dagboek. Van Eck behoorde echter tot de hoge, verlichte burgerij en kan dus niet als representatief gelden voor de ervaring van volkskinderen.³

In de internationale doorsijpeling van deze drie vormen van *history from below* kunnen we de volgende chronologie aanbrengen: van het klassiek modernistisch-constructivistische nationalismeonderzoek tijdens de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw, via

het tijdperk van de gefragmenteerde natie in de jaren negentig tot de (relatieve) doorbraak van het kikkerperspectief in de vroege eenentwintigste eeuw.⁴ Natuurlijk is deze driefasige periodisering slechts een hulpmiddel om processen mee te schetsen en geen procrustesbed waarop alle ontwikkelingen binnen het veld gebonden kunnen worden.

In het begintijdperk van het 'moderne' nationalismeonderzoek, ruwweg de periode tussen Elie Kedourie's *Nationalism in Asia and Africa* (1971) and Rogers Brubakers *Citizenship and nationhood in France and Germany* (1992), ontbrak het perspectief van onderop vrijwel volledig. Het theoretische model dat werd uitgewerkt door wetenschappers als Eric Hobsbawm, Ernst Gellner, Anthony Giddens, Benedict Anderson en Miroslav Hroch steunde zwaar op de vooronderstelling dat naties constructies zijn, 'forged and engineered by various elites'.⁵ Het onderzoekspadigma van de *imagined communities* en de *invented traditions* benadrukte zeer sterk *top down*-socialisering en de verdringing van atavistische aanhankelijkheden (ten overstaan van bijvoorbeeld de eigen stad of gilde) door een overkoepelende, moderne loyaliteit tegenover de natie. In het algemeen werd een te sterke nadruk gelegd op constructie *ex nihilo* door elites en op de homogeniserende impact van industrialiserings-, bureaucratiserings- en staatsvormingsprocessen. Theorieën van socialisering, disciplineren en indoctrinatie domineerden. Het klassieke voorbeeld is Eugen Webers *Peasants into Frenchmen* (1977), een briljante *tour de force*, maar met een topzware nadruk op conventionele natievormers als het leger en het onderwijssysteem.

In de jaren 1990 kwam de monolithische en lineaire voorstelling van natievorming onder druk te staan. De achterliggende oorzaak was de Europese eenwording na het Verdrag van Maastricht (1992) en het einde van de Koude Oorlog. De val van de Berlijnse muur, de oorlog in Joegoslavië en de ineenstorting van het Sovjetimperium stelden het nationale verleden ter discussie. Ook werd duidelijk dat de russificatiepolitiek van de Sovjet-Unie de etnische verschillen niet had uitgevlakt. De cultivering van een gemeenschappelijk Europees erfgoed in het post-Maastrichttijdperk zorgde voor een opleving van het onderzoek naar transnationale regio's en identiteiten.⁶ Tegelijkertijd groeide ook de impact van de

3 Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005).

4 Zie hierover Maarten Van Ginderachter, 'Nationhood from below. A historiographic essay on Great Britain, France and Germany in the long nineteenth century' (in preparation).

5 Anthony D. Smith, *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (London 1998) 4.

6 Stefan Berger, 'A return to the national paradigm? National history writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the present', *The Journal of Modern History* 77, no. 3 (2005) 629-678, aldaar 660-661.

subaltern studies – die een reactie waren op de crisis van de natiestaat India. De eurocentrische kijk op natievormingsprocessen werd bekritiseerd en er kwam meer aandacht voor hybride identiteiten.⁷

Zo groeide aan de ene kant het besef dat nationale identiteit weliswaar een constructie is, maar zeker geen arbitraire uitvinding *ex nihilo* – een inzicht dat door John Breuilly is aangeduid met de term ‘relatieve constructie’. Er zijn namelijk structurele historische, politieke en sociale grenzen aan een willekeurige constructie door samenzweerderige elites en manipulatieve heersers.⁸ Hoeveel middelen en energie er ook geïnvesteerd worden, niet alle *invented traditions* zijn even succesvol. Zo wees Wim Blockmans in 1990 ‘op het beperkte succes van het cultuuroffensief dat de staten vanaf de 19de eeuw hebben ingezet om één taal, één religie en één volk te creëren binnen de kunstmatig getrokken staatsgrenzen.’⁹ Aan de andere kant kregen historici meer oog voor meervoudige loyaliteiten. Parallel met deze beide ontwikkelingen kwam er in het nationalisme-onderzoek ruimte voor een geschiedenis van onderop in zijn eerste twee betekenissen. Pas in het laatste decennium heeft er een (bescheiden) verschuiving plaatsgevonden naar de derde vorm van *history from below*, bijvoorbeeld in de domeinen van *empire*, *gender* en *plebeian lives*.¹⁰

Alvorens echt van wal te steken zal ik ingaan op drie vaak geformuleerde bezwaren tegen geschiedschrijving van onderop. Vervolgens kom ik tot het hart van mijn betoog: de vergelijking van België en Nederland. Eerst zal ik stilstaan bij de doorbraak van het ‘moderne’ nationalisme-onderzoek in beide landen sinds de late jaren 1980 en bij de verschillende theoretische inspiratiebronnen. Vervolgens behandel ik de groeiende belangstelling voor de meervoudigheid van nationale identificatie tijdens de jaren 1990. Dit had in eerste instantie een kritische bevraging tot gevolg van het *top down*-paradigma en een heroriëntering in de richting van casusgerichte microgeschiedenis, al dan niet gebruik makend van ego-documenten. Vanaf de vroege jaren 2000 leidde dit ook tot *history from below* in zijn derde betekenis, namelijk geschiedschrijving op basis van bronnen van gewone mensen.

Waarom onderzoek van onderop?

Drie stekelige kwesties duiken vaak op in verband met *history from below*. Ten eerste, wie zijn de ‘gewone mensen’ die we van onderop willen bestuderen? Of anders gesteld: ‘Where, exactly is “below” to be located?’¹¹ De meeste auteurs kunnen geen algemeen geldende definitie geven vanwege het vaak discontinue en contingente karakter van het bronnenmateriaal waarmee ze werken. Ze lijken een functionele definitie te verkiezen: ‘below’ is waar mensen tussen de plooiën van de geschiedschrijving zijn gevallen. Ze definiëren hun onderzoeksobject dan ook ruim als ‘common’, ‘average’ of ‘ordinary people’, ‘plebeians’, ‘the lower social strata’, ‘non-elite people’, *et cetera*. Deze vage omschrijving mag zeker geen vrijgeleide inhouden om identiteiten als zweverige entiteiten te beschouwen die zich ontwikkelen in een sociaal vacuüm. Een nauwkeurige sociale situering van die gewone mensen is noodzakelijk, maar die kan niet *in abstracto* gegeven worden. Alleen binnen de context van een concreet onderzoek op basis van zeer specifieke bronnen is die identificatie mogelijk. De precieze invulling van het begrip verschilt dus van geval tot geval.

Een tweede bezwaar dat men kan maken, heeft betrekking op de meerwaarde van onderzoek dat zich baseert op kwalitatieve bronnen van gewone mensen. Als dat materiaal überhaupt al bestaat, wat kan het ons dan leren wat we nog niet wisten? Het eerste deel van deze vraag is het makkelijkst te beantwoorden: voor de lange negentiende eeuw *bestaat* het materiaal in de vorm van soldatenbrieven, correspondentie van migranten met het thuisfront, rekwesten aan overheden, handgeschreven naturalisatieaanvragen, armenbrieven, *et cetera*. Wat die bronnen ons méér kunnen bieden, is ten eerste puur feitelijke informatie. Zo is er in de internationale literatuur onduide-

7 Gyan Prakash, ‘Subaltern studies as postcolonial criticism’, *American Historical Review* 99, no. 5 (1994) 1475-1490.

8 John Breuilly, ‘Nationalismus als kulturelle Konstruktion. Einige Überlegungen’ in: Jörg Echternkamp en Sven Oliver Müller ed., *Die Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen, 1760-1960* (München 2002) 247-269, aldaar 248.

9 Wim Blockmans, ‘Beheersen en overtuigen. Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 18-30, aldaar 26.

10 Zie bijvoorbeeld Linda Colley, *Captives. Britain, Empire and the world, 1600-1850* (London 2002).

11 Jim Sharpe, ‘History from below’ in: Peter Burke ed., *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001) 25-42, aldaar 27.

lijkheid over de vraag of en wanneer de massa tijdens de lange negentiende eeuw in de ban raakte van het vaderland. Specifiek voor België is er het probleem van 'sub-nationale' identificaties en het moment waarop die doorbraken (pas na de Eerste Wereldoorlog of niet). Sluitende antwoorden kunnen niet afdoend gededuceerd worden uit de initiatieven van overheden en concurrerende (Belgisch-nationalistische of flamingantische) elites.

Een tweede reden om aan onderzoek van onderop te doen, is dat dit soort studies al te gereede gevolgtrekkingen over collectieve identificaties problematiseren. En daar is behoefte aan in het huidige tijds kader. Zo worden Belgen overspoeld met opiniepeilingen en enquêtes over de vraag 'Voelt u zich meer Belg dan Vlaming/Waal/Brusselaar?' Het stuitende gemak waarmee de antwoorden in passende politieke hokjes gedwongen worden (separatist tegenover belgicist, progressief tegenover conservatief), gaat volkomen voorbij aan de complexiteit van identificatie. Netjes afgebakende categorieën en heldere concepten zijn in de historische werkelijkheid heel wat smoezeliger. Identificatie is geen *zero-sum game* waarbij de ene identiteit de andere verdringt. Mensen vereenzelvigen zich met verschillende groepen, maar de sterkte en de hiërarchie van die loyaliteiten hangen af van de context. Zo kan een Vlaamse Belg zich meer Vlaming voelen wanneer hij/zij geconfronteerd wordt met een Nederlandsonkundige ober in Brussel (een klassiek voorbeeld overigens dat een gemeenplaats is geworden in de Vlaamse publieke opinie). Maar tegenover een Nederlander kan die persoon niettemin beweren dat Vlamingen en Walen meer gelijkenissen met elkaar hebben dan met hun noorderburen. Die denkbeelden en gevoelens worden in concrete omstandigheden geactiveerd, maar hoe zij het handelen en de politieke voorkeuren beïnvloeden – zowel op de korte als de lange termijn – is een andere vraag. Het is bijvoorbeeld onmogelijk om politieke houdingen rechtstreeks af te leiden uit etniciteit. Daarvoor zijn er te veel tegenstrijdige ideologische en praktische motieven in het spel. Juist om al deze variabelen in kaart te brengen, is onderzoek van onderop noodzakelijk. Het uiteindelijke doel is dus niet de literatuur te verluchten met amusante anekdotes, maar wel om greep te krijgen op de complexiteit van identiteitsvorming, de impact van contextuele en sociale factoren en

het in elkaar grijpen van verschillende identificaties. Zo kan het verband gelegd worden tussen macrohistorische verklaringen van natievorming en concrete microhistorische casussen die het grotere geheel aanvullen, nuanceren of problematiseren.

Een derde en laatste vraag die rijst, is of historici die zich willen baseren op kwalitatieve bronnen van de massa, ego-documenten niet overschatten als spiegel van de ziel, als 'echte' inkijk op het 'authentieke' volk. Zijn schriftelijke uitlatingen van 'gewone mensen' – voor zover die bewaard zijn – niet vaak geritualiseerde of gebureaucratiseerde schriftvormen waarbij de genrevereisten het persoonlijke overschaduwden? Hebben die mensen zelf wel iets te vertellen, of laten ze zich dingen influisieren – vooral wanneer ze gebruik maken van publieke schrijvers of geletterden uit hun omgeving? De term *nationhood from below* roept bij sommigen inderdaad een valse tegenstelling op tussen aan de ene kant van bovenaf gemanipuleerde hersenschimmen en authentieke van onderop gegroeide denkbeelden en aan de andere kant tussen bedrieglijke elitebronnen over de massa en waarachtige uitlatingen van gewone stervelingen. Vanzelfsprekend vertrek ik niet vanuit zo'n romantische vooronderstelling. Bronnen geproduceerd door gewone mensen laten geen onbemiddelde (*unmediated*) stemmen horen. Er zijn steeds interactie- en toe-eigeningprocessen aan de gang tussen verschillende culturele circuits. Het gaat hierbij overigens niet om een uitwisseling tussen dé elite en hét volk. Hoewel ik de termen *top down* en *bottom up* hanteer, heb ik geen eenvoudige, dichotomische relatie voor ogen tussen twee monolithische entiteiten. Er zijn verschillende stadia tussen *top* en *bottom*, en het truïsme dat sociale categorieën als 'de elite' uiteenvallen in verschillende subgroepen geldt onverkort. Voor het overige lijken kwalitatieve bronnen van gewone mensen me niet problematischer dan die uit andere sociale kringen. Inderdaad, soms hanteerden paupers niet zelf de pen, maar lieten ze anderen hun besognes neerschrijven. Bovendien pasten ze in contacten met de overheid en hun 'meerdere' hun taal aan, maar ook in ego-documenten uit hogere milieus versluierten opportunisme en mooipraterij diepere motieven en denkbeelden. Het is aan de historische kritiek om daarin helderheid te scheppen.

Het 'moderne' natie-onderzoek in België en Nederland

De jaren tachtig van de twintigste eeuw kunnen we beschouwen als de doorbraakperiode van wat algemeen als de moderne studie van naties en nationalisme bestempeld wordt. Grof geschetst komt het erop neer dat men naties niet langer bestudeerde als een zijswijze maar als een zienswijze. Deze overgang van objectivisme naar subjectivisme en essentialisme naar constructivisme, ging ook gepaard met de doorbraak van het modernisme, namelijk naties zoals we ze nu kennen ontstonden pas vanaf de achttiende eeuw. In de late jaren 1980 en de vroege jaren 1990 bereikten deze innovaties de Lage Landen aan de Noordzee.

Volgens Henk te Velde kwam in Nederland de academische studie van nationale identiteit pas toen echt op gang dankzij twee in elkaar grijpende verschuivingen. Enerzijds was er de groeiende internationale aandacht voor het nationalisme in het zog van de Sovjetimplosie en de voortschrijdende Europese eenwording. Anderzijds doofde in Nederland het grote politieke engagement van de jaren 1960 uit en versplinterde de daarmee samenhangende zekerheden over eigenheid.¹² Voor België speelden de gebeurtenissen na de val van de Muur ook mee, maar binnenlands was de situatie anders. Door de soms hoog oplopende communautaire spanningen konden Belgische academici moeilijk hun illusies verliezen over de geringe betekenis van het nationalisme. Hun probleem was niet dat ze nationaal besef onderschatten, maar eerder het tegendeel. De geschiedschrijving van de Vlaamse beweging, die na de Tweede Wereldoorlog het zwaartepunt vormde van het Belgische nationalisme-onderzoek, ontdeed zich pas in de jaren 1970 langzaam van zijn militante engagement. De voortschrijdende professionalisering kwam vanaf de late jaren 1980 ook tot uiting in een groeiende internationalisering van interesses en inspiratiebronnen. Zo werd het onderzoek naar de Belgische natievorming volgens Els Witte een van de theoretisch meest vruchtbare velden van de politieke historiografie.¹³

Zowel in België als in Nederland eiste vanaf de late jaren 1980 ook de culturalistische benadering van het nationalisme haar plaats onder de zon op. Dit kwam tot uiting in een groeiende aandacht voor de enscenering van het vaderland via plastische kunst,

monumenten, musea, literatuur, ceremonies, folklore, geschiedwerken, *et cetera*. Een van de meest treffende exponenten van deze aanpak is de studie van de *lieux de mémoire*, die culmineerde in de Nederlandse *Plaatsen van herinnering* (2005-2007) en België, *een parcours van herinnering* (2008).

Uiteenlopende inspiratiebronnen

Ondanks de ongeveer gelijktijdige doorbraak van deze vernieuwingen in beide landen vallen de uiteenlopende inspiratiebronnen van Belgische en Nederlandse onderzoekers op. Ruwweg kunnen we stellen dat in Nederland vooral Ernest Gellner en Reinhart Koselleck invloedrijk zijn geweest, in België Miroslav Hroch en Anthony D. Smith (dit overigens zonder deze tegenstelling te willen verabsoluteren).¹⁴ De populariteit van Hrochs drie-stappenmodel in België heeft natuurlijk te maken met het feit dat de vernieuwing er voornamelijk gedreven is vanuit het onderzoeksveld van de Vlaamse beweging (een van Hrochs 'kleine' nationale bewegingen).¹⁵ Smith van zijn kant wordt vaak aangehaald in discussies rond de zogenaamde Belgische 'proto-natie'.¹⁶ Het modernisme, hoewel internationaal marktleider, wordt in België immers niet algemeen geaccepteerd – net zomin als in Nederland trouwens.¹⁷ Aangezien volgens Smith moderne naties gebruik maken van de symbolen van pre-moderne etnieën, is hij een inspiratiebron voor auteurs die al in de nieuwe tijden een Belgisch besef ontwaren. Zo menen gezaghebbende stemmen als Wils en Stengers dat 'proto-nationale' gevoelens rechtstreeks aan de basis lagen van de laat-achttiende-eeuwse ontwikkelingen én van de Belgische revolutie.

12 Henk te Velde, 'Nederlands nationaal besef sinds 1800' in: Ton Zwaan ed., *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam 1991) 173-188, aldaar 184-185.

13 Els Witte, *Over bruggen en muren: hedendaagse politieke geschiedenis en politieke wetenschappen in België (1945-2000)* (Leuven 2003) 96-98.

14 Van Sas bijvoorbeeld acht het ABC van Hroch van toepassing op Nederland: N. C. F. van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen' in: N. C. F. van Sas ed., *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005) 41-66, aldaar 46-47.

15 Opvallend is dat Craeybeckx al in 1978 Hrochs werk kende, maar zijn classificatie als 'waardeloos' afwees: 'comparatisme is noodzakelijk, maar dan liefst op verscheidener en genuanceerder grondslagen.' Jan Craeybeckx, *Arbeidersbeweging en Vlaamsgezindheid voor de Eerste Wereldoorlog*, 3, voetnoot 2.

16 Zie bijvoorbeeld verschillende bijdragen in Kas Deprez en Louis Vos, *Nationalisme in België: identiteiten in beweging 1780-2000* (Antwerpen 1999).

17 Zie bijvoorbeeld Robert Stein, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen. Een verkenning', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28, no. 2 (2002) 222-246.

Miroslav Hroch op 13 mei 2009 in het ADVN te Antwerpen. Het ABC van Hroch is een van de invloedrijkste nationalismemodellen in België.

Bron: ADVN

Tot groot ongenoegen van E.H. Kossmann overigens, die Wils hiervoor zwaar onder vuur heeft genomen.¹⁸ Het is trouwens opvallend hoe Belgische en Nederlandse onderzoekers elkaars zwaarste critici zijn als het erop aankomt teleologische of 'crypto-nationalistische' vooronderstellingen in het verhaal van de andere natie te ontmaskeren.¹⁹ Overigens hoeft het etno-symbolisme van Smith niet in tegen-

spraak te zijn met het modernisme. In Smiths oeuvre zijn genoeg aanknopingspunten te vinden voor een minder radicale lezing die beide verzoent. Moderne naties, zo gaat die redenering, gebruiken inderdaad oudere etnische symbolen maar geven die een nieuwe, 'moderne' invulling. Zo kunnen we ook het recente proefschrift van Sébastien Dubois lezen. Aan de ene kant pleit hij ervoor om de mogelijkheid open te laten dat een modern Belgisch besef al vóór 1830 ontstond, maar aan de andere kant wijst zijn studie onomwonden op de fundamentele verschuiving die aan het eind van de achttiende eeuw plaatsvond. Pas in het verzet van de Zuidelijke Nederlanden tegen de Oostenrijkse keizer kregen loyaliteiten met een potentiële vaderlandse betekenis ef-

18 E.H. Kossmann, *Een tuchteloos probleem: de natie in de Nederlanden* (Leuven 1994) 63.

19 Zie bijvoorbeeld Remieg Aerts, 'Een andere geschiedenis. Een beschouwing over de scheiding van 1830' in: Peter Rietbergen en Tom Verschaffel ed., *De erfenis van 1830* (Leuven 2006) 15-33, aldaar 20; Marnix Beyen, 'Belgium: a Nation that Failed to Become Ethnic' in: Linas Eriksonas en Leos Müller ed., *Statehood before and beyond Ethnicity. Minor states in Northern and Eastern Europe* (New York 2005) 341-352, aldaar 341-342.

fectief een nieuwe, 'nationale' inhoud. Terwijl het Ancien Régime-begrip *patrie* verwees naar loyaliteit aan de vorst, waren de ordewoorden van de nieuwe patriot: trouw aan de burgerlijke vrijheden, de constitutie, de katholieke godsdienst en het onvervreemdbare Belgische territorium.²⁰

Dat Belgische historici Smith nadrukkelijker hebben ingezet in de discussie over het 'proto-nationale' vaderlandse verleden, heeft te maken met de communautaire gevoelheden. De partizane Vlaams-nationalistische geschiedschrijving heeft zich immers beijverd om het kunstmatige karakter van de Belgische staat van 1830 aan te tonen, zogenaamd in tegenstelling tot de eeuwenoude Vlaamse natie. In hun strijd tegen deze ahistorische en bevooroordeelde voorstelling van zaken, hebben heel wat bonafide historici de geloofsbrieven van België te ver in de tijd terug gezocht. Zo overschatten ze de symbiose van Belgische en Vlaamse bezieling na 1830. De moderne Vlaamse identiteit kon inderdaad pas ontstaan binnen de context van een door Frans-taligen gedomineerde Belgische staat, maar dit hoeft niet te impliceren dat tot 1914 liefde voor Vlaanderen en België zomaar in elkaars verlengde lagen.

Het is waarschijnlijk geen toeval dat het een 'buitenstaander' was, de Duitse historicus Gevert Nörtemann, die wees op anti-Belgische stromingen binnen de negentiende-eeuwse Vlaamse beweging. Hij ontwaarde onder Vlaamsgezinden een etno-nationalistische aversie tegen een België dat een 'vreemde' (Franse) cultuur omarmde.²¹ Recent hebben enkele onderzoekers er in navolging van Nörtemann ook voor gepleit om mogelijke anti-Belgische stromingen in de vooroorlogse Vlaamse beweging *au sérieux* te nemen.²² Het 'taboe' om dat te doen lijkt verdwenen te zijn bij de jonge generatie Vlaamse historici. In tegenstelling tot hun oudere collega's voelen zij zich niet meer 'beladen' met de 'erfzonden' van het collaborerende Vlaams-nationalisme noch van een Belgische elite die te lang aarzelde om de culturele diversiteit binnen het land te erkennen. Martin Conway heeft dit enigszins geringschattend de doorbraak genoemd van een 'post-Belgian historiography', die zou uitgaan van 'the ineluctable rise of [...] "the national movements" of Wallonia and Flanders'.²³ Mijns inziens benadert Conway het communautaire verleden van België vanuit een té

institutionele en rationalistische invalshoek. In zijn verklaring voor het uiteengroeien van België focust hij nogal eenzijdig op de crisis van de staat in de decennia van 1930 tot 1960. Daardoor verwacht hij een bonafide geschiedschrijving die de negentiende eeuw niet bij voorbaat uitsluit in haar zoektocht naar mogelijke verklaringen met een deterministische Vlaams-nationalistische pseudo-geschiedenis.

Het moge duidelijk zijn dat het Belgische onderzoek zich voornamelijk ontwikkeld heeft vanuit de studie van de Vlaamse beweging en niet zozeer van de natiestaat. Dat laatste is uitdrukkelijk wel het geval voor Nederland, wat mede de grotere populariteit van Ernest Gellners theorie verklaart.²⁴ Gellner legt namelijk een zware klemtoon op een van de centrale opdrachten van de natiestaat in de moderne wereld: onderwijs. In zijn model ontstaat nationalisme bij de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving vanwege de groeiende nood aan multi-inzetbare burgers (wat hij *modular men* noemt). Centraal in deze theorie staat een nationaliserend onderwijssysteem van staatswege. Voor Nederland zijn er echter serieuze vraagtekens geplaatst bij Gellner. Er groeide immers al een burgerlijk nationaal besef lang voor het land in de tweede helft van de negentiende eeuw geïndustrialiseerd raakte. Niek van Sas heeft in deze een van de krachtigste thesen geformuleerd, namelijk dat tussen 1750 en 1850 het moderne natiebewustzijn geboren werd uit de botsing van Verlichting, Revolutie, Restauratie en Romantiek.²⁵ Deze cruciale overgangperiode bestempelt hij met een term uit het begripshistorische onderzoek van Reinhart Koselleck als de *Sattelzeit*. Dit concept heeft in België slechts een geringe verspreiding en

20 Sébastien Dubois, *L'invention de la Belgique. Genèse d'un État-Nation* (Bruxelles 2005) 40, 48, 110.

21 Gevert H. Nörtemann, *Im Spiegelkabinett der Historie: der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanderns im 19. Jahrhundert* (Berlin 2002).

22 Zie bijvoorbeeld Marnix Beyen, 'Een uitdijend verhaal. De historiografie van de Vlaamse beweging, 1995-2005' in: *Nationale bewegingen en geschiedschrijving. Acta van het colloquium over de geschiedschrijving van de Vlaamse beweging en van andere nationale bewegingen in Europa. Bijzonder nummer van Wetenschappelijke Tijdingen, LXIV, 2005* (Antwerpen 2005) 18-34.

23 Martin Conway, 'Belgium's mid-twentieth century crisis: crisis of a nation-state?' *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 35, no. 4 (2005) 573-596, aldaar 574.

24 Zie bijvoorbeeld Te Velde, 'Nederlands nationaal besef', aldaar 174.

25 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005).

een nog mindere toepassing gekend. De grote overzichtswerken refereren er niet aan, net zo min als recente studies die expliciet de betreffende periode behandelen.²⁶ De redenen voor deze relatieve verwaarlozing zijn de geringere impact van de Duitse literatuur in België én de impopulariteit van een tijdvak waarvoor niemand zich verantwoordelijk voelt: voor contemporanisten is deze overgangperiode te zeer *Ancien Régime*, voor vroeg-modernisten te recent.

De fragmentatie van de natie

In de afgelopen twee decennia is er net als in de ons omringende landen meer aandacht gekomen voor de fragmentatie van wat voorheen beschouwd werd als een monolithische nationale identiteit. Wat België betreft, vielen in de oudere literatuur de hevige katholiek-antiklerikale spanningen en de sluimerende communautaire moeilijkheden vaak tussen de plooiën van een Belgische consensus. Of er werd een radicale onverzorgbaarheid gesuggereerd tussen bijvoorbeeld zuilaanhankelijkheid en nationale loyaliteit. Ook in Nederland werd verzuiling lange tijd gezien als een vorm van verdeeldheid [...], als een ontwikkeling die het West-Europese patroon van nationalisme

en natievorming doorbrak.²⁷ Onderzoek in de jaren 1990 toonde aan dat dit niet het geval was. Er groeide een consensus dat gender, regio/lokalisme en zuil/levensbeschouwing – om ons tot deze drie variabelen te beperken – op verscheidene manieren samengingen met en inwerkten op de constructie van nationale identiteit.

Wat de verhouding natie-gender betreft, staat Nederland zowel kwantitatief als kwalitatief verder dan België – wat overigens de algemene voorsprong van het genderonderzoek in het noorden weerspiegelt. In België overheersten tot de vroege jaren 2000 twee thema's: conservatieve vrouwbeelden van de Vlaamse beweging en de civielrechtelijke aspecten van burgerschap voor vrouwen.²⁸ Hoe noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid de invulling van nationale identiteit beïnvloeden of hoe mannen en vrouwen zich vereenzelvigen met hun vaderland, is tot nu toe weinig onderzocht.²⁹ In Nederland werd dit thema aanvankelijk bestudeerd via de toegang van vrouwen tot de publieke ruimte en via het concept burgerschap. In 1993 schreven Schwegman en Withuis nog dat het pas met de Tweede Wereldoorlog was dat feministes hun voorheen universele en niet-natiegebonden invulling van burgerschap inruilden voor een vaderlandse variant.³⁰ Later onderzoek heeft aangetoond dat militante vrouwen al vroeger (vanaf de Bataafse periode) nationale identiteit instrumentaliseerden – uit overtuiging, opportunisme of een mengeling van beide.³¹ De laatste jaren heeft Dudink het onderzoek naar constructies van mannelijkheid en nationaliteit op de kaart gezet in Nederland.³²

In België is de interactie van regionale/lokale identiteit met het vaderlandgevoel onderbestudeerd. Een levendige regionale trots wordt vaak beschouwd als een rem op de ontwikkeling van een breder nationaal gevoel, hoewel heel wat buitenlandse studies recent hebben aangetoond dat lokalisme het grotere vaderland ten goede kan komen.³³ Voor Nederland beschreven Knippenberg en De Pater in 1988 de 'nationale eenwording' nog als een geleidelijke uitvlakking van regionale identiteiten.³⁴ Vanaf de jaren 1990 echter zijn vraagtekens geplaatst bij dit scenario. De Jong bijvoorbeeld toonde aan hoe de verschillende lokale tradities het nationale motto van eenheid in verscheidenheid gingen verbeelden. 'Het lijkt wel of naarmate lokale en regionale

26 Terloopse verwijzingen in: Els Witte, 'Het natiebegrif in het zuidelijke krantendiscours aan de vooravond van de Belgische opstand (augustus 1829-juli 1830)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121, no. 2 (2006); Johannes Koll, *Die belgische Nation: Patriotismus und Nationalbewusstsein in den Südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert* (Münster 2003) 20.

27 Henk te Velde en Hans Verhage, 'Inleiding' in: Henk te Velde en Hans Verhage ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 1-12, aldaar 1.

28 Zie bijvoorbeeld Nele Bracke, 'Vrouw' in: Reginald De Schryver, Bruno De Wever, Gaston Durnez, Lieve Gevers, Pieter Van Hees en Machteld De Metsenaere ed., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging III* (Tiel 1998) 3604-3627; Eliane Gubin en Leen Van Molle, *Vrouw en politiek in België* (Tiel 1998).

29 Aan de UGent, ULB en KULeuven lopen momenteel doctoraatsprojecten die (aspecten van) de relatie mannelijkheid-natie onder de loep nemen.

30 M. Schwegman en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, burgerschap en natie in twintigste eeuws Nederland' in: Françoise Thébaud ed., *Geschiedenis van de vrouw. III De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-583, aldaar 559.

31 Zie bijvoorbeeld Myriam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland: burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek', *Historisch Tijdschrift Holland* 31 no. 4/5 (1999) 272-281, aldaar 280.

32 Stefan Dudink, 'Mannelijkheid en natie. Notities over hegemoniale mannelijkheid en geschiedenis', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4, no. 2 (2001) 22-37.

33 Patricia Penn Hilden, *Women, work, and politics: Belgium 1830-1914* (Oxford 1993) 43, 254.

34 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

cultuuruitingen “uit de eerste hand” verdwijnen, zij “uit de tweede hand” in musea en folkloristische manifestaties terugkeren. Daarbij kan er ook sprake zijn van “contextvergroting”, waarbij lokale uitingen als regionale of nationale traditie [...] worden toegeëigend.’ De Jong heeft dit met name voor Friesland verder uitgewerkt, maar ook voor andere regio’s gaat dit scenario op.³⁵

Het inzicht dat levensbeschouwelijke en zuilgebonden breuklijnen een andere visie op het vaderland impliceerden (maar niet noodzakelijk een verwerping), lijkt een verworvenheid te zijn in het hedendaagse onderzoek. Voor België is het bijvoorbeeld duidelijk dat liberalen en katholieken de Opstand tegen Spanje en de contrareformatie een compleet andere plaats toewezen in hun vaderlandse verleden. Dit lijkt hun uiteindelijke geloof in de fundamentele eenheid van de natie echter niet ondermijnd te hebben.³⁶ In Nederland is de ‘paradoxale relatie tussen de levensbeschouwelijke scheiding der geesten enerzijds en de vorming van een hechte natie anderzijds’ diepgaand geanalyseerd.³⁷ Nieuw onderzoek vanaf de jaren 1990 toonde aan dat de verzuiling weliswaar andere perspectieven op de natie impliceerde, maar ‘geenszins in strijd is geweest met de natievorming, maar eerder moet worden beschouwd als een vorm van integratie.’³⁸ Dat deze tegenstelling overstegen werd, was in de eerste plaats te danken aan de invloed van Gellner, Anderson en Hobsbawm, die de sociaal-politieke groepsvormingsprocessen van het nationalisme bestudeerden en niet louter de ideeëngeschiedenis ervan. Door te focussen op de collectieve dynamieken van natie- en zuilvormingsprocessen kwamen overeenkomsten aan het licht en niet alleen verschillen. Zuilen en naties bleken beide *imagined communities* te zijn.³⁹

Peter Raedts is dieper ingegaan op de vraag ‘waarom die twee elkaar niet gingen bijten’. Dat had vooral te maken met de religieuze versnippering van Nederland. Hoezeer liberalen en protestanten beweerden de incarnatie te zijn van de Nederlandse nationaliteit, ‘de waarheid was dat Nederland een confessioneel zeer verdeeld land was, waarin de vestiging van een nationaal besef alleen echt mogelijk was, als godsdienst daarin een niet al te grote rol speelde.’ Tegelijkertijd was godsdienst echter te belangrijk om volledig buitengesloten te worden en een seculier na-

tionalisme te grondvesten. ‘Er moest dus iets gevonden worden dat alle Nederlanders samenbond boven de confessionele verschillen, maar dat wel recht deed aan het belang van de godsdienst voor de gemiddelde Nederlander.’ Het antwoord lag in de zogenaamde Nederlandse traditie om geloofsverschillen niet op de spits te drijven, in de tolerantie en de verdraagzaamheid.⁴⁰ In sommige studies wordt zelfs – tussen de regels of explicieter – gesuggereerd dat de verzuiling een gevolg is van de ‘schikken en plooiën’-mentaliteit in de Republiek.⁴¹ Het probleem van dit soort betogen is dat ze nogal nauw aansluiten bij *deus ex machina*-verklaringen in termen van volksaard. Cirkelredeneringen als ‘de afwezigheid van een sterk vaderlands gevoel is de kern van onze nationale identiteit’ en nationale mythen als ‘tolerantie en verscheidenheid zijn ingebakken in ons volk’ zijn overigens geen exclusief Nederlandse zelfbeelden. Andere kleine West-Europese naties als België en Zwitserland hebben zich op bepaalde momenten in hun geschiedenis ook dit imago aangemeten. Het lijkt me dan ook vruchtbaarder de verzuiling vooral te interpreteren als een organisatorische fase in de nationale integratie, en niet zozeer als een karakteristieke eigenschap van de Nederlandse identiteit.

In het Belgische nationalismeonderzoek is de verzuiling minder prominent aanwezig dan in Nederland. Tenminste, het is voornamelijk via een omweg bestudeerd, namelijk de inbreng van de verschillende politieke families

35 Ad De Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 28.

36 Johannes Koll, ‘Die Reformation in der Kontroverse. Nation und Protestantismus bei belgischen Katholiken und Liberalen in 19. Jahrhundert’ in: Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche ed., *Nation und Religion in Europa: mehrkonfessionelle Gesellschaften im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 2004) 99-134.

37 Nico Randerad, ‘Het geplooid land. De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters’ in: Hans Blom en Jaap Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153, aldaar 151.

38 Remieg Aerts en Henk te Velde, ‘De taal van het nationaal besef, 1848-1940’ in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454, aldaar 398.

39 Te Velde en Verhage, ‘Inleiding’, aldaar 3-4.

40 Peter Raedts, ‘Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat’ in: Henk te Velde en Hans Verhage ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 29-44, aldaar 38-39.

41 Zie hierover Hans Blom, ‘Verzettende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd’ in: Hans Blom en Jaap Talsma ed., *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 203-236, aldaar 228-229.

in de Vlaamse natievorming. Dit vraagstuk heeft zich geconcentreerd op Lode Wils' stelling dat Vlaamse beweging en christen-democratie onlosmakelijk verstrengeld zijn. Jan Erk bijvoorbeeld schrijft het uiteengroeien van het katholieke Vlaanderen en het vrijzinnige Walonië voornamelijk toe aan het verzuilingsproces dat aan voorbijgaande tegenstellingen van electorale aard een blijvend en diepgaander karakter gaf.⁴² De in het Nederlandse onderzoek vaak naar voren gebrachte stelling dat mensen via hun zuillidmaatschap werden opgenomen in een supra-lokaal, nationaal verband, hoor je minder vaak in België. Ze is voornamelijk toegepast op de integratie van de zogenaamd 'anti-vaderlandse' want internationalistische socialisten.⁴³

Een verklaring voor de bescheidener plaats die Belgische onderzoekers aan de verzuiling hebben toegewezen, is in de eerste plaats de sterke aanwezigheid van een variabele – het taalverschil – die in Nederland compleet ontbreekt en de andere in de schaduw stelt. In tweede instantie lijkt het me dat de zuilen in België het overkoepelende nationale dak niet zozeer stutten, dan wel vervangen. Ze vulden immers het vacuüm op dat de staat liet door zich zoveel mogelijk terug te trekken uit het publieke domein ten bate van het private initiatief (van de verschillende politieke gezindheden). België ontstond immers uit een compromis tussen liberalen en katholieken dat in naam van 'de Vrijheid' de staat neutraliseerde en zo weinig mogelijk taken toebedeelde. Zo hoefden de katholieken niet te vrezen voor een bemoeizieke gelaïciseerde staat en konden de liberalen toch de voor hen cruciale scheiding tussen kerk en staat doorvoeren. Na 1884

begon de overheid het vacuüm te vullen door via subsidies haar prille sociale politiek uit te besteden aan organisaties van de drie grote levensbeschouwingen. Dit fenomeen van de 'gesubsidieerde vrijheid' lag mede aan de basis van de verzuiling. Nederland volgde in deze meer het Duitse spoor waarbij de staat zelf de sociale zekerheidspolitiek in handen nam.

Het top down-paradigma ter discussie

Tijdens de jaren negentig kregen historici meer oog voor de manier waarop bijvoorbeeld gender, zuil en regio zich verhielden tot het vaderlandse besef. Het inzicht dat nationale identiteit verschillende invullingen kan krijgen, relativeerde de *top down*-benadering. Dit lijkt in Nederland eerder en diepgaander gebeurd te zijn dan in België. Vanaf de vroege jaren negentig plaatsten verschillende Nederlandse historici en andere menswetenschappers vraagtekens bij de omvorming van *peasants into Dutchmen*. Het was niet louter een van bovenaf gestuurd proces in het kader van het burgerlijk beschavingsoffensief en de schaalvergroting. In een kritiek op het bekende werk van Knippenberg en De Pater over *De eenwording van Nederland* (1988) stipte Frijhoff in 1992 aan dat met het materiële integratieproces enkel de 'voorwaarden voor de vorming van een nationaal identiteitsbesef' beschreven waren en niet de constructie van die identiteit zelf.⁴⁴ Een jaar later wees ook Prak op 'het probleem van de verbreiding van de Nationale Boodschap. [...] De literatuur over het nationalisme schijnt het vrijwel vanzelfsprekend te vinden dat de massa's zich zonder voorbehoud overgeven aan het nationalisme.'⁴⁵

Gevolg van deze kritiek was dat het onderzoek naar wat Van Ginkel het 'grassroots-niveau' noemt, van start ging.⁴⁶ Als antropoloog had hij hiermee voornamelijk de studie van lokale gemeenschappen op het oog. Die benadering vond in de jaren negentig inderdaad heel wat navolging. Onder meer het vaderlandse gehalte van politieke charivari's werd onderzocht.⁴⁷ Vooral in het onderzoek naar de verzuiling boden lokale casestudies nieuwe inzichten over nationale identiteit. Zo gebruikte Verhage de casus Limburg om 'het algemene, enigszins schematische, verhaal van de natievorming als een rechte lijn, van bovenaf geïnitieerd proces van nationale schaalver-

42 Jan Erk, 'Sub-state nationalism and the left-right divide: critical junctures in the formation of nationalist labour movements in Belgium', *Nations and Nationalism* 11, no. 4 (2005) 551-570.

43 Guy Vanschoenbeek, 'Socialisten: gezellen zonder vaderland? De BWP en haar verhouding tot het "vaderland België"', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 3 (1997) 237-255, aldaar 239-240.

44 W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107, no. 4 (1992) 614-634, aldaar 629.

45 Maarten Prak, 'Kanttekeningen bij het historisch onderzoek naar de Nederlandse identiteit' in: Leen Dorsman en Els Kloek ed., *Nationale identiteit en historisch besef in Nederland* (Utrecht 1993) 41-49, aldaar respectievelijk 48, 46.

46 Rob Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid: denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999) 4.

47 Hans Van Buuren, '1 april 1872, 300 jaar bestaan van Neerlands vrijheid. Een omstreden feest', *Jaarboek Historische Vereniging Maasland* 8 (1993) 12-25.

Vogelperspectief op een socialistische betoging voor
Algemeen Stemrecht in Lokeren, 1912.

Bron: Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent

groting' te relativeren.⁴⁸ Deze vorm van *history from below* baseerde zich voornamelijk op de wederwaardigheden van lokale notabelen.

In België kwam het *top down*-paradigma in de studie van naties en nationalisme pas vanaf de vroege jaren 2000 onder vuur.⁴⁹ Die vertraging ten opzichte van Nederland heeft onder meer te maken met het grotere overwicht van een procedureel-institutionele geschiedschrijving.⁵⁰ Wat ook hun theoretische achtergronden waren, tot voor kort aanvaardden onderzoekers vrijwel unaniem het *top down*-model. Wils bijvoorbeeld, die we eerder in het etno-symbolische paradigma van A.D. Smith moeten situeren, laat er weinig twijfel over bestaan: 'Naties of volkeren worden door hun overheersers en hun elites gevormd.'⁵¹ Vertrekkend vanuit deze basispremissie worden bewijplaatsen uit de midden- en hogere klassen opgevoerd als representatief voor de hele samenleving. Jean Stengers van zijn kant gaf toe dat het nationaal besef van de massa 'une énigme' blijft. Toch weerhield dit hem er niet van op basis van officiële, door de overheid geïnspireerde publicaties, politieke pamfletten en voorbeelden uit kringen van hoge gezagsdragers het hele volk een Belgisch jasje aan te meten.⁵²

Belgische historici hebben 'klassieke' natievormers als school, kerk en leger van naderbij bekeken, maar die worden doorgaans opgevoerd als uiterst efficiënte nationaliseringsmachines. Hoe mensen in de praktijk overtuigd raakten van hun Belgische identiteit, komen we nauwelijks te weten. De literatuur blijft het antwoord schuldig op vragen als: verzetten sommige mensen zich tegen nationalistische

overheidspropaganda? Was nationale integratie een lineair en onomkeerbaar proces? Hoe beïnvloedden instellingen het alledaagse leven van mensen? Werkten bepaalde mechanismen geen tegenstrijdige processen in de hand? Het is verwonderlijk dat men deze vragen nog niet duidelijker gesteld heeft aangezien de Belgische overheid in de lange negentiende eeuw relatief weinig middelen heeft ingezet om een breed gedragen nationaal besef te verspreiden. Zo was het Belgische volksonderwijs – in tegenstelling tot het Nederlandse – tot diep in de negentiende eeuw van een belabberd niveau. Lange tijd zagen de Belgische leidende klassen alfabetisering en kennisverwerving als een gevaar voor hun eigen positie. De lagere scholen moesten in de eerste plaats het sociale status quo behoeden. Zelfs de liberale burgerij zag aanvankelijk het nut niet in van goed opgeleide, bewuste burgers. De Belgische industrie draaide immers op de arbeid van ongeschoolde en slecht betaalde werklieden, vrouwen en kinderen. Pas met de opkomst van de vooruitstrevende liberalen (onder andere via de in 1864 opgerichte *Ligue de l'enseignement*) begonnen de pedagogische opvattingen te verschuiven. Toch duurde het tot het laatste kwart van de negentiende eeuw voordat de overheid een emanciperend volksonderwijs tot een prioriteit maakte. Resultaat was dat er rond 1900 op 1000 dienstplichtigen in België nog steeds 101 waren die konden lezen noch schrijven, tegenover 47 in Frankrijk, 23 in Nederland en 5 in Duitsland.⁵³ Enige scepsis is dan ook geboden tegenover stellige uitspraken als: 'De omvorming van "peasants into Belgians", om het Eugen Weber na te zeggen, gebeurde zeker als een van de vroegste op het vasteland.'⁵⁴ Nader onderzoek lijkt me nodig om Gellners these over de nauwe samenhang tussen natievorming, industrialisering en een kwalitatief door de staat opgezet volksonderwijs op België toe te passen. Zo is het wellicht niet zonder belang dat vóór de Eerste Wereldoorlog het van staatswege georganiseerde en gecontroleerde lager onderwijs zwak stond in België, terwijl dat in Nederland de onbetwiste marktleider was.

De vroege eenentwintigste eeuw

Tot de jaren 2000 was *history from below* in zijn derde betekenis – namelijk geschiedschrijving op basis van bronnen van gewone

48 Hans Verhage, 'Rijks of rooms? Strijd om de HBS in het bisdom Roermond' in: Henk te Velde en Hans Verhage ed., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 45-55, aldaar 51, 53.

49 Geert Van den Bossche, 'De natie in de staat en de staat in de natie. Naar een positieve herwaardering van politieke gemeenschap', *Demokritos. Mededelingen van de vakgroep politieke wetenschappen. Universiteit Gent*, no. 2 (2001) 2-50, aldaar 11-14.

50 Patricia Van den Eeckhout, 'The quest for social history in Belgium (1948-1998)', *Archiv für Sozialgeschichte* 40 (2000) 321-336, aldaar 330, 332.

51 Lode Wils, *Van Clovis tot Di Rupo: de lange weg van de naties in de Lage Landen* (Leuven 2005 [1992]) 14.

52 Jean Stengers en Eliane Gubin, *Le grand siècle de la nationalité belge: de 1830 à 1918. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*. II (Bruxelles 2002) 21.

53 Els Witte, Jean-Pierre Nandrin, Eliane Gubine en Gita Deneckere, *Nouvelle histoire de Belgique. I 1830-1905* (Bruxelles 2005) 123.

54 Lode Wils, 'De twee Belgische revoluties' in: Kas Deprez en Louis Vos ed., *Nationalisme in België: identiteiten in beweging 1780-2000* (Antwerpen 1999) 43-50, aldaar 49.

mensen – zeldzaam. Natuurlijk haalden historici al enige tijd uitlatingen van doorsneeburgers aan om hun punt te bewijzen. Kossmann bijvoorbeeld staaft zijn vermoeden dat de Belgen van 1830 nauwelijks een nationaal besef hadden met een verwijzing naar Hendrik Conscience's *Geschiedenis mijne jeugd*. Daarin beschreef Conscience hoe hij in 1830 als oorlogsvrijwilliger door een gezin in Balen werd geholpen. De dochter noemde hem 'onze Belg' of 'onze arme Belg'. Zij dacht er blijkbaar niet aan zichzelf zo te omschrijven, wat Kossmann deed concluderen: 'Belgen waren voor hen slechts de vrijwilligers die vochten tegen de Hollanders.'⁵⁵ Zulke verwijzingen bleven echter voornamelijk anekdotisch. De laatste jaren zijn er zowel in België als in Nederland doorgedreven pogingen gedaan om via bronnen van gewone mensen nationale identiteit in het alledaagse leven te 'betrappen'.⁵⁶ Ik vermeld er drie. Joost Welten toonde in zijn recente studie over Weert tijdens de Napoleontische periode aan hoe gewone Weertenaars zich het revolutionaire burgerschapsdiscours toe-eigenden om zich te verzetten tegen de aanspraken van de Franse staat. Hij deed dit onder meer aan de hand van schotschriften, liederen en soldatenbrieven.⁵⁷ Bruno Benvindo schreef een knappe studie over het leven aan het IJzerfront in 1914-1918 'par le bas'. Hij gebruikte daarvoor de rapporten van de Belgische censuur, notitieboekjes en brieven van de soldaten zelf. Zo kon hij aantonen dat vaderlandsliefde wel degelijk een centrale rol speelde in hun blijvende steun aan de oorlogsinspanning, zelfs bij Vlamingen die de taalmistanden in het leger aanklaagden.⁵⁸ Sébastien Dubois, ten slotte, bestudeerde in zijn proefschrift *L'invention de la Belgique* niet alleen de initiatieven waarmee de overheid sinds de late achttiende eeuw een Belgisch gevoel probeerde te verspreiden, maar hij besteedde ook consequent aandacht aan de subjectieve identificaties van gewone mensen. Dit laatste via rekwesten van burgers, eden van trouw bij de overdracht van heerlijke soevereiniteit en verklaringen van lokale getuigen in rechtszaken over grensgeschillen.⁵⁹

Het moge duidelijk zijn dat de gevoeligheid voor benaderingen van onderop de laatste jaren is toegenomen. In historische overzichten lijkt een beschouwing over de weerklink van vaderlandse elitevertogen in de onderste regionen van de samenleving de rigueur te

zijn geworden.⁶⁰ Dit neemt niet weg dat er, ten eerste, nog veel werk aan de winkel is. Zo blijft een van de onbekenden in het onderzoek naar museale voorstellingen van het vaderland de 'reacties van het publiek (of liefst van diverse doelpublieken)'.⁶¹ De Jong heeft in zijn studie over de musealisering en nationalisering van de volkscultuur 'de receptie [...] door het publiek', 'voor zover mogelijk' onder de loep genomen.⁶² Het hoofdstuk waarin hij dat voornemen naar eigen zeggen het verst heeft kunnen doorvoeren – dat over het *Vaderland-sch Historisch Volksfeest* van 1919 – wijst echter voornamelijk op de massale volksstoeloop en niet op de toe-eigening door het publiek. Hetzelfde geldt voor Grevers studie over het Volendams meisje als nationale icoon. Hoewel ze sterk de nadruk legt op de "consumptie" van de collectieve herinnering in het dagelijks leven door de massa' deduceert haar analyse – hoe inzichtrijk ook – de houding van het publiek uit reclame, bezoeken aan de provincie van leden van de koninklijke familie, prentbriefkaarten die massaal verspreid werden en groots opgezette tentoonstellingen.⁶³ In België heeft de onderwijshistoriografie in het laatste decennium de alledaagsheid van de pedagogische ervaring ontdekt. Het *from below*-perspectief komt echter te weinig uit de verf omdat dit onderzoek zich vrijwel volledig baseert op normatieve bronnen (zoals pedagogische periodieken).⁶⁴ Ook in het Nederlandse onderzoek is er te weinig oog voor de vaderlandse impact van de school – ondanks de groeiende interesse voor alledaagse

55 Kossmann, *Een tuchteloos probleem*, 69-70.

56 Een van de recentste voorbeelden is het rapport van Grever en Ribbens over nationale identificatie bij scholieren uit Rotterdam, London en Nord-Pas-de-Calais op basis van interviews en vragenlijsten. Dit werk valt echter buiten de tijdsafbakening van dit artikel. Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).

57 Joost Welten, *In dienst voor Napoleons Europese droom. De versterking van de plattelandssamenleving in Weert* (Leuven 2007).

58 Bruno Benvindo, *Des hommes et guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion 1914 – 1918* (Bruxelles 2005) 31.

59 Dubois, *L'invention de la Belgique* 14, 422.

60 Zie bijvoorbeeld Joost Jakobus Kloek en Wijnandus Wilhelmus Mijndard, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving. Nederlandse cultuur in Europese context II* (Den Haag 2001) 241.

61 Ellinoor Bergvelt en Lieske Tibbe, 'Het museale vaderland. Het negentiende-eeuwse nationale museum internationaal gezien', *De negentiende eeuw* 27, no. 4 (2003) 201-206, aldaar 205.

62 De Jong, *De dirigenten van de herinnering* 15.

63 Maria Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117, no. 2 (2004) 207-229, aldaar 212-213.

64 Zie bv. Marc Depaepe, *Orde in vooruitgang: alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880-1970)* (Leuven 1999) 43.

onderwijservaringen in/en egodocumenten. Verschillende bijdragen aan de bundel *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* benadrukken bijvoorbeeld het belang van de opvoeding tot 'nationaal burgerschap', maar niet één gaat in op de reproductie van nationale identiteit in het alledaagse onderwijs.⁶⁵

Ook de sociale functionaliteit van nationale identificatie is nog grotendeels onontgonnen onderzoeksterrein.⁶⁶ Op een abstract macroniveau worden al sinds de jaren 1980 sociaal-functionalistische of instrumentalistische theorieën aangehaald om natievorming te verklaren (bijvoorbeeld als een *ersatz* voor religie of als de uitkomst van rationele keuzes van naar macht strevende elites).⁶⁷ Hoe nationale identiteit op microniveau functioneert, blijft echter onduidelijk. Hiermee bedoel ik niet alleen in een eng-rationalistische of sociaal-economische betekenis, maar ook in persoonlijke, emotionele en concrete zin (bijvoorbeeld als sociaal distinctiemiddel in het buurtleven). De functionaliteit van een bepaalde nationale identificatie kan immers de mate helpen verklaren waarin *top down*-strategieën van natievorming slagen. Inspiratie hiervoor kunnen we vinden in de stads- en migratiegeschiedenis en buiten het historische veld.⁶⁸ Overigens is het opvallend dat dergelijke benaderingen van onderop vooral zijn toegepast op minderheidsgroepen in de samenleving, en nauwelijks op wat we zouden kunnen omschrijven als de grote meerderheid van Belgen en Nederlanders.

Ten tweede overleven eenzijdige *top down*-noties in de praktijk van het onderzoek. In het recente standaardwerk *De nieuwe geschiedenis van België* oordeelde Els Witte dat de jonge

Belgische staat na 1830 twee kanalen ter beschikking had 'om de bevolking te doordringen van het beeld dat ze tot een natie behoren en er dus zoiets als een nationale identiteit bestaat', met name taal en cultuur. Beide waren echter bij uitstek voorbehouden aan een beperkt publiek. Een meerderheid van de Belgen begreep geen Frans en de voorbeelden die Witte gaf van culturele natievorming situeerden zich vrijwel alle in het domein van de hoge kunst of elitaire wetenschapsbeoefening.⁶⁹ Hoe die tot een vroege en geslaagde nationalisering konden leiden, is niet duidelijk. In Nederland spraken Aerts en Te Velde er zich in 1999 zelfs expliciet voor uit om natievorming als een louter van bovenaf gestuurd proces te concipiëren. In hun bijdrage aan het overzichtswerk *Vaderland* noemden ze 'de zin' van onderzoek van onderop 'twijfelachtig'.

*Het concept en de inhoud van de natie is een abstract geheel dat in een discours van elites is gevormd en vandaaruit verbreed. [...] Via onderwijs en steeds ruimer toegankelijke publicistiek hebben deze concepties voor bredere groepen betekenis gekregen en groepsvormend gewerkt. [...] Overigens blijkt nergens dat zich aan de basis een zelfstandig, concurrerend discours over de natie gevormd zou hebben.*⁷⁰

Het zonder meer van de hand wijzen van empirisch onderzoek naar deze kwestie draagt gevaren in zich. Het is niet denkbeeldig dat historici bij gebrek aan feitenmateriaal hun eigen uitgangspunten voor (historische) werkelijkheid nemen. Onderzoek van onderop blijft met andere woorden nodig.

Besluit

Op basis van een vergelijking van België en Nederland heeft deze bijdrage het historische onderzoek belicht naar nationale identiteit tijdens de lange negentiende eeuw. Leidraad daarbij was de (relatief) zwakke vertegenwoordiging van de *history from below* en dat in zijn drie betekenissen: als casusgerichte microgeschiedenis op lokaal vlak, uitgaande van de alledaagse ervaring van individuen, of op basis van bronnen waarin 'gewone mensen' aan het woord zijn.

In het internationale onderzoek naar naties en nationalisme ontbrak het perspectief

65 Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw' in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssen ed., *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34, aldaar 11.

66 Ik dank Antoon Vrints voor dit inzicht.

67 In België hebben onder meer Witte en Van Velthoven dit perspectief in hun werk gebruikt: Harry Van Velthoven en Els Witte, *Taal en politiek: de Belgische casus in een historisch perspectief* (Brussel 1998) 30.

68 Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002); Talja Blokland, *Urban bonds* (Cambridge 2003); Annemiek Galema, "'Now I will write you something about America". Dutch migrants' views of the United States around the turn of the century' in: Annemiek Galema, Barbara Henkes en Henk te Velde ed., *Images of the nation: different meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam 1993) 105-131.

69 Els Witte, '1828-1847. De constructie van België' in: *Nieuwe geschiedenis van België I 1830-1905* (Tiel 2005) 27-235, aldaar 194, 198-207.

70 Aerts en Te Velde, 'De taal van het nationaal besef', 397.

van *onderop* vrijwel volledig tot de late jaren 1980. Onderzoekers legden teveel nadruk op de rol van de staat en van sociaal-economische schaalvergrotingsprocessen. In de jaren 1990 kwam die monolithische en lineaire voorstelling van natievorming onder druk te staan. De aandacht verschoof naar conflict, verzet, onbedoelde gevolgen van overheidsstrategieën en de meervoudigheid van identiteiten. Verschillende onderzoekers gingen op lokaal vlak *bottom up*-processen bestuderen en/of welbekende bronnen *against the grain* lezen om inzicht te krijgen in de massa. Voorlopig baseerden ze zich echter nog niet op bronnen van gewone mensen. Die (bescheiden) verschuiving kwam er pas in de laatste jaren.

Die internationale fasering kunnen we *mutatis mutandis* ook toepassen op België en Nederland. In de late jaren 1980 brak het 'moderne', constructivistische nationalisme-onderzoek met zijn nadruk op *top down*-processen hier door. Opvallend daarbij waren de uiteenlopende inspiratiebronnen. In België vonden vooral Miroslav Hroch en Anthony D. Smith navolging, in Nederland Ernest Gellner en Reinhart Koselleck (alhoewel dit natuurlijk geen absolute tegenstelling is). Een gevolg van deze theoretische tweedeling is dat bijvoorbeeld de centrale stelling van Gellner over de nauwe band tussen industrialisering, nationalisering en onderwijs nog niet ernstig onderzocht is voor het industrieel vroegrijpe België.

In de jaren negentig raakten historici het er in beide landen over eens dat nationale identiteit geen *tabula rasa* maakt met andere loyaliteiten. Het inzicht dat nationalisering geen monolithische homogenisering hoeft mee te brengen zette het *top down*-paradigma onder druk. In Nederland gebeurde dit al van bij het begin van de jaren negentig, in België pas tien jaar later vanwege de sterke instellingenfocus in het onderzoek naar natievorming.

Vanaf de vroege jaren 2000 kwamen er in beide landen meer studies die nationale identificatie bestudeerden via documenten waarin gewone mensen aan het woord zijn, maar deze doorbraak is slechts relatief te noemen. Er is immers nog heel wat *terra incognita* te verkennen en het eenzijdige *top down*-perspectief blijft vaak als een subtekst aanwezig in de onderzoekspraktijk.

Maarten Van Ginderachter is als docent verbonden aan het Departement Geschiedenis en de Onderzoeksgroep politieke geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij is de auteur van *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WOII* (Lannoo, 2005) en publiceerde in internationale vaktijdschriften als *Nations and nationalism*, *the International review of social history* en *Social history*.

Het Museum voor Midden-Afrika
te Tervuren.

Bron: T. Uytenhaak fotografie

LIEUX DE MÉMOIRE

Erfgoed en geschiedenis

Anneleen Arnout

In november 2008 verscheen België, een parcours van herinnering, een 'geschiedenis' van België, samengesteld door een redactie van vier historici en één literatuurhistoricus, onder leiding van hoofdredacteur Jo Tollebeek.¹ In twee delen schrijven meer dan vijftig auteurs samen een geschiedenis van België aan de hand van zogenaamde herinneringsplaatsen. De traditionele, lineaire geschiedenis volgens nationale kaders voldoet niet meer. In plaats daarvan wordt gekozen voor een geschiedenis van de tweede graad, vertrekkende van herinneringen verbonden aan plaatsen. Naar aanleiding van het verschijnen van de bundel werd tijdens de Antwerpse Boekenbeurs vorig jaar een gesprek georganiseerd tussen Geert Buelens, een van de redacteuren, en journalist en historicus Marc Reynebeau. De enige vraag die in de aankondiging van het gesprek op de website te lezen viel, was of geschiedenis niet meer hoorde te zijn dan een toeristische wandeltocht.² In dit artikel staat een verwante vraag centraal: is het schrijven van een geschiedenis aan de hand van herinneringsplaatsen geschiedenis of is het erfgoed?

Een geschiedenis van België, aan de hand van het concept *lieux de mémoire* dat door historicus Pierre Nora in de jaren tachtig werd ontwikkeld, blijkt niet zonder meer te kunnen worden aanvaard als 'geschiedenis'.³ Hoewel het om een historiografisch concept gaat, ontwikkeld door een historicus, lijkt het, door het nemen van herinneringen als uitgangspunt, meer op erfgoed dan op geschiedenis. Hierbij wordt erfgoed niet begrepen in de betekenis van het geheel van erfenissen, overgeleverd uit het verleden, die moeten worden bewaard en doorgegeven aan toekomstige generaties. Het gaat om hier om erfgoed als één van de vormen waarin een samenleving omgaat met haar verleden.⁴ Erfgoed wordt vaak negatief gedefinieerd als slechte, aan commercialisering en simplificering ten prooi gevallen geschiedenis. Ook zou het meer te maken hebben met het heden dan met het eigenlijke verleden waarnaar wordt verwezen. Precies daarom worden erfgoed en geschiedenis zo vaak als elkaars tegengestelden voorgesteld. Aangezien *lieux de mémoire* een historisch concept is, dat tegelijkertijd in verband kan worden gebracht met dit soort vraagstukken, is het interessant

1 Jo Tollebeek e.a. ed., *België, een parcours van herinnering II* (Amsterdam 2008). In dit nummer van het Tijdschrift voor Geschiedenis is een recensie van dit boek te vinden.

2 Anon., 'Marc Reynebeau en Geert Buelens | boekenbeurs.be', <http://www.boekenbeurs.be/programmapunt/marc-reynebeau-en-geert-buelens> [04-09-2009].

3 Over *lieux de mémoire*: Pierre Nora, 'Entre mémoire et histoire. La république des lieux', in: *Les lieux de mémoire. La république I* (Parijs 1984) i-xlii; Pim den Boer en Willem Frijhof ed., *Lieux de mémoire et identités nationales. La France et Les Pays Bas* (Amsterdam 1993); Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002) 37-38 en 42-43; Pim den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en *lieux de mémoire*', in: Rob van der Laarse, *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-55.

4 Over de alledaagse historische cultuur, zie bijvoorbeeld: Ribbens, *Een eigentijds verleden*.

dat concept binnen het *history versus heritage* debat te bestuderen.⁵

In hun letterlijke betekenis worden herinneringsplaatsen vaak beschouwd als deel van het cultureel erfgoed. Het zijn plekken waar de geschiedenis zich heeft vastgehecht.⁶ Het gaat om materieel aan te duiden plaatsen, waar tegelijkertijd ook iets immaterieels aan is verbonden. De betekenis van deze plekken is terug te voeren op iets ontastbaars. Daarom is het interessant ze in verband te brengen met het begrip 'semiofoor'. De filosoof Krzysztof Pomian, die het begrip muntte, doelde met deze term op voorwerpen zonder gebruikswaarde, die omdat ze het zichtbare en onzichtbare met elkaar verbinden toch van bijzondere waarde worden geacht.⁷ Het onzichtbare is in het geval van herinneringsplaatsen het verleden waaraan ze doen herinneren.

Plaatsen van herinnering zijn plekken die een historische sensatie kunnen oproepen. Vooral landschappen hebben deze kwaliteit, omdat ze de illusie opwekken onveranderlijk te zijn.⁸ Het onderzoek naar landschappelijk erfgoed biedt dan ook een interessante insteek wat *lieux de mémoires* betreft. In dit soort studies wordt namelijk stevast benadrukt dat de wijze waarop wij naar landschappen kijken, cultureel bepaald is.⁹ Vooral Jan Kolens

inzicht in verband met landschap en erfgoed is interessant. Hij benadrukt hoe de biografie van het landschap laat zien dat erfgoed niet louter een overblijfsel uit het verleden is, maar evenmin als een louter hedendaagse constructie kan worden beschouwd. Het verleden wordt in het landschap voortdurend geactualiseerd, door geschiedenissen te selecteren, te herschikken en te vermengen. Daarom kan volgens hem tegen de tegenstelling tussen erfgoed en geschiedenis worden ingebracht dat het studieobject van de landschapsgeschiedenis in sterke mate door erfgoedstrategieën is geconstitueerd. De versmelting van object en representatie lijkt het onderscheid tussen geschiedenis en erfgoed te doen vervagen.¹⁰

Herinneringsplaatsen lijken sterk met erfgoed te zijn verbonden. Het is de vraag of het schrijven van geschiedenis aan de hand van Nora's concept dat ook is. Volgens Pim den Boer is dat niet zo. Hij betoogt nogal polemisch dat erfgoed en *lieux de mémoire* tegenpolen zijn. Erfgoed impliceert continuïteit en is identiteitsbevestigend, terwijl het concept *lieux de mémoire* uitgaat van discontinuïteit en van herinneringen die niet door iedereen gedeeld hoeven te worden.¹¹ De relatie tussen identiteit en het *lieux de mémoire*-project verdient verdere uitdieping.¹² De bundel van Rob van der Laarse over erfgoed, identiteit en musealisering biedt een mooi startpunt hiervoor.¹³

De auteurs van België, een *parcours van herinnering* hadden de bedoeling de verschillende betekenissen die in de loop van de tijd aan herinneringsplaatsen zijn toegekend, in kaart te brengen. Bovendien is een deel van de bundel gewijd aan plaatsen van tweedracht. Het is daarmee duidelijk dat deze bundel geen identiteitsbevestigend doel kan hebben. Toch zijn kwesties van identiteit inherent aan het *lieux de mémoire*-concept. Juist omdat Nora's werk impliceert dat nationale identiteit verbrokkeld is, zijn kwesties van identiteit er inherent aan. Een project van *lieux de mémoire* zou namelijk niet nodig zijn geweest als de nationale identiteit niet was geëvolueerd.

De bedoeling van België, een *parcours van herinnering* is in de eerste plaats historisch, het schrijven van geschiedenis. Het is echter een nieuwe vorm van geschiedenis, die rekening houdt met de beperkingen van het historisch metier, aan de hand van een concept dat raakvlakken vertoont met verscheidene debatten

5 Over dat debat, zie: David Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1998) ix-xvii en 88-126; Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 29-32; Rob van der Laarse, 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in: idem ed., *Bezeten van vroeger*, 1-28; David Lowenthal, 'Heritage and history. Rivals and partners in Europe', in: Van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger*, 29-39.

6 Pierre Nora gebruikte als *lieux de mémoire* allerlei 'plekken' van herinnering, zowel letterlijk als figuurlijk, van Versailles tot de nationale drieleer en de *Marseillaise*. In het Belgische boek, dat duidelijk door Nora's werk is geïnspireerd, is ervoor gekozen zich te beperken tot letterlijke plaatsen van herinnering. De overweging hierbij was dat Nora het begrip nogal liet uitwaaien. Pierre Nora, 'Entre mémoire et histoire'; interview op de Belgische radiozender Radio 1: Radio 1, radioprogramma Mezzo, interview met Jo Tollebeek en Sophie de Schaepdrijver (10 november 2008). Te herbeluisteren via: <http://www.radio1.be/programmas/mezz/1284862> [04-09-2009].

7 Krzysztof Pomian, *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen* (Ingrid van Hoorn vert.) (Heerlen 1990) 15-63.

8 Johan Huizinga, 'Het historisch museum', in: idem, *Verzamelde Werken II* (Haarlem 1948) 566; Jan Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Amsterdam 2005) 78-79.

9 Zie bijvoorbeeld: Kolen, *De biografie van het landschap*, 70-82, 225-285 en 290-293; Schama, *Landscape and memory* (Londen 1995).

10 Kolen, *De biografie van het landschap*, 70-82 en 290-293.

11 Den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en *lieux de mémoire*', in: Van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger*, 40-58.

12 Rob van der Laarse, 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in: idem ed., *Bezeten van vroeger*, 1-28.

13 Van der Laarse, *Bezeten van vroeger*. Zie ook Stuart Hall, 'Unsettling the heritage. Re-imagining the post-nation', in: Arts Council of England ed., *Whose heritage. National Conference at G-Mex, Manchester 1st-3rd november 1999. Keynote addresses* (z.pl. [Londen] 2000), 13-22.

rond erfgoed. Precies daarom is het interessant om het concept binnen het *history versus heritage* debat te plaatsen. Om te kunnen bepalen waar *lieux de mémoire* zich op het continuüm tussen erfgoed en geschiedenis bevinden, moet eerst de relatie van het concept met het semiofoorbegrip, met identiteit en met de ruimere historische cultuur worden onderzocht. Uiteindelijk is de centrale vraag of het project kan worden beschouwd als zuivere geschiedenis, als een simplistische erfgoedstrategie of als een vorm van eigentijdse geschiedenis die de erfgoed-geschiedenis tegenstelling overstijgt en daardoor ook ter discussie stelt.

Lieux de mémoire en het begrip semiofoor

Wanneer het begrip *lieux de mémoire* wordt gebruikt, wordt meestal bedoeld op Nora's innovatieve vorm van geschiedschrijving: het schrijven van geschiedenis aan de hand van plaatsen van herinnering. Volgens Nora is de Franse samenleving zodanig veranderd dat een geschiedenis van de natie niet meer op de traditionele manier kan worden geschreven. De band met het verleden is verbroken. Het enige wat er van overblijft, zijn herinneringen. Die zijn aan verschillende plaatsen blijven kleven, zowel aan materieel aan te duiden plaatsen, als aan ideële plekken. De *milieux de mémoire* zijn verdwenen, er blijven enkel *lieux de mémoire* over. De enige legitieme geschiedenis van Frankrijk is volgens Nora een geschiedenis in de tweede graad, een geschiedenis van herinneringen aan de natie.¹⁴

Letterlijk definieerde hij een *lieu de mémoire* als 'elke betekenisvolle eenheid, van materiële of ideële orde, waarvan de menselijke wil of het werk van de tijd een symbolisch element van het herinneringspatrimonium van een gemeenschap heeft gemaakt'.¹⁵ Dat Nora gebruikt maakt van de term herinneringspatrimonium toont al de verwantschap met erfgoed. Rekening houdend met deze betekenis zijn nagenoeg alle plaatsen van herinnering te beschouwen als erfgoed.¹⁶ Het zijn namelijk plekken waar de geschiedenis zich heeft vastgehecht. Waar het bij Nora kon gaan om materieel en immaterieel erfgoed, is in België, een *parcours van herinnering* – net als in de Nederlandse reeks *Plaatsen van herinnering* – de keuze gemaakt alleen materieel aan te duiden plaatsen op te nemen.¹⁷ Hoewel Nora ook enkele immateriële *lieux de mémoire* als erfgoed

beschouwt, heeft de keuze zich te beperken tot het 'vastgoed van de herinnering' tot gevolg gehad dat het aantal raakvlakken tussen *lieux de mémoire* en kwesties van erfgoed in het Belgische project is verhoogd.¹⁸

In deze verzameling van plaatsen van herinnering zijn dus zichtbare plekken opgenomen. Zij ontleen hun betekenis echter aan iets ontastbaars, het vaak onzichtbaar geworden verleden waaraan zij herinneren. Als zodanig zouden zij kunnen worden bestempeld als semiofoor. Pomian muntte het begrip in de context van een museologie.¹⁹ In een poging de oorsprong van het museum te traceren, zocht hij een gemeenschappelijk kenmerk voor de zeer uiteenlopende groep van museale en particuliere verzamelobjecten, die hij typeerde als semiofoor. Een semiofoor is een voorwerp dat niet bruikbaar is, maar het onzichtbare vertegenwoordigt en daaraan zijn waarde ontleent. Aangezien plaatsen van herinnering hun betekenis ontleen aan het onzichtbare, kunnen zij als semioforen worden beschouwd.²⁰ Een bepaalde plaats wordt pas een plek van herinnering doordat het verwijst naar het verdwenen verleden, waarvan slechts een herinnering rest.

In het geval van België, een *parcours van herinnering* gaat het natuurlijk niet om verzamelobjecten. Pomian stelt dat semioforen per definitie hun functionele authenticiteit verliezen. Zij hebben hun originele functie niet meer, worden buiten het economische circuit gehouden en beschermd, bewaard en gereproduceerd. Dit gaat echter niet voor elke *lieu de mémoire* op. Hoewel bepaalde standbeelden en musea zijn opgenomen in de bundel, zijn ook plaatsen opgenomen die niet als plek van nationale herinnering in stand werden of worden gehouden en dus nog steeds hun 'authen-

14 Nora, 'Entre mémoire et histoire', i-xlii en Jo Tollebeek, 'Vaut le voyage. De Belgische plaatsen van herinnering' in: Idem, e.a. ed., *België* I, 13-25.

15 Deze vertaling is afkomstig uit: Jo Tollebeek, 'Vaut le voyage', 15.

16 Hierbij is erfgoed uiteraard te begrijpen als het geheel van erfenissen die uit het verleden zijn overgeleverd en moeten worden bewaard en doorgegeven aan toekomstige generaties.

17 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 17-19; Wim van den Doel e.a. ed., *Plaatsen van herinnering* IV (Amsterdam 2005-2007). De keuze voor enkel materiële aan te duiden plaatsen werd wellicht ook ingegeven door een zeker pragmatisme.

18 De term 'vastgoed van de herinnering' is afkomstig uit: N.C.F. van Sas, 'De vaderlandse herinnering', in: idem ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 9-20; Tollebeek, 'Vaut le voyage', 17.

19 Peter van Mensch, 'Voorwoord', in: Pomian, *De oorsprong van het museum*, 5-7.

20 Pomian, *De oorsprong van het museum*, 43-48 en 74-79.

De wei van Werchter. België's bekendste festivalterrein.

Bron: T. Uytendaele fotografie

tieke' functie hebben.²¹ In de Congolese stad Léopoldville is bijvoorbeeld weinig herinnering overgebleven aan de gruwelijke tijd onder Leopold II. Na de onafhankelijkheid kreeg de stad zelfs een andere naam: Kinshasa.²² Van de Kortrijkse Groeningekouter rest slechts een klein plantsoen. En van de wei van Werchter, het meest bekende festivalterrein in België, kan moeilijk worden gezegd dat ze buiten het economische circuit wordt gehouden.²³

Toch is het, omwille van de band tussen het materiële en immateriële, zinvol om *lieux de mémoire* als semioforen te zien. Op deze manier komt niet alleen de betekenislaag, maar ook het materiële aspect van een *lieu de mémoire* naar voren. Dit is van belang vanwege de keuze van de redactie van de Belgische herinneringsbundel om alleen geografisch aan te duiden plaatsen op te nemen. Een plaats van herinnering ontstaat namelijk uit de wisselwerking tussen beide componenten. Een plek krijgt de status van herinneringsplaats, omwille van het verleden waaraan zij herinnert, maar die herinnering moet ook ergens aan kunnen blijven kleven. Deze wisselwerking wordt ook benadrukt door de Utrechtse literatuurtheoreticus Ann Rigney. In een essay over erfgoed, literatuur en mobiliteit, concludeert zij dat 'onze huidige *lieux de mémoire* het product zijn van een langdurige interactie tussen vaste plekken en mobiele media.'²⁴ De ontwikkeling van betekenissen die aan een *lieu de mémoire* worden toegekend, is precies waar de auteurs in België, een *parcours van herinnering* naar op zoek gaan. Wanneer zij de evolutie een bepaalde plaats van herinnering analyseren, gaan zij juist op zoek naar de dynamiek van de herinnering.²⁵ Daarbij is er veel aandacht voor die interactie tussen vaste plekken en mobiele media.

De band tussen het immateriële en het materiële aspect van *lieux de mémoire* heeft nog een bijkomende dimensie. *Lieux de mémoire* zijn als het ware landschappen, of maken er integraal deel van uit. Landschappen hebben een bijzondere eigenschap: ze zijn bij uitstek entiteiten die een historische sensatie kunnen oproepen. Een historische sensatie kan worden omschreven als het gevoel even met het verleden in contact te zijn, het verleden als het ware even te vatten en te bevatten. Johan Huizinga, die het begrip muntte in een tekst over de wenselijkheid van een Nederlands historisch museum, omschreef het als volgt: 'een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot, een (lach niet) bijna ekstatische gewaarwording van niet meer mij zelf te wezen, van over te vloeien in de wereld buiten mij, de aanraking met het wezen der dingen, het beleven der Waarheid door de historie.'²⁶ In zijn stuk beschreef Huizinga hoe die historische sensatie door het aanschouwen van een historisch object kan worden veroorzaakt, hoewel deze voorwerpen wellicht in een

21 Over het begrip functionele authenticiteit, zie: De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 25-26.

22 Over Léopoldville: Filip de Boeck, 'Léopoldville. Het koloniale verleden in een postkoloniale tijd', in: Tollebeek e.a. ed., *België* II, 262-273.

23 Over de Groeningekouter: Andreas Stynen, 'Kortrijk: de Groeningekouter. De onverzettelijkheid van de natie', in: Tollebeek e.a. ed., *België* I, 68-81. Over de wei van Werchter: Geert Buelens, 'Werchter: de Wei. België's bijdrage aan de rockindustrie', in: Tollebeek e.a. ed., *België* I, 400-413.

24 Ann Rigney, 'De herinnering aan Scott. Literatuur, erfgoed, mobiliteit', in: Van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger*, 88-101.

25 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 13-25.

26 Johan Huizinga, 'Het historisch museum', in: idem, *Verzamelde werken* II (Haarlem 1948) 566.

kunstmuseum als van mindere waarde zouden worden beschouwd. Niet alleen objecten hebben deze kracht. Volgens Jo Tollebeek en Tom Verschaffel zijn landschappen bij uitstek plaatsen in de omgeving, die door hun relatieve onvergankelijkheid deze historische sensatie kunnen oproepen.²⁷

Lieux de mémoire en identiteit

Letterlijk, geografisch aan te duiden plaatsen van herinnering zijn sterk met erfgoed verbonden. De vraag is echter of het schrijven van geschiedenis aan de hand van het *lieux de mémoire*-concept dat ook is. Zoals in de inleiding reeds werd weergegeven, betoogt Pim den Boer dat erfgoed en *lieux de mémoire* tegengesteld zijn. Erfgoed zou continuïteit impliceren en identiteitsbevestigend zijn, terwijl Nora's historiografisch concept uitgaat van discontinuïteit en van herinneringen die niet door iedereen gedeeld hoeven te worden.²⁸ Voordat er dieper ingegaan kan worden op de kwestie waar een geschiedenis van *lieux de mémoire* zich op het continuüm tussen erfgoed en geschiedenis bevindt, moet de relatie van plaatsen van herinnering met identiteit en identiteitsbevestiging nader worden onderzocht.

In eerste instantie lijkt Pim den Boer gelijk te hebben als hij stelt dat *lieux de mémoire* uitgaan van herinneringen die niet iedereen hoeft te delen. In *België, een parcours van herinnering* gaat het niet alleen om samenbindende nationale herinneringen. Het gaat ook om herinneringen van een verscheurde natie. De bundel is thematisch ingedeeld in vijf delen. Deze delen zijn achtereenvolgens gewijd aan plaatsen van geschiedenis, expansie, tweedracht, crisis en nostalgie. Dat een heel deel wordt gewijd aan plaatsen van tweedracht, doet alvast twijfelen aan een mogelijk identiteitsbevestigend doel van deze bundel.

In zijn algemene inleiding op *België, een parcours van herinnering* maakt Tollebeek duidelijk dat de plaatsen die in het betreffende deel zullen worden beschreven, integraal onderdeel zijn van de herinnering aan de Belgische natiestaat: 'Wie het herinneringsparcours van de Belgische natiestaat verkent, zal ook plaatsen passeren die lang bitterheid, wrok en pijn hebben opgeroepen – en dat vaak nog doen. [...] Het zijn plaatsen waar zelden werd en wordt gevierd, nimmer door alle partijen.'²⁹

Ook Gita Deneckere merkt in haar inleiding op het deel 'Plaatsen van tweedracht' op hoe de geschiedenis van België verbonden is met verdeeldheid en twist. Waar de hedendaagse lezer automatisch aan de communautaire problemen denkt, maken plaatsen van levensbeschouwelijke verdeeldheid en multiculturele spanningen evenzeer inherent deel uit van het Belgische herinneringspatrimonium.³⁰ Niet alleen de IJzertoren in Diksmuide komt dus aan bod, maar ook de Guimardstraat, nog steeds verbonden met de schoolstrijd, en 'Borgerokko', de extreem-rechtse benaming voor de gemeente Borgerhout.³¹

In het vierde deel zijn eveneens plaatsen opgenomen waar negatieve gevoelens overheersen. Met plaatsen als de Mechelse Dossinkazerne, vanwaar joden tijdens de Tweede Wereldoorlog op transport werden gezet, en Neufchâteau, waar de zaak Dutroux werd onderzocht, is duidelijk dat ook plaatsen waar onaangename en zelfs gruwelijke herinneringen aan kleven een plaats kregen in deze bundel.³² Ook plaatsen waarbij de herinnering ongelegen kwam, plaatsen waar liefst over wordt gezwegen, zijn in het boek opgenomen. Dat het voor de fotograaf van het boek soms bijna onmogelijk was bepaalde plekken van herinnering te vinden, illustreert dit. De dialectiek van herinneren en vergeten is wezenlijk voor de *lieux de mémoire*, zo staat in de inleiding van *België, een parcours van herinnering* te lezen. Centraal in de bundel staat de complexiteit van het herinneren en daarmee ook van het vergeten.³³

Toch vertoont het project raakvlakken met identiteitskwesties. Nora introduceerde *lieux de mémoire* als een historiografisch concept, als antwoord op het falen van de traditionele nationale geschiedenis en de nationale ka-

27 Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992) 112.

28 Den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en *lieux de mémoire*', 40-58.

29 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 21.

30 Gita Deneckere, 'Inleiding', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 15-19.

31 Bruno de Wever, 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijd om de helden van de Oorlog', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 60-71; Walter Pauli, 'Brussel: de Guimardstraat. De mobilisatie van verschanste macht', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 98-111; Marnix Beyen, 'Antwerpen: "Borgerokko". De Confrontatie met de allochtone ander', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 162-173.

32 Chantal Kesteloot, 'Inleiding', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 177-181; Lieven Saerens, 'Mechelen: de Dossinkazerne. De moord op de joden', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 234-249; Marc Hooghe, 'Neufchâteau: het gerechtshuis. Het wantrouwen van "gewone" mensen', in: Tollebeek e.a. ed., *België II*, 322-332.

33 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 19-24.

De IJzertoren in Diksmuiden. Symbolische plek voor communautaire twisten.

Bron: T. Uytenhaak fotografie

ders.³⁴ Nora benadrukte dit in de voorstelling van zijn project: 'La disparition rapide de notre mémoire nationale m'avait semblé appeler un inventaire des lieux où elle (la mémoire nationale) s'est électivement incarnée et qui par la volonté des hommes ou le travail des siècles

en sont restés comme les plus éclatants symboles.'³⁵ Bij het verdwijnen van de *milieux de mémoires* blijven enkel nog plaatsen van herinnering over, als prothesen van die collectieve herinnering.³⁶ Omdat Nora's project uitgaat van een verbrokkelde nationale identiteit, van het verdwijnen van een gedeelde traditie en een gedeeld collectief geheugen, zijn *lieux de mémoire* inherent met kwesties van identiteit en natie verbonden.

Dit geldt overigens niet alleen voor Nora's project. Waar zijn initiatief navolging kreeg – onder meer in Spanje, Duitsland, Israël, Nederland en België – gebeurde dat vanuit het

34 Zie onder meer: Jo Tollebeek, 'Vanuit de aangrenzende kamer. Over geschiedenis, traditie en geheugen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 49 (1995) 165-181.

35 Pierre Nora, *Les lieux de mémoire* II, vii.

36 Nora, 'Entre mémoire et histoire', i-xlii; Frank van Vree, 'Locale geschiedenis, *lieux de mémoire* en de dynamiek van de historische cultuur', in: *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 67.

gevoel dat de relatie met de vertrouwde wereld van het verleden aan een fundamentele verandering onderhevig was. De precieze invulling was afhankelijk van land tot land. In Duitsland werd de publicatie expliciet verbonden met de Duitse hereniging. Het Nederlandse werk *Plaatsen van herinnering* was een bijdrage aan de discussie over de historische canon, het vaderlandse verleden en de nationale identiteit. In de inleiding op deze reeks schreef redacteur Wim van den Doel dat de historici die meewerkten hoopten het nationale geheugen weer vorm te geven. Dit zouden ze doen 'door het bestrijden van mythes en door in het geheugen weggezakte gebeurtenissen weer naar voren te halen'.³⁷ Hier is de achterliggende bedoeling van het project zelfs bijna expliciet identiteitsvormend. Hoewel de reeks bekritiseerd werd omdat ze nog teveel weg had van een klassieke nationale geschiedenis, was het boek wel expliciet geïnspireerd op Nora's historiografisch concept en blijft het een tocht langs de Nederlandse *lieux de mémoire*.³⁸ Uit de motivatie die het project voortstuwde, blijkt hoezeer er een verwantschap bestaat tussen een geschiedenis schrijven van de natie aan de hand van plaatsen van herinnering enerzijds en kwesties van nationale identiteit anderzijds.

De Belgische bundel vertrekt evenzeer vanuit een gevoel van diepe crisis. De Belgische nationale staat is duidelijk aan zware erosie onderhevig. Het land maakt politieke crisis na politieke crisis door en het is niet langer politiek incorrect om te verkondigen dat de grenzen van het huidige samenlevingsmodel zijn bereikt. Tollebeek vraagt zich in de algemene inleiding letterlijk af hoe in deze toestand een geschiedenis van het negentiende- en twintigste-eeuwse België nog kan worden geschreven.³⁹ Hij legt uit dat het uitgangspunt van het boek de gedachte is dat het land dat vele generaties voor ons hebben gekend, wegglijdt in de tijd. De Belgische identiteitscrisis moet echter niet louter in termen van de politieke situatie worden beschouwd. Dat de nationale identiteit in België gelaagd is, is namelijk geen nieuw fenomeen. De metamorfose van het land houdt ook verband met de globalisering, het groeiende multiculturele karakter van de maatschappij, de nieuwe betekenis van de traditionele zuilen en het verdwijnen van oude waarden, idealen en conventies. Ook België heeft, zo luidt het besluit, haar vertrouwde karakter verloren.⁴⁰

Het crisisgevoel lijkt enerzijds te bevestigen dat de Belgische natie aan het verdampen is – of toch ten minste dat de invulling ervan drastisch aan het verschuiven is. Anderzijds houdt het gebruiken van 'de idee België' als vertrekpunt voor het schrijven van dit soort geschiedenis nog steeds de erkenning in van een nationale identiteit. De tekst op de achterflap van het boek illustreert dit. Zo staat er geschreven: 'België bestaat. Het bestaat in een hoofdstad, een vlag en een volkslied, een parlement, een democratie, twee met elkaar twistende bevolkingsgroepen. Maar het bestaat vooral in de herinnering, in alles wat met de plek 'België' vroeger en nu is geassocieerd'.⁴¹ Enerzijds klinkt hieruit de bevestiging van het bestaan van België, anderzijds de bevestiging van de verdampende natie. Deze tekst bevat dus duidelijk uitspraken over de Belgische nationale identiteit. De inleiding wordt dan wel besloten met de boodschap dat het niet de bedoeling is zich te mengen in politieke debatten rond de Belgische staat en identiteit, maar dat het wel de bedoeling is de lezer opnieuw te laten nadenken over de geschiedenis van de Belgische natiestaat.⁴² Toch kunnen uitspraken of meningen over België zich in een dergelijk project onmogelijk beperken tot de achterflap. Ook in de keuze van de herinneringsplaatsen klinken onvermijdelijk opvattingen over de Belgische identiteit door. De keuze voor recente *lieux de mémoire* als de wei van Werchter of de nog steeds erg levendige Brusselse Marollenwijk lijkt – net zozeer als de tekst op de achterflap – te getuigen van de overtuiging dat België als natie nog steeds leeft.

De radicale tegenstelling tussen erfgoed en *lieux de mémoire* zoals door Pim den Boer werd gemaakt, moet dus enigszins worden gerelativeerd. In de keuze van de herinneringsplaatsen werpen de redacteurs van *België, een parcours van herinnering* zich namelijk enigszins als 'dirigenten van de herinnering' op. Deze term werd door Ad de Jong gemunt in zijn geschiedenis van het Arnhemse open-

37 Wim van den Doel, 'Amsterdam: het Anne Frank Huis. Inleiding', in: idem ed., *Plaatsen van herinnering*, 19.

38 De kritiek was bijvoorbeeld dat er nog steeds een chronologische ordening werd gehanteerd en dat de essays vaak juist wel de geschiedenis van de plek, in plaats van die van de herinnering voorop stelden. Zie bijvoorbeeld: Van Vree, 'Locale geschiedenis', 65-68.

39 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 14.

40 Ibidem, 13-25.

41 Tollebeek e.a. ed., *België*, achterflap.

42 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 24.

luchtmuseum.⁴³ Het dirigeren van de herinnering wordt normaliter eerder met erfgoedpraktijken geassocieerd. Hoewel de auteurs, als wetenschappers, met een zekere afstandelijkheid te werk zijn gegaan, bepalen zij wel welke plaatsen tot Belgische *lieux de mémoire* worden uitgeroepen. Daar is op zich niets tegen, keuzes worden bij het schrijven van geschiedenis altijd gemaakt. Het zet echter wel vraagtekens bij de tegenstelling tussen erfgoed en geschiedenis.

Niet alleen het historiografisch concept en de uitwerking ervan zijn met identiteit verbonden. Plaatsen van herinnering op zich zijn dat ook. Standbeelden en herdenkingsplekken zijn vaak bewust geïnstalleerd van overheidswege met de bedoeling ze tot monumenten van nationale verbinding te maken. Collectieve herinneringen, en dus ook plaatsen van collectieve herinnering, zijn altijd verbonden met kwesties van identiteit.⁴⁴ De recente, massale heropleving van de interesse in het verleden, de zogenaamde *memory boom*, wordt zeer vaak in verband gebracht met de zoektocht naar identiteit. Vele vormen van omgang met het verleden zouden een identiteitsvormend doel hebben.⁴⁵ Musealisering wordt vaak verklaard aan de hand van de snelheid van de modernisering. Hoe meer en hoe sneller dingen veranderen, hoe meer de mens behoefte heeft aan ankerpunten. De grote veranderingen in de hedendaagse samenleving, de opkomst van moderne levensstijlen, de regionalisering, europeanisering, globalisering en de massale instroom van immigranten, zo wordt vaak gezegd, leiden tot een sterkere historische belangstelling. De toegenomen belangstelling zou dan rechtstreeks het resultaat zijn van de zoektocht naar identiteit, die door deze veranderingen wordt uitgelokt.⁴⁶

Plaatsen van herinnering en de belangstelling van de 'gewone' mens ervoor hebben dus een verband met identiteit. Dat blijkt ook uit

het project om de plaatsen van herinnering van een natie in kaart te brengen. De studie van *lieux de mémoire* analyseren nu juist het ontstaan van nationale herinneringen en identiteitspolitiek. Het resultaat is dan, althans zo stelt Pim den Boer, altijd de deconstructie van de overgeleverde 'officiële' vaderlandse geschiedenis.⁴⁷ Het lijkt inderdaad zo dat, ondanks de verwevenheid van zowel *lieux de mémoire* als de studie ervan met identiteitskwesties, historici bij het analyseren van nationale plaatsen van herinnering een zekere afstand nemen van het object van studie en de mechanismen die collectieve herinnering voortbrengen, onderzoeken. Of er werkelijk sprake is van een deconstructie, is een andere vraag. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet – tot slot – nog worden ingegaan op de inbedding van het concept *lieux de mémoire* in de 'nieuwe' historische cultuur.

Lieux de mémoire en de historische cultuur

Het historisch concept *lieux de mémoire* zoals het door Nora werd geïntroduceerd, wordt vaak geplaatst in de context van een veranderend historisch bewustzijn. Nora benadrukt in de inleiding op zijn *Lieux de mémoire* dat dit de reden is waarom hij deze nieuwe vorm van geschiedenis schrijven heeft ontwikkeld. Hij benadrukt dat de band met het verleden, zoals die vroeger bestond, verbroken is. Sinds de jaren zestig en zeventig is er volgens hem sprake geweest van een radicale breuk met het verleden. Daarvoor zou er een sterk gevoel van verbondenheid hebben bestaan met wat voorbij was. Hij stelt dat herinnering en geschiedenis onmogelijk synoniemen kunnen zijn. Herinnering is een voortdurend geactualiseerd verleden, een beleefde band met een eeuwig heden. Geschiedenis daarentegen is een representatie van het verleden, de steeds onvolmaakte reconstructie van wat niet meer is.

Nora gaat echter nog verder. Hij stelt dat de geschiedenis erop uit is de spontane herinnering te vernietigen en te ontmantelen. Geschiedenis heeft te maken met het delegitimiseren van het verleden. Nora stelt dat de studie van plaatsen van herinnering zich op de kruising van twee paden bevindt. Enerzijds is er de historiografische reflectie van de geschiedbeoefening op zichzelf en anderzijds de historische beweging van het einde

43 Ad de Jong bestudeerde de geschiedenis van dit museum in de bredere context van de zich ontwikkelende volkskunde. 'Dirigenten van de herinnering' was de titel van zijn studie: Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering*.

44 Zie onder meer: G.J. Ashworth, 'The conserved European city as cultural symbol. The meaning of text', in: B. Graham ed., *Modern Europe: place, culture and identity* (London 1998) 261-286; Van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger*.

45 Zie: Ribbens, *Een eigentijds historisch verleden*, 47-52; Van Vree, 'Locale geschiedenis', 69.

46 Zie: Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 47-52; Den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en *lieux de mémoire*', 40-55.

47 Den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en *lieux de mémoire*', 55.

De Marollen. Een erg levendige lieu de mémoire in hartje Brussel.

Bron: T. Uytenhaak fotografie

van de herinneringstraditie. De geschiedenis heeft ertoe geleid dat het collectieve geheugen beperkt is geworden tot een archiverisch geheugen, een verplicht herinneren en een afstandelijk herinneren. *Lieux de mémoire* zelf zijn het resultaat van het gecombineerde effect van collectieve herinnering en geschiedenis. Mocht er geen herinnering aan te pas komen, waren het plaatsen van geschiedenis en mocht de geschiedbeoefening niet interveniëren, dan waren het louter monumenten of *memorials*. In *lieux de mémoire* zijn de grenzen tussen *mémoire* en *histoire* afgezwakt, zo stelt hij.⁴⁸ Precies dat maakt het interessant de *lieux de mémoire* op het continuüm erfgoed-geschiedenis te plaatsen. Want herinnering en

erfgoed hebben de betrokkenheid, beleving en identiteitslading gemeen, die in geschiedschrijving wordt afgewezen.

Zowel Tollebeek als Frank van Vree brengen het historiografische concept van Nora in hun beschouwingen erover in verband met de sombere bespiegelingen over het 'huidige' historisch besef. De vaak gehoorde klacht zou luiden dat mensen niets meer weten van het verleden en een besef van chronologie en historische ontwikkeling missen.⁴⁹ Tegelijkertijd moet echter worden opgemerkt dat het ver-

48 Nora, 'Entre mémoire et histoire', i-xlii.

49 Tollebeek, 'Vanuit de aangrenzende kamer', 165-173; Van Vree, 'Locale geschiedenis', 63-65.

leden een ongekende aantrekkingskracht uitoefent. Tollebeek betoogt dat er geen sprake is van een gebrek aan historisch besef, maar eerder van een *ander* historisch besef. Volgens hem was een innige verbondenheid met het verleden eigen aan het 'oude' historische besef. De dragers daarvan benadrukten de continuïteit in het historische proces; het verleden diende voor hen als tegenwicht voor de modernisering. Daar waar de continuïteit niet bestond, werd ze gecreëerd. Dat proces werd door de Britse historicus Eric Hobsbawm in de jaren tachtig voor het eerst geïdentificeerd als de *invention of tradition*. Deze *invented traditions* hadden te maken met herkenbaarheid, zowel van het verleden als van het heden.⁵⁰

De huidige gevoeligheid voor *invented traditions*, die zich sinds Hobsbawms publicatie zeer snel heeft verspreid, is er volgens Tollebeek een teken van dat de voedingsbodem waarin zij ontstonden veel van zijn vanzelfsprekendheid heeft verloren. Door het verdampen van deze voedingsbodem boette het oude historische besef aan kracht in, maar verdween niet. Het uitte zich gewoon anders, in een vluchtig, kortstondig en anekdotisch herinneren. In plaats van een logisch, samenhangend geconstrueerd en waargenomen verleden, werd een reeks van geïsoleerde gebeurtenissen het object van dat nieuwe herinneren. Het geheugen hechtte zich aan de *lieux de mémoire*.⁵¹ Nora's project van een geschiedenis in de tweede graad is dus volgens Tollebeek tekenend voor een nieuwe vorm van historisch besef, waarbij wij het verleden nog slechts ervaren 'vanuit de aangrenzende kamer'.⁵² In deze context van een verbrokkelde band met het nationale verleden, was het schrijven van de geschiedenis van een natie alleen nog mogelijk aan de hand van de plaatsen van herinnering.

Ook Van Vree beschouwt het schrijven over herinneringen als de uitdrukking van een veranderde historische interesse. Deze zou 'niet gericht [zijn] op omvattende perspectieven en imponerende verzichten, maar eerder op kleinere verhalen, individuele gebeurtenissen en lokale geschiedenissen'.⁵³ Precies daarin

ligt volgens hem het veranderende historische besef waar Nora op doelde.⁵⁴ Nora lijkt zelf ook de link te hebben gelegd tussen zijn eigen interesse in het Franse patrimonium en de groeiende interesse in het erfgoed en de verruiming van de betekenis van het begrip. Zo schrijft hij: 'Cette patrimonialisation de la mémoire française est très sensible dans l'élargissement même de la notion de patrimoine depuis dix ou quinze ans qui [...] s'est étendu sans limites à tous les vestiges du passé'.⁵⁵ Het schrijven van een geschiedenis aan de hand van *lieux de mémoire* kan dus beschouwd worden als een nieuwe vorm van geschiedschrijving, aangepast aan het huidige historische bewustzijn.

Conclusie

De bedoeling van *België, een parcours van herinnering* is in de eerste plaats historisch, het schrijven van geschiedenis. Het is een project geleid door historici; de redactie bestond uit vier historici en één literatuurhistoricus, allemaal werkzaam aan een universiteit of wetenschappelijke instelling. De auteurs hebben nagenoeg allemaal een historische opleiding genoten of zijn specialist ter zake. De redacteuren stelden zichzelf in deze bundel als doel de dynamiek en de werking van de herinnering te achterhalen. Het gaat er dus niet om de oude natiestaat te verheerlijken – en dat gebeurt inderdaad niet – maar om de herinneringen die zich aan de plaatsen opgenomen in het boek hebben gehecht, aan een kritisch-afstandelijk onderzoek te onderwerpen. Het is precies deze analyse, eigen aan het *lieux de mémoire*-project, die Pim den Boer ziet als de tegenpool van erfgoed.

Toch is het opmerkelijk dat Jo Tollebeek in zijn inleiding expliciet stelt dat *België, een parcours van herinnering* geen geschiedenisboek, maar een herinneringsboek wil zijn.⁵⁶ De bedoeling was dus expliciet om meer te doen dan alleen geschiedenis schrijven. Wat mij betreft lijkt de redactie een project te hebben opgezet dat wél raakvlakken met erfgoed opzoekt. Zonder het historisch-wetenschappelijk karakter van de onderneming te willen ontkennen of onderschatten, blijkt uit het bovenstaande dat plaatsen van herinnering – zowel de letterlijke plaatsen, als het concept – raakvlakken vertonen met kwesties van erfgoed. Herinneringsplaatsen kunnen ten eerste

50 Tollebeek, 'Vanuit de aangrenzende kamer', 165-169.

51 Ibidem, 169-173.

52 Ibidem, 'Vanuit de aangrenzende kamer', 181.

53 Van Vree, 'Locale geschiedenis', 68.

54 Ibidem, 'Locale geschiedenis', 68.

55 Pierre Nora, 'La notion de "lieu de mémoire" est-elle exportable', in: Den Boer en Frijhoff ed., *Lieux de mémoire et identités nationales*, 10.

56 Tollebeek, 'Vaut le voyage', 20.

als semiofoor worden beschouwd. Het begrip dat uit de museumwereld, en dus erfgoedwereld, komt, lijkt – tot op zekere hoogte – legitiem om *lieux de mémoire* te karakteriseren. Dit toont aan dat plaatsen van herinnering als erfgoed moeten worden beschouwd en dat het historiografisch project een project is, begaan met erfgoed.

Lieux de mémoire raken ten tweede aan debatten rond identiteit. Deze verwantschap toont de ambivalentie van het concept in context van het *heritage versus history debate*. Aangezien het project gericht is op een kritisch onderzoek van de ontwikkeling van herinneringsplekken en de identiteitsvorming die er mee is verbonden, wordt het gekenmerkt door de kritische afstandelijkheid die eigen zou zijn aan de historische wetenschap. Tegelijkertijd kunnen plaatsen van herinnering en het schrijven van geschiedenis aan de hand van die plekken niet ontsnappen aan kwesties van identiteit; dit in het bijzonder omdat de herinnering centraal staat en herinnering en identiteit zeer sterk met elkaar zijn verweven. Ook de stijl waarin de verschillende opstellen zijn geschreven, getuigt dat er niet alleen sprake is van kritische afstandelijkheid. Het gaat namelijk om essayistische teksten, waarin expliciet ruimte wordt gemaakt voor een persoonlijke invulling.⁵⁷

Waar bevinden *lieux de mémoire* zich dan op het continuüm tussen erfgoed en geschiedenis? Volgens mij moet ten eerste worden opgemerkt dat de zo graag gebruikte tegenstelling tussen erfgoed en geschiedenis minder scherp is dan vaak wordt betoogd. Erfgoed en geschiedenis hebben, zoals ook David Lowenthal genuanceerd betoogt, ondanks hun duidelijke verwantschap, in essentie andere doeleinden.⁵⁸ Het lijkt me inderdaad onzinnig de erfgoedomgang met het verleden te beoordelen aan de maatstaven van de wetenschappelijke geschiedenis. Het tegenover elkaar stellen van beide concepten lijkt me echter even onzinnig en nutteloos. Wat het hele *lieux de mémoire*-verhaal ons kan leren over deze tegenstelling is volgens mij dat ze kan worden overstegen. Zoals Nora beschreef dat de grenzen tussen geschiedenis en herinnering worden afgezwakt in het huidige historische besef en in het schrijven van een geschiedenis van *lieux de mémoire*, worden in dit genre evenzeer de grenzen tussen geschiedenis en erfgoed overstegen. *Lieux de mémoire*

zijn zowel erfgoed als een project dat zich met erfgoed bezighoudt. Het is een vorm van geschiedenis die kritisch is en aangepast aan het huidige historische bewustzijn. Tegelijkertijd neemt het de herinnering serieus. *Lieux de mémoires* zijn echter ook een vorm van erfgoed die kritisch en zelfreflectief is. Moet een erfgoedomgang met het verleden, die ruimte inbouwt voor betrokkenheid, persoonlijke toetsen en die ook kwesties van identiteit niet uit de weg gaat, noodzakelijkerwijze simplistisch en monolithisch zijn? Wat mij betreft zou elk erfgoedproject, behalve betrokken en toegankelijk, ook kritisch en zelfreflectief moeten zijn. Als een geschiedschrijving aan de hand van *lieux de mémoire* in staat is het hardnekkige onderscheid tussen erfgoed en geschiedenis achter zich te laten, dan lijkt het me niet meer dan eerlijk te besluiten dat België, een *parcours van herinnering* veel meer is dan een simpele toeristische wandeltocht langs de hoogtepunten uit de Belgische geschiedenis.

Anneleen Arnout studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven. Aan de Universiteit Utrecht volgde ze een bijkomende master Cultureel Erfgoed. Vanaf september 2009 is ze als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Centrum voor stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen.

57 Interview op de Belgische radiozender Radio 1: Mezzo, Interview met Jo Tollebeek en Sophie de Schaepdrijver (10 november 2008).

58 Zie: Lowenthal, *The heritage crusade*.

SUMMARIES

Simon Northwood
Summary editor

GLOBAL DIMENSIONS OF THE SECOND WORLD WAR. A TOTAL WAR IN AN INNOVATIVE HISTORICAL FRAME

Kees Ribbens

The current debate on globalisation has also increased the interest in global history. This interdisciplinary approach to study the past offers an integrated analysis of various supranational processes. Despite a regular focus on long-term developments, it seems suitable for a new way of analysing the global interactions during World War II. By doing so, it will enlarge our understanding of the transnational nature of this period, and of the tensions and parallels between local, national, regional and global developments. In order to establish the extent to which this total war can be regarded as history of globalisation, differentiation between four areas is suggested: economic, political, military and socio-cultural globalisation – each covering a complex mixture of developments with differences in (geographical and social) range, pace and intensity. This article furthermore explores the changing historical culture in which the memories and representations of World War II have obtained a more global and multicultural character. Although this may, at first sight, result in a more uniform collective memory, it does pose new questions concerning the interpretation, contextualisation and transnational dissemination of war-related memories.

THE BATAVIAN CIVIL GUARD AS A BASTION OF FREEDOM. THE POLITICAL AND MILITARY MEANING OF A CITIZENSHIP IDEAL

Floris Vletter

The ideal of the citizen-soldier around which the Dutch patriots of the 1780s rallied, has been well documented in the literature. However, little has been written on what happened to these ideals, once their proponents gained power in 1795 with the blessing of revolutionary France. This article describes how the arming of the citizenry in this newly named Batavian Republic, became a source of serious dissension. Four positions are distinguished in this debate, differing on questions such as whether the new citizens' army should have a centralised or federal structure; if service had to be compulsory; and what political purposes it should serve. It is argued that a certain nationalisation of military service slowly appeared in this period, but that this was halted by the fear of being drawn into a large-scale war as a result of the alliance with France.

THE SECOND WORLD WAR IN INDONESIA: A HISTORY OF MOBILITY AND BOUNDARIES

Remco Raben

The Second World War in Indonesia should not be viewed as an isolated event, but in conjunction with the wider events of decolonization and the formation of independent states, and also in a wider geographic framework. This article examines the shifting patterns of migration and mobility in the period of transition from colonial rule to independence. The Second World War appears to have had a decisive effect on patterns of migration, first of all because of the unsettling effects of mobilisation and imprisonment, but also because of repercussions on longer-term patterns of mobility. In the period between the 1920s and 1960s, four major shifts can be discerned: the transformation of patterns of labour-migration; the migration crises caused by war and revolution; the exodus of ethnic minorities; and urbanization. For the first and last of these changes, the war was not the sole cause, but it was a catalyst. It becomes clear that the vicissitudes of the Dutch population cannot be separated from those of other communities in Indonesian society. This study of mobility in and out of Indonesia demonstrates the need to analyse the Second World War from a regional and global perspective.

THE SECOND WORLD WAR: A DISCONTINUITY IN GLOBAL ECONOMIC DEVELOPMENT?

Karel Davids

The Second World War was the greatest man-made disaster in history. The war destroyed countless human lives and left indelible marks on modern memory. This essay examines the impact of this catastrophic event on economic development. Using a wide array of recent studies in economic history and the history of technology, the author argues that, contrary to what intuition would suggest, the impact was in reality rather limited. A review of data on exports of commodities and capital, technological development, productivity, consumption patterns, and institutional change shows that the only lasting economic effect of the war was its influence on institutions.

NATIONHOOD FROM BELOW. A HISTORIOGRAPHIC REVIEW OF BELGIAN AND DUTCH RESEARCH ON THE LONG NINETEENTH CENTURY

Maarten Van Ginderachter

This paper offers a historiographic review of Belgian and Dutch nationhood during the long nineteenth century. It is argued that history from below is weakly represented. In the late 1980s the subjectivist turn was adopted in research on Belgian and Dutch nationalism, although the sources of inspiration differed (Hroch and A.D. Smith in the former, Gellner and Koselleck in the latter). Initially, a top-down vision predominated in which nation-building destroyed other identities. In the early 1990s this theoretical paradigm was challenged in the Netherlands. Research into nationhood from below emerged as case-centred micro-history on the local level, based on the everyday experience of individuals. Belgian historiography only followed a decade later due to its strong institutional focus. In the early 2000s both countries saw the rise of a history from below based on sources produced by ordinary people. Nevertheless, a one-sided top-down perspective often remains the subtext in current research.

WHICH BATTLE OF THE SOMME? WAR AND NEUTRALITY IN DUTCH CINEMAS, 1914-1918.

Wouter Groot and Karel Dibbets

While the Dutch government tried to maintain neutrality during World War I, the belligerent nations closely watched the Netherlands and its public opinion. At the same time, the French, English, and German authorities used propaganda to influence Dutch public opinion. The famous documentary film *The Battle of the Somme* (1916) is a good example. Its critical reception in the Netherlands has been studied before, but its challenge to the cause of neutrality has escaped close attention. Not only did Dutch ministers, mayors, film distributors, and cinema owners get involved, but so did the intelligence services and propaganda departments of the warring countries. This article shows that at least three films about the battle of the Somme were shown in Dutch cinemas – French, English, and German – and that all of them were part of a struggle to secure the public's favour.

LIEUX DE MÉMOIRE. HERITAGE AND HISTORY

Anneleen Arnout

This article deals with *België, een parcours van herinnering*, a two-volume book, edited by four historians and one literature historian. It is a Belgian attempt to write the history of a nation through its *lieux de mémoire*. Following in Pierre Nora's footsteps, the idea behind this book is that traditional history cannot but fail when attempting to write national history, because the nation has undergone tremendous changes. In this article the concept of *lieux de mémoire* as it is used in *België, een parcours van herinnering* is studied in the context of debates concerning history and heritage. It is usually stated that history and heritage are opposites, because history has scientific purposes and heritage has nostalgic and political ones. On the one hand, *België, een parcours van herinnering* is written by professional historians and the sites of memory in question are studied according to scientific methods. On the other hand, sites of memory are pieces of heritage, and the writing of history along the lines of those sites always involves debates about national identity. In this article it is argued that *België, een parcours van herinnering* shows not only that heritage and history are intertwined, but also that writing *lieux de mémoire*-history transcends such a presumed opposition.

BOEKBESPREKINGEN

ALGEMEEN

- J. Darwin, *After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires* 553
 Hein Hoebink (ed.), *Europäische Geschichtsschreibung und europäische Regionen* 554
 Annelien de Dijn, *French political thought from Montesquieu to Tocqueville* 555
 Hanno Brand en Leos Müller (ed.), *The dynamics of economic culture in the North Sea- and Baltic Region in the Late Middle Ages and Early Modern Period* 567
 M.A. Denzel, *Das System des bargeldlosen Zahlungsverkehrs europäischer Prägung vom Mittelalter bis 1914* 558
 J.A. de Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders in Nederland* 559
 Hildo van Engen en Vincent Robijn, *Op zoek naar het religieus erfgoed* 561

OUDEHEID

- Ton Derks en Nico Roymans (ed.), *Ethnic constructs in Antiquity* 562
 Gustav Adolph Lehmann, *Perikles. Staatsmann und Stratege im klassischen Athen* 563
 Louis van den Hengel, *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender* 565

MIDDELEEUWEN

- Thomas N. Bisson, *The Crisis of the Twelfth Century* 566
 Femke Kramer, *Mooi vies, knap lelijk. Grotesk realisme in rederijerskluchten* 567

NIEUWE TIJD

- Howard Louthan, *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation* 569
 Siger Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland* 570
 Ronald Prud'homme van Reine, *Opkomst en ondergang van Nederlands gouden vloot* 571
 Lisa Jardine, *Going Dutch. How England plundered Holland's Glory* 573
 André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* 574
 Claudette Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen* 576

NIEUWSTE TIJD

- Jo Tollebeek (ed.), *België, een parcours van herinnering* 577
 Maarten van Dijk, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid* 578
 Frédéric Mathieu, *Napoléon, les derniers témoins. Étude historique, biographies, témoignages* 580
 Chris F. van Fraassen en Pieter Jan Klapwijk, *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell* 581
 Lize Kriel, *The 'Malaboch' books. Kgalusi in the 'civilization of the written word'* 583
 Peter Burke en Maria Lúcia G. Pallares-Burke, *Gilberto Freyre, social theory in the tropics* 584
 Touré F. Reed, *Not Alms but Opportunity: The Urban League & the Politics of Racial Uplift* 585
 Pieter Kruit, *Een mythe aan scherven. Een onderzoek naar de tactische gevechtssomstandigheden van mei 1940 op het Nederlandse strijdtonel* 586
 Manfred Hettling en Jörg Echternkamp (ed.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik* 588
 Martin Shipway, *Decolonization and its Impact* 589
 Ulbe Bosma, *Terug uit de koloniën. Zestig jaar postkoloniale migranten en hun organisaties* 591
 Janneke van Mens-Verhulst en Berteke Waaldijk ed., *Vrouwenhulpverlening 1975-2000* 592

Eens in de zoveel tijd verschijnt er een studie waar je als historicus meer dan anders door geïnspireerd wordt. Dat kan een boek zijn dat een vernieuwend perspectief biedt, of juist heel empathisch geschreven is, waardoor een bepaald verleden meer dan ooit tot leven komt. Het kan echter ook een boek zijn dat allerlei verwante thema's en lopende discussies samenbrengt in een geïntegreerd en uitgebalanceerd verhaal. Een dergelijke studie helpt je bij het ordenen van je eigen sluimerende aannames en je eigen in de loop der tijd bij elkaar gelezen maar nooit gestructureerde kennis ten aanzien van het bewuste onderwerp. Zo'n boek is *After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires 1400 – 2000* van John Darwin.

Wie over de wereldrijken van de afgelopen vijfhonderd jaar schrijft, heeft het natuurlijk vooral over de opkomst van de Europese koloniale imperia. Zo ook John Darwin, maar deze *fellow* aan Nuffield College (Oxford) en specialist op het gebied van de Europese dekolonisatie, behandelt dit enigszins uitgekauwde onderwerp op een inspirerende manier. Als historicus *pur sang* heeft hij weinig op met de *sweeping statements* en monocausale verklaringen die we de afgelopen jaren regelmatig inzake de wordingsgeschiedenis van de westerse werelddominantie voorgeschoteld kregen. *After Tamerlane* mag zelfs beschouwd worden als een onberispelijk Britse correctie op de triomfantistische geschiedversimpeling van auteurs als Francis Fukuyama en Niall Fergusson. Laatstgenoemde, auteur van onder meer het zeer succesvolle *Empire. How Britain Made the Modern World* (2003), ontbreekt zelfs opzichtig in de noten en bronnenlijst.

Deze uitsluiting is veelzeggend. Darwin zet zich met kracht af tegen de notie dat de opkomst van Europa/het Westen en de huidige geglobaliseerde wereld (dat nog steeds gedomineerd wordt door datzelfde Westen) historisch noodzakelijk en onstuitbaar was; een idee dat in verschillende hoedanigheden de historiografie vanaf het midden van de negentiende eeuw heeft gekleurd. Volgens Darwin is dit idee gebaseerd op een 'optische illusie' – het product van wijsheid achteraf. Aan de hand van gedetailleerde comparatieve analyses laat hij zien dat het tot in de negentiende eeuw alles behalve evident was dat de verzameling ruziënde staatjes aan de uiterste westkant van het Euraziatische continent de wereld zouden domineren; Europa was bepaald niet het dynamische (schier)eiland – de kribbe van moderniteit – in een achterlijke statische wereld, waar het vaak voor gehouden is. Het China van

de Q'ing, het India van de Mughuls alsook het rijk van de Ottomanen waren in sociaal, economisch en cultureel opzicht niet minder inventief en expansief dan bijvoorbeeld Engeland, Frankrijk en de Republiek.

Het uiteindelijke succes van Europa was volgens Darwin vooral te danken aan een reeks *unique conjunctures*, oftewel een cumulatieve samenloop van omstandigheden. De 'ontdekking' van Amerika (rijk aan edelmetalen en landbouwgrond), de Industriële Revolutie, het verkrijgen van een sterke positie binnen de inter-Aziatische handel; het waren stuk voor stuk op zichzelf staande, vaak onvoorziene gebeurtenissen en ontwikkelingen, die samen

de geopolitieke en economische machtspositie van de Europese landen geleidelijk vergrootten en hen uiteindelijk in staat stelden om delen van Azië en Afrika te overheersen. Van een allesverpletterende Europese imperiale springvloed was echter geen sprake. De weg naar werelddominantie was hobbelig en vol kronkels en het bleef, ondanks de opkomst van een Europees superioriteitsgevoel in de negentiende eeuw lang onduidelijk welke vorm deze aan zou nemen. De uiteindelijke Europese machtspositie was bovendien

minder alomvattend dan vaak is (en wordt) gesuggereerd. Vooral Europa's oude concurrenten, China en het Ottomaanse Rijk, maar ook Japan en Iran, wisten het Europese imperialisme zelfs op het toppunt van zijn kracht in de periode 1870-1914 op veel vlakken het hoofd te bieden.

Veel van wat Darwin stelt is natuurlijk niet nieuw. De kracht van zijn betoog ligt in de prikkelende synthese van de vele inzichten die er de afgelopen jaren naar voren zijn gebracht binnen de niet-westerse, koloniale en contemporaine geschiedschrijving. Zo laat *After Tamerlane* goed zien hoe ver de opvattingen over het fenomeen imperialisme geëvolueerd zijn – althans, binnen academische kringen. Imperialisme wordt niet langer beschouwd als de 'erfzonde' van een selecte club West-Europese staten. De Russen, Ottomanen, Mughuls en Chinezen waren niet minder bedreven en gebrand op het vestigen van uitgestrekte rijken, waarvan het Chinese en Russische tot op de dag van vandaag bestaan. Ook de traditioneel als 'antikoloniaal' bestempelde Verenigde Staten gelden inmiddels als een *empire in all but name*, met hun militaire steunpunten in meer dan honderd landen en hun economische en technische steun aan pro-westerse regimes. Darwin gaat in zijn analyse van het Amerikaanse imperialisme echter verder dan de meeste auteurs, die zich veelal beperken tot het Amerikaanse optreden tijdens de Koude Oorlog en meer

ALGEMEEN

De geschiedenis van de wereld is een imperiale geschiedenis

J. Darwin, *After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires 1400 – 2000* (Penguin Books; Londen 2008)

575 p., krt., €18,80

ISBN 9780141010229

recent, de invallen in Irak en Afghanistan. Hij stelt dat de Verenigde Staten reeds in de negentiende eeuw een onmisbaar onderdeel waren van het Europese imperialisme. Feitelijk was er sprake van een *Greater Europe* – een ‘protowesten’ – waarbij de VS vooral Groot-Brittannië tot dienst waren. De Britse gemechaniseerde textielindustrie dreef op het zeer goedkope, in Amerika verbouwde katoen. Dit textiel was op zijn beurt wellicht de voornaamste pijler van de ongeëvenaard sterke Britse concurrentiepositie op de Aziatische markten en effende mede het pad voor de blijvende overheersing van India. De angst dat de kroonkolonie, veruit de grootste markt voor het competitieve Britse textiel, bij een eventuele onafhankelijkheid tariefmuren op

zou werpen, was volgens Darwin een krachtig motief om de Britse *Raj* voort te laten bestaan.

Het zijn dergelijke beschouwingen die *After Tamerlane* tot zo’n interessant boek maken. Daarbij is het met het oog op bijvoorbeeld de huidige Chinese en Russische diplomatie en handelspolitiek ten aanzien van respectievelijk Afrika en Centraal-Azië ook hoogst actueel. Het boek levert voldoende sprekende voorbeelden voor Darwin’s stelling dat de geschiedenis van de wereld uiteindelijk wel eens ‘toevallig’ een imperiale geschiedenis zou kunnen zijn.

Bart Stol
Universiteit Utrecht

Het uitgangspunt van dit boek is dat grensoverschrijdende regionale geschiedenis een bijzondere bijdrage kan leveren aan Europese geschiedschrijving. Regionale geschiedenis wordt daarmee beschouwd zowel als een politiek wenselijke als een wetenschappelijk innovatieve toegang tot de geschiedenis. De politieke wenselijkheid schuilt in de mogelijke bijdrage die ze kan leveren aan de ontwikkeling van een nog steeds weinig tot ontwikkeling gekomen Europese identiteit. De laatste doelstelling wordt expliciet onderstreept door een voorwoord op te nemen van Andreas Krautscheid, minister van Europese Zaken van Noordrijnland-Westfalen. Ook Hein Hoebink beklemtoont in zijn inleiding de samenhang tussen regionale en Europese geschiedschrijving. Juist het regionale perspectief leent zich goed voor een ‘transnationale geschiedschrijving’ en biedt mogelijkheden voor een vergelijkende geschiedenis waarin de aandacht uitgaat naar grensoverschrijdende transferprocessen.

De vraag hoe een moderne geschiedschrijving van grensoverschrijdende regio’s bedreven dient te worden, wordt door de Nederlandse en Duitse auteurs van de bundel geheel verschillend opgepakt. Op zichzelf al een hoogst informatief gegeven. De Nederlandse auteurs zijn er vooral op uit om de geschiedenis van de grensregio’s te bevrijden van de oubollige en wetenschappelijk twijfelachtige *Kulturraumforschung*; een concept van Franz Petri dat door Horst Lademacher van stal werd gehaald om het Rijn-Maasgebied als één ‘großes, grenzloses Gebiet’ te onderzoeken. De grens verschijnt hier als een kunstmatige

ALGEMEEN

Nieuwe wegen in de regionale geschiedenis

Hein Hoebink (ed.), *Europäische Geschichtsschreibung und europäische Regionen. Historiographische Konzepte diesseits und jenseits der niederländisch-deutschen/nordrhein-westfälischen Grenze* (Waxmann Verlag GmbH; Münster 2008) 136 p. krt., tbl., € 24,90 ISBN 9783830918295

scheiding van gebieden die historisch en cultureel eigenlijk een eenheid vormen. De veronderstelde gemeenschappelijke cultuur wordt doorgaans gezocht in gemeenschappelijke etnische en talige wortels.

Ad Knotter wijst in zijn bijdrage, na een uitvoerige kritiek op de *Westforschung* van Petri, op het grote en aanhoudende belang van nationale grenzen in de grensregio’s. Hij wijst er bovendien op dat de *Kulturraumforschung* welbeschouwd onhistorisch is, omdat deze de geschiedenis negeert en één willekeurig tijdvak uit de geschiedenis isoleert om de ‘oor-

spronkelijke regio’ vast te leggen. In plaats van grenzen weg te denken, moeten ze juist gethematiseerd worden: hoe werken grenzen in op het leven en de cultuur in de regio? Grenzen zijn zowel het scheidende als het verbindende element van de regio. Dit paradoxale karakter van de grens kan volgens Knotter het best onderzocht worden in wat hij historische *border studies* noemt. De bijdrage van Hans Knippenberg kan als een bevestiging van Knotters thesen worden beschouwd. Knippenberg laat op zeer instructieve wijze, en aan de hand van historische kaarten zien hoe bepalend grenzen zijn geweest voor onder meer de spreiding van religies en de ontwikkeling en spreiding van talen. Ook de Nijmeegse sociaalgeograaf Huib Ernste komt in zijn theoretische bijdrage tot vergelijkbare conclusies. Grenzen en politiek-culturele ruimtes zijn naar zijn mening geen vaste gegevens, maar sociale constructies die in discoursen en praktijken doorlopend worden gereproduceerd en opnieuw geïnterpreteerd. Met deze invalshoek wil Ernste zowel de valkuil van het deconstructivisme (het

gaat tenslotte om de constructie van grenzen) als die van de reïficatie van grenzen vermijden.

De bijdragen van de Duitse auteurs zijn in het geheel niet op de grensregio's gericht. De regio waar Christoph Dipper zich op concentreert is Europa. Zijn centrale vragen zijn wanneer de landbouw in Europa zich van de traditionele tot de typisch moderne vorm (dat wil zeggen hoge productiviteit, specialisatie, weinig arbeiders, hoge investeringen, *et cetera*) heeft ontwikkeld en wanneer er echt van de ontwikkeling van een Europese landbouw gesproken kan worden. Dit vond welbeschouwd pas plaats in de jaren vijftig van de twintigste eeuw en dat ging ook nog eens zeer snel. Tot die tijd, zo laat Dipper in zijn buitengewoon informatieve verhandeling zien, was er slechts sprake van een zeer geleidelijke ontwikkeling en van het behoud van vormen en structuren die de traditionele landbouw kenmerken. Olaf Mörke bekritiseert, in zijn bijdrage over een vergelijkende geschiedenis van politieke normen in het Europa van de vroege nieuwe tijd, de neiging van Nederlandse historici om de politieke cultuur in de Republiek geïsoleerd te onderzoeken en haar uniciteit en eenmaligheid te beklemtonen. Comparatief onderzoek maakt het mogelijk om de politieke semantiek van de Republiek in een Europees perspectief te plaatsen. Dit demonstreert de auteur vervolgens aan de hand van de begrippen vrijheid (*libertas*) en eendracht (*concordia*). Deze concepten staan niet alleen voor centrale politieke normen van de Republiek, zij maakten deel uit van een Europees normendis-

cours dat door transfergeschiedenis en een systematische vergelijking van politiek-culturele regionen beter in kaart kan worden gebracht.

De lengte van de titel van een bundel is vaak een indicatie voor de diversiteit van de bijdragen. Bij deze bundel is dat ook het geval. De drie Nederlandse bijdragen kunnen worden beschouwd als een afrekening met de *Westforschung* en de *Kulturraumforschung* en als een pleidooi voor historische *border studies*. Juist doordat de drie auteurs het belang van de nationale grenzen zo benadrukken, komt de nationale staat toch weer een centrale rol toe en slaan ze precies de weg in die de redacteur zo graag wilde vermijden of ontstijgen. In de inleiding werd de opvatting van regionale geschiedenis als transnationale geschiedenis juist gezien als een mogelijkheid om los te komen van het perspectief van de nationale staat en als de toegangspoort voor een Europese geschiedschrijving. De beide Duitse auteurs laten twee wegen voor transnationale geschiedenis zien. Een Europeanisering van de (agrarische) geschiedenis waarbij het probleem van de buitengrenzen vooralsnog onopgelost blijft en die van een vergelijkende geschiedenis waarin regionale clusters kunnen worden onderscheiden. Al met al is *Europäische Geschichtsschreibung und europäische Regionen* een zeer heterogeen boekje, met op zichzelf informatieve en waardevolle bijdragen.

Ton Nijhuis

Duitsland Instituut Amsterdam

In Quentin Skinner's reeks *Ideas in context* verscheen in 2008 een bewerking van het Leuvense proefschrift van Annelien de Dijn over het negentiende-eeuwse Franse aristocratische liberalisme. Haar basisstelling is dat de wortels hiervan teruggaan op Montesquieu, die in contrast met het republikeinse model van *selfgovernment* een gematigde monarchie voorstond. Gematigd betekent hier niet alleen een pleidooi voor de bekende scheiding der machten, maar ook het instellen van intermediaire instituties geleid door een verlichte aristocratie. Bij de baron uit Bordeaux was dat nog de erfelijke landadel. Gevaar voor despotisme bestond in deze visie zowel in het absolutisme als in een staat waarin het volk het voor het zeggen had. Zoals Necker het in 1792 verwoordde: er is geen vrijheid

zonder publieke orde. Over de manier waarop vrijheid en orde moesten samengaan is in de eerste helft van de negentiende eeuw in Frankrijk bijzonder intensief nagedacht. Als geen ander Europees land was Frankrijk immers een laboratorium geweest van politieke experimenten die elkaar met ongekende snelheid hadden op-

gevolgd. Het Franse *étatisme* is zoals De Dijn aantoonde geenszins de logische uitkomst van de debatten over de staatsinrichting en het staatsbestuur in liberale en conservatieve periodieken en tijdschriften tot ongeveer 1870.

Het boeiende van De Dijns glashelder gecomponeerde onderzoeksverslag is dat zij laat zien hoe niet alleen de liberalen zochten naar een manier om te voorkomen dat de moderne vrijheid en gelijkheid zouden ontaarden in

ALGEMEEN

Liberaal aristocraten en aristocratische liberalen

Annelien de Dijn, *French political thought from Montesquieu to Tocqueville: liberty in a levelled society* (Cambridge University Press; Cambridge 2008) 230 p.,

€ 85,-

ISBN 9780521877886

despotisme en terreur. Ook royalisten bepleitten aanpassingen van de staatsinrichting, om met handhaving van het monarchale en aristocratische beginsel de vrijheid van de burgers te waarborgen. Royalisten als Charles Cottu gebruikten de analyse en oplossingen van Montesquieu om de absolute monarchie te temperen. Zoals zo vaak in het Franse discours golden hier de positie van de Engelse aristocratie en het voortbestaan van instituties uit de tijd van het *Ancien Régime* als voorbeeld. Een aristocratische elite gaf de staat zijn ruggengraat.

Gematigde liberalen werden door deze verstandige royalisten gedwongen een antwoord te geven op Montesquieu's versie van de monarchie. De doctrinair liberale historicus Prosper de Barante toonde in zijn werk aan dat een terugkeer naar een feodale elite een anachronisme was, aangezien de sociaal-economische ontwikkeling van het *Ancien Régime* al een sterke erosie hiervan te zien had gegeven. Deze sociale ontwikkeling stond ook centraal in de colleges van Guizot die het denken van onder anderen Tocqueville hebben beïnvloed. Acceptatie van de maatschappelijke gelijkheidstendens markeerde *de facto* het verschil tussen liberalen en conservatieven. De liberalen moesten dientengevolge op zoek naar een nieuwe aristocratie, wat neerkwam op rekrutering van de besten uit de politieke, wetenschappelijke en commerciële elites. Om een tegenwicht te bieden ten opzichte van de toegenomen staatsmacht werd ook door hen een versterking van intermediaire instituties bepleit. Gemeenten en departementen moesten een eigen werkingssfeer krijgen, in sommige voorstellen ook met gekozen functionarissen om de publieke geest te versterken.

Deze denkfiguren worden doorgaans gegroepeerd onder het doctrinair liberalisme. Op zichzelf is deze term niet erg gelukkig, aangezien 'doctrinair' van oorsprong een scheldwoord was voor de groep liberalen in het parlement rond Guizot die hun politieke voorstellen inbedden in academische historisch-politieke analyses. In de Nederlandse historiografie is de term gemunt door het werk van Kossmann. Sinds het verschijnen van Rosanvallon's *Le moment Guizot* (1985) is er in het Franse taalgebied een stroom van publicaties over deze brede groep politici en intellectuelen op gang gekomen. De Dijn betreft deze literatuur wel in haar analyse, maar verkiest in haar betoog de term aristocratisch liberalisme (zie Alan Kahan, *Aristocratic liberalism*, 1992). Uit haar onderzoek blijkt weliswaar dat er ook buiten de kringen van de doctrinair werd nagedacht over wat Thorbecke in de Nederlandse context het 'organiek' maken van de staatsinrichting noemde, maar per saldo wordt er weinig aan het reeds bekende doctrinair liberale discours toegevoegd. Mijns inziens kleven er meer nadelen dan voordelen aan het aristocratische bijvoegsel. Het onderscheid tussen de royalisten en liberalen wordt hierdoor onscherp. Misschien wreekt zich dat we wel spreken van conservatief-liberalen maar niet van liberaal-con-

servatieven, wat de positie markeert van die royalisten die het gedachtegoed van Montesquieu intelligent verwerkten. Hun analyses bleven echter ideologisch conservatief, aangezien bij hen het aristocratische beginsel gebaseerd bleef op sociale uitsluiting. In de Nederlandse context kan dit de positie verhelderen van bijvoorbeeld G.K. van Hogendorp rond 1815, aangezien het denken van Montesquieu voor diens liberaal-conservatieve staatsinrichting in veel opzichten richtinggevend was. Van Hogendorp was in die fase noch een aristocratische liberaal noch een doctrinair.

De terminologische problematiek wordt ook duidelijk in het hoofdstuk dat De Dijn besteedt aan het werk van Tocqueville. In het eerste deel uit 1835 van zijn *De la démocratie en Amérique* verdedigde hij republikeinse vormen van *selfgovernment* en nam hij afstand van het aristocratische gedachtegoed. In de analyse van de democratie in het tweede deel uit 1840 toonde hij zich minder optimistisch over de vooruitzichten van een egalitaire burgermaatschappij. Tocqueville vreesde een zich terugtrekken van de burger in zijn private sfeer, en een algehele vervlakking van de cultuur onder de hoede van een almachtige democratische, centralistische staat. Als tegenwicht moest een nieuwe aristocratie worden gevormd. Deze kon voortkomen uit democratisch gekozen leiders op decentraal niveau en uit burgerverenigingen. Ook de pers had een belangrijke rol in het versterken van de publieke geest. Hier hanteerde Tocqueville volgens De Dijn een aristocratisch perspectief op de massademocratie.

De laatste jaren is de invloed van het doctrinaire discours op het denken van Tocqueville blootgelegd (zie het werk van Siedentop, Gannett, Craiutu, Brogan). In 2008 verscheen Lucien Jaume's *Tocqueville. Les sources aristocratique de la liberté*, waarin duidelijk wordt hoezeer Tocqueville in zijn concepties gevormd is door enerzijds het denken van de Restauratie-liberalen en anderzijds hoe hij probeerde volstrekt origineel en nieuw te zijn in zijn zicht op wat de democratische toekomst zou brengen. De Dijn heeft deze intellectuele biografie niet meer kunnen verwerken, maar haar conclusies over het aristocratische element bij Tocqueville komen in grote lijnen overeen met die van Jaume. Uit beide studies blijkt dat de term 'aristocratisch' in het liberale discours een manier was om de plaats en rol van elites en instituties in een zich democratiserende maatschappij te bepalen: wat mij betreft toch een doctrinair liberaal thema.

In haar epilogoog plaatst De Dijn haar studie in de politieke context van de linkse revisionistische Franse historiografie, die zich wil bevrijden van totalitaire tendenties van de Franse Revolutie die niet alleen doorwerkten in de communistische droom, maar ook in radicaal democratische opvattingen. Fijntjes wijst zij erop dat de kritiek van Furet *cum suis* op de Franse Revolutie hier meer verwantschap toont met de royalistische kritiek dan met

het denken van Tocqueville, die ondanks alle bezwaren de democratisering van staat en samenleving accepteerde. Ook in de Europese context zijn deze thema's herkenbaar in de spanning die bestaat tussen het versterken van de bestuurskracht door innovatie van instituties en de uitbreiding van de bevoegdheden van Europese elites, en het

uitblijven van een daadwerkelijke democratisering van de besluitvorming. Hoe aristocratisch kan een democratie zijn?

Jan Drentje

Rijksuniversiteit Groningen

De afgelopen jaren heeft het Hanze Studiecentrum (Universiteit Groningen) met een aantal onderzoeksprojecten een flinke impuls gegeven aan het onderzoek naar de sociaal-economische en (handels) politieke relaties, of *economic culture*, in het Noord- en Oostzeegebied in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Om dit enorme onderwerp vanuit zoveel mogelijk perspectieven te kunnen belichten, heeft het Studiecentrum zeer nadrukkelijk samenwerking gezocht met buitenlandse instituten en onderzoekers. Samen met de Syddansk Universitet (Esbjerg) en Södertörns Högskola (Stockholm) zijn in het afgelopen decennium verschillende workshops georganiseerd en deze bundel is een van de resultaten daarvan. Het boek bevat veertien bijdragen, die zijn ondergebracht in drie thematische delen: 'Long term perspectives', 'The Hanseatic Period' en 'Trade and markets in the early-modern period'.

De bundel begint met drie artikelen die de ontwikkeling van politieke en economische machtsstructuren in het Oostzeegebied op de lange termijn analyseren vanuit verschillende theoretische modellen. Jan Glete schetst in een wat vlakke bijdrage in grote lijnen de opeenvolging van Vikingen, Hanze en Hollanders als de maritieme grootmachten in het Oostzeegebied, waarbij hij een paar merkwaardige fouten maakt. Zo stelt hij dat de directe vaart van de Noordzee in de Oostzee en *vice versa*, om het Deense Jutland heen, pas mogelijk was vanaf de introductie van nieuwe zeiltechnieken rond 1500. Glete gaat daarmee volkomen voorbij aan het feit dat al op zijn laatst vanaf het midden van de dertiende eeuw (tweehonderdvijftig jaar eerder!) schippers en kooplieden uit het Noord- en Oostzeegebied zeer regelmatig dit traject aflegden. Sven Lilja analyseert de machtsverhoudingen in dezelfde regio maar dan in de vroegmoderne tijd. Hij doet dat vanuit een systeemtheoretisch perspectief, waarbij het werk van Kennedy, Wallerstein en Tilly de revue passeert. Het resultaat stelt teleur: Lilja's analyses zijn gebaseerd op cijfers

ALGEMEEN

Verbrokkeld beeld van een handelsregio

*Hanno Brand en Leos Müller (ed.),
The dynamics of economic culture in
the North Sea- and Baltic Region in
the Late Middle Ages and Early
Modern Period (Verloren; Hilversum
2008) 254 p., € 30,-
ISBN 9789065508829*

die lang niet altijd betrouwbaar lijken en zijn bovendien weinig diepgaand. Erik Lindberg sluit het eerste deel af. Hij gaat in op de koopliedengildes als belangrijkste handelsinstituties en probeert een verband te leggen tussen de effectiviteit van die instituties en economische groei in de zeventiende en achttiende eeuw.

Mike Burkhardt trapt het deel over de hanzeatische periode af, hier geïnterpreteerd als de periode van de veertiende tot en met de zestiende eeuw. Hij beschrijft het belang van de hanzeatische handel in Boston

(Lincolnshire), dat aan het einde van de veertiende eeuw nog de belangrijkste uitvoerhaven voor Engelse wol was, maar gedurende de vijftiende eeuw in vijf fasen zeer sterk afnam. In een zeer heldere bijdrage bespreekt Justyna Wubs-Mrozewicz vervolgens de manier waarop zowel Hanzeaten als Hollanders diplomatieke middelen inzetten om hun handelspositie in Bergen (Noorwegen) en Stockholm te waarborgen. Zij onderhandelden daarbij zowel met elkaar als met de verschillende Scandinavische vorsten. De positie van de Hollanders en de Hanze in beide steden heeft nooit tot grootschalige conflicten geleid, omdat de hanzeatische kooplieden er getalsmatig domineerden en Bergen en Stockholm voor de Hollanders slechts tot de periferie van hun commerciële systeem behoorden. Hanno Brand gaat gedetailleerd in op de diplomatieke verwikkelingen rond het Hollands-hanzeatische conflict van 1532-1534, met als inzet de vrije doortocht door de Sont. Brand laat zien dat de Hollanders met succes gebruik maakten van het gewicht van het Habsburgse diplomatieke apparaat om Lübeck te isoleren van de overige Wendische steden en van potentiële bondgenoot Denemarken. Dat de verschillende territoria binnen de Habsburgse Nederlanden echter geenszins dezelfde economische belangen nastreefden, blijkt uit de bijdrage van Louis Sicking over de totstandkoming van twee Habsburgse ordonnanties voor de zeevaart in het midden van de zestiende eeuw. Sicking laat zien dat de verschillende belangengroepen binnen de Nederlanden

hun stempel daarop hebben proberen te drukken. Zijn conclusie is dat Hollanders de zeevaart van de Habsburgse Nederlanden al voor 1550 konden domineren, omdat zij transport van goedkope bulkgoederen en hoogwaardige luxegoederen het best wisten te combineren. Dit deel sluit af met de bijdrage van Edda Frankot, waarin zij de juridische theorie en praktijk op het gebied van schipbreuk, zeeworp en scheepsbotsingen onder de loep legt aan de hand van casussen uit Lübeck, Reval, Danzig, Kampen en Aberdeen.

Het derde en laatste deel van de bundel draait om diverse aspecten van de sociaal-economische ontwikkeling van het Noord- en Oostzeegebied in de vroegmoderne periode. Christiaan van Bochove geeft een econometrische analyse van de graanprijsontwikkeling in het Noord- en Oostzeegebied in de zeventiende en achttiende eeuw. Hij komt tot de conclusie dat zowel de interne markten van de Republiek als de markten in het Noord- en Oostzeegebied steeds sterker geïntegreerd raakten met die van de leidende markt in Amsterdam. Jelle van Lottum onderscheidt een vergelijkbare leidende rol voor de Republiek in zijn studie naar vroegmoderne migratiepatronen in de Noordzeeregio. Dat de resultaten van Van Lottum en Van Bochove elkaar goed aanvullen is geen toeval, want ze zijn het product van onderzoek dat binnen een overkoepelend project van het IISG is uitgevoerd. De overige bijdragen zijn echter van zeer uiteenlopende snit. De haringhandel en integratie van haringmarkten tot 1850 op in het Noord- en Oostzeegebied is het onderwerp van Bo Poulsens bijdrage. Philip Kelsall bespreekt de handelspolitieke relatie van Denemarken en de Nederlanden vanaf het midden van de zeventiende eeuw, terwijl Michiel de Jong in een beknopt maar duidelijk artikel ingaat op de

verschillende manieren waarop Hollandse kooplieden tussen 1615 en 1630 kapitaal investeerden in de verschillende staten die bij de Dertigjarige Oorlog betrokken waren. Andrej Kotljarchuk sluit de bundel af met een korte en weinig vernieuwende beschrijving van de handelspolitieke relaties van Zweden met het groothertogdom Litouwen in de zeventiende eeuw.

De bijdragen aan het tweede en derde deel van dit boek zijn vruchten van lopend onderzoek en daaromover het algemeen meer vernieuwend en spannend dan de theoretische bijdragen uit het eerste deel. De onderlinge samenhang is echter gering en het niveau van de artikelen wisselt nogal sterk, een veel voorkomend probleem bij workshop- en congresbundels. De samenstellers zijn er te weinig in geslaagd dit euvel het hoofd te bieden. Eigenlijk is alleen het tweede deel, over de hanzeatische periode, inhoudelijk vrij coherent. De titel van de bundel suggereert dat er zoiets bestaat als een 'economic culture' in het gehele Noord- en Oostzeegebied. Dat kan zo zijn, maar uit de afzonderlijke artikelen wordt niet duidelijk waaruit die 'culture' dan zou bestaan. Wat ik mis is een afsluitend synthetiserend artikel dat daarover opheldering kan brengen, een stuk waarin grote lijnen worden uitgezet en de afzonderlijke bijdragen in grotere interpretatiekaders worden geplaatst. Nu maakt de bundel een te verbrokkelde en onevenwichtige indruk, wat nog eens wordt versterkt door de fouten in het Engels die in sommige artikelen zijn blijven staan. Dat is zonde, want enkele afzonderlijke bijdragen zijn onmiskenbaar van hoog niveau en geven veel meer aanzet tot discussie en bespiegeling dan ze in dit boek is vergund.

Job Weststrate

Rijksuniversiteit Groningen/Universiteit van Amsterdam

Wie denkt dat complexe financiële instrumenten een verschijnsel van de late twintigste eeuw zijn, zou zich met vrucht in de wisselbrief kunnen verdiepen. Dit document verspreidde zich zo'n duizend jaar geleden geleidelijk vanuit Italië over Europa als ruggengraat van het internationale betalingsverkeer. Tegelijkertijd evolueerde het instrument van een simpele opdracht gegeven door één koopman aan een andere om een derde partij te betalen, tot een vehikel voor dermate ingewikkelde financiële transacties dat het meestal buitengewoon moeilijk is om uit de voorhanden bronnen te reconstrueren wat partijen nu precies

ALGEMEEN

Wisselverkeer door de eeuwen heen

M.A. Denzel, Das System des bargeldlosen Zahlungsverkehrs europäischer Prägung vom Mittelalter bis 1914 (Franz Steiner Verlag; Stuttgart 2008) 582 p., € 78,- ISBN 9783515092920

van plan waren en daadwerkelijk deden. Het blijkt vaak zelfs al lastig om te doorgronden hoe kooplieden door wisseltransacties geld-, goederen- en kredietstromen bestuurden. Dit maakt dat veel historici het onderwerp omzichtig mijden.

Markus Denzel legde zich er juist op toe. Deze buitengewoon productieve hoogleraar economische geschiedenis in Leipzig publiceerde de laatste vijftien jaar een imposante reeks artikelen over het internationale

betalingsverkeer tot 1914 en in het bijzonder over het wisselverkeer, zodat een monografie hierover van zijn hand hoge verwachtingen wekt. Het resultaat viel me echter niet

mee. Zeker, het boek biedt een indrukwekkend compendium van allerlei aspecten van het wisselverkeer in en buiten Europa: de evolutie van het instrument, aard van het gebruik, patronen in het verkeer, soorten van transacties, de posities van de leden van het wisselpersoneel en de veranderende plaats van financiële centra binnen het systeem van internationale betalingen. Het gaat daarbij overigens uitsluitend om wissels en afgeleide instrumenten als het accept; ondanks de brede titel van het boek blijven andere betalingsvormen zonder gebruik van contant geld, zoals wederzijdse rekeningen-courant, buiten beschouwing. Denzels boek vormt als het ware een sluitstuk van het werk van enerzijds Hooock en Jeannin, die door analyse van koopmansboeken commerciële praktijken blootlegden, en anderzijds de historische wisselkoersen verzameld in het imposante seriewerk *Währungen der Welt* geredigeerd door Schneider en Schwarzer. Kortom, het aangewezen beginpunt voor wie zich in de wisselgeschiedenis wil verdiepen.

Je zou echter verwachten dat een standaardwerk naast feiten ook analyses geeft en daar schiet Denzel helaas tekort. Hij geeft eigenlijk een beschrijving van de treinenloop aan de hand van het spoorboekje. Aan die methode kleven twee bezwaren. Ten eerste geven wisselnoteringen, meer nog dan het spoorboekje, de werkelijkheid slechts bij benadering weer. Noteringsgewoonten verschilden van stad tot stad en weerspiegelden de meug van de handel, niet het gewicht van een bepaalde activiteit. Noteringen duurden voort, ook als de bewuste activiteit niets meer voorstelde; anderzijds kwamen nieuwe noteringen vaak pas tot stand lang na de aanvang van de activiteiten. Amsterdam handhaafde tot in de twintigste eeuw officiële noteringen die de postdagen van twee eeuwen eerder nog weerspiegelden,

terwijl er al tientallen jaren dagelijkse prijzen bestonden. Verschijnsels dateren op basis van noteringen is dus een riskante zaak.

Dat brengt mij op het tweede bezwaar. Denzels methode, verbindingen tellen en op basis daarvan het relatieve belang van wisselmarkten schetsen, gaat gebukt onder dezelfde misvatting die je in veel sociale netwerkanalyses aantreft, namelijk het idee dat de reconstructie van verbindingen als onderzoeksdoel volstaat. Netwerken zijn echter modellen die pas betekenis krijgen wanneer de historicus ze toepast op de werkelijkheid uit het verleden. Het model zelf zegt niets. Een verbinding tussen twee plaatsen of mensen wordt pas interessant wanneer we weten waartoe ze diende, wat de aard en betekenis ervan was en wat ze, in het geval van wisselkoersen, ons leert over de economische en financiële betrekkingen tussen de bewuste markten. Nu was het wisselverkeer een afgeleide van andere economische activiteiten, zodat de aard van verbindingen van één bepaalde markt hemelsbreed van elkaar kon verschillen. De relaties tussen Amsterdam en Londen in de achttiende eeuw boden ruimte voor gecompliceerde transactiestructuren die de betrekkingen met Riga niet opleverden. Het gaat dus niet om het aantal, maar om de aard van verbindingen. Zo bezat Amsterdam tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw meer verbindingen dan Antwerpen, maar de Scheldestad was de leidende markt, wat Denzel door zijn methodisch gebrek wel moest ontgaan. Op een deugdelijke analyse van de wisselgeschiedenis moeten we dus nog even wachten.

Joost Jonker
Universiteit Utrecht

J.A. de Kok, voormalig hoogleraar Kerkgeschiedenis aan de Katholieke Theologische Hogeschool van Utrecht en hulpbischof van het aartsbisdom Utrecht (1982-2005), heeft een groot aantal publicaties op het gebied van de kerkgeschiedenis (en de Franciscaner orde in het bijzonder) op zijn naam staan. Zijn bijdragen aan de *AGN* en zijn *Drie eeuwen Westeuropese Kerkgeschiedenis* (1979) zijn waarschijnlijk het meest bekend. Met het hier besproken boek levert hij een belangwekkende bijdrage aan de religieuze en culturele geschiedenis van Nederland. Het werk is opgedragen aan de jonge medebroeders om hen een hart on-

ALGEMEEN

Ideaal en werkelijkheid

J.A. de Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* (Uitgeverij Verloren; Hilversum 2007)
631 p., ill., € 39.- ISBN 9789087040178

der de riem te steken, maar is, mede door de toegankelijke schrijfstijl, voor een breed lezerspubliek interessant. De auteur geeft blijk van indrukwekkende kennis en inzicht, gebaseerd op een grote belezenheid en persoonlijke ervaring.

Hij beperkt zich niet tot de institutionele geschiedenis van de orde, maar plaatst deze in de wijde context van tijd en plaats en verbindt ze met de geldende politieke, sociaal-economische en maatschappelijk-culturele ontwikkelingen. Niet eerder is de geschiedenis van een religieuze orde in Nederland over zo'n lange periode beschreven. De Kok toont aan de hand van de Minderbroeders de ontwikke-

ling van acht eeuwen katholicisme vanuit het perspectief van met name reguliere religieuzen. Hiermee biedt hij een interessante aanvulling op het overzicht van Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (2005), die de auteur overigens niet noemt. De studie betreft, zoals de titel aangeeft, de broeders. Franciscaner vrouwen ontbreken niet geheel, maar spelen een ondergeschikte rol.

Vanuit zijn eigen vergroeiing met het Franciscaanse gedachtegoed laat De Kok zien dat buitenstaanders dikwijls de complexiteit van de orde onderschatten. Hij maakt bijvoorbeeld duidelijk dat het armoede-ideaal niet kan worden teruggebracht tot een kwestie van eigendom. Daarbij toont hij aan dat de vele uittradingen van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw niet alleen kunnen worden verklaard vanuit het verzet tegen het celibaat, dat werd gezien als achterhaald ideaal, maar dat deze het gevolg waren van een samenspel van factoren. Hij beschrijft de frictie die in een voortdurend veranderende wereld kan ontstaan tussen priesterschap en kloosterleven, of tussen individuele idealen en die van de orde. Zijn belangstelling betreft vooral de lange aanloop naar praktijken die op een gegeven moment als een probleem worden gezien en de reacties die daarop volgden. De auteur is kritisch, maar legt veel begrip aan de dag en (ver)oordeelt niet.

Ruim een derde van het boek is aan de twintigste eeuw gewijd, waarvoor de necrologieën van ordebroeders een belangrijke bron vormden. Niet alleen geleerden als Bonaventura Kruitwagen, bijgenaamd broeder Olifant (p.313), komen aan bod, maar ook iemand als de typist Evermarus Vrancken, die geschriften van medebroeders voor publicatie gereed maakte (p.438). Vanzelfsprekend is er veel aandacht voor de periode waarin De Kok zelf een vooraanstaande rol vervulde binnen de orde en de kerk. Hij gaat uitgebreid in op de pogingen van de orde om de achteruitgang als gevolg van de ontkerkelijking te stuiten. Niet voor de eerste keer in hun geschiedenis moesten de broeders zich bezinnen op hun identiteit en bestaansrecht. Velen voelden zich niet langer thuis binnen de Franciscaner orde, omdat die onvoldoende begeleiding wist te geven bij de door de nieuwe tijd vereiste aanpassingen.

Opmerkelijk is de visie van de auteur dat de vormen die de orde in de dertiende eeuw had aangenomen gedurende

zeven eeuwen in grote lijnen in Nederland behouden waren gebleven, maar vanaf omstreeks 1960 niet langer voldeden (p.559). Hiermee plaatst hij zich in de traditie van de hervormingsgezinden, waarmee alle religieuze groeperingen in de loop der tijden keer op keer te maken hebben gekregen. Steeds klonk daarbij de roep tot terugkeer naar de oorsprong, die leidde tot reorganisatie van bestaande vormen en het ontstaan van nieuwe. Herhaaldelijk klaagt De Kok dat in de moderne tijd de broeders onvoldoende op de hoogte zijn van het gedachtegoed van Franciscus en de geschiedenis van hun orde (p.497 en p.542). Studie hiervan acht hij een absolute voorwaarde voor het zoeken naar een nieuwe vormgeving van de oude idealen. Zijn fascinerende boek moet in dit licht worden gezien.

Natuurlijk valt er kritiek te leveren op zo'n breed opgezet boek. Niet alle onderwerpen, bijvoorbeeld het wetenschappelijke debat over de relatie tussen stedenvorming en bedelorden (p.41-43), worden adequaat behandeld. Daar staat tegenover dat de auteur niet meer dan een aanzet tot verdere studie wil bieden. Vooral voor de moderne perioden wijst hij veelvuldig op nieuwe onderzoeksmogelijkheden. Op de annotatie valt het nodige aan te merken. Het boek is voorzien van een naar type bron en literatuur ingedeelde bibliografie als leeswijzer. De verwijzing voor literatuur over specifieke onderwerpen naar het uitgebreide, maar niet volledige notenapparaat is geen gelukkige. Wanneer in de tekst naar een boek over de Mozeskerk in Amsterdam wordt verwezen (p.340), verlangt de niet ingewijde lezer een noot met bibliografische informatie. Dit is maar een enkel voorbeeld. De literatuur over huizen en personen (p.183) zou moeten worden aangevuld met de databank *Franciscan Authors, 13th-18th Century* van Maarten van der Heijden en Bert Roest. De voor de Minderbroeders karakteristieke humor, waarnaar De Kok zo graag verwijst, is voor niet-insiders niet altijd te bevatten. De lezer krijgt wel een idee: de provinciaal Simon Bennenbroek (1919-1916 en 1919-1925) hield als hobby kippen en eenden, naar zijn broeders hoopten, niet als model van besturen (p.333). Het boek is, weliswaar incompleet, ook te vinden op het internet (via www.google.nl).

Renée Nip

Rijksuniversiteit Groningen

Na 'het jaar van de boerderij', 'het jaar van het kasteel' en 'het jaar van de molen', was het in 2008 de beurt aan het religieus erfgoed. Een jaar lang stonden religieuze gebruiken, religieuze muziek, kerkelijke gebouwen en kerkelijke kunst volop in de belangstelling. Door middel van tentoonstellingen, concerten, wandel- en fietstochten, boeken en websites werd de aandacht gevestigd op het religieus erfgoed in Nederland. Erfgoed dat door de ontkenning van de Nederlandse samenleving steeds vaker onder druk staat. In het kader van 'het jaar van het religieus erfgoed' verscheen ook het boekje *Op zoek naar het religieus erfgoed* van de twee mediëvisten Hildo van Engen en Vincent Robijn, die na voltooiing van hun proefschriften in het archiefwezen zijn beland en vervolgens een studie archiefwetenschap volgden.

Op zoek naar het religieus erfgoed lijkt bedoeld te zijn voor de beginnende amateur die nog nooit een stap in een archief gezet heeft, en aan de uitleg te zien, zich ook nog nooit aan een historisch onderzoek heeft gewaagd. Het mag dan misschien prettig zijn als je als lezer bij de hand wordt genomen in wat een *Handleiding voor onderzoek in kerkelijke archieven* heet te zijn, maar het adjectief 'kerkelijk' is in sommige hoofdstukken nauwelijks meer herkenbaar als gevolg van de drang van de auteurs om de lezer in de beginselen van het doen van (archief)onderzoek in het algemeen in te wijden. Met name in de hoofdstukken waar dit aspect centraal staat, wordt de lezer op schoolmeesterachtige wijze toegesproken en erop gewezen hoe belangrijk het is een onderwerp te bepalen alvorens een onderzoek te starten, een heldere probleem- of vraagstelling te formuleren en literatuuronderzoek te verrichten, alvorens naar het archief te gaan. Ondertussen krijgt de lezer ook nog te horen wat allemaal wel en niet mag in de studiezalen van een archiefdienst. Sommige hoofdstukken staan vol met dergelijke details en raadgevingen. Het boekje krijgt daarmee iets heel praktisch, maar door de belerende toon tegelijkertijd iets pedants. Ze staan in schril contrast met de hoofdstukken die de kerkelijke ontwikkelingen van de noordelijke Nederlanden beschrijven. In krap veertig pagina's geven de auteurs een prima overzicht van de kerkelijke (vooral christelijke en in mindere mate joodse) geschiedenis vanaf de middeleeuwen en beschrijven zij de belangrijkste kerkelijke instellingen die deze geschiedenis gestalte hebben gegeven en – wat voor het doel van dit boek nog belangrijker is – volop archieven hebben gevormd en nagelaten.

Niet helemaal duidelijk is waarom het boek – zo blijkt na lezing van de inleiding – in geografische zin beperkt

is gebleven tot de huidige provincies Utrecht, Noord- en Zuid-Holland. Een andere reden dan dat het te maken heeft met de financiering van dit project (door erfgoedinstellingen uit deze drie provincies) kan ik niet verzinnen. Deze geografische afbakening is ieder geval weinig functioneel, zeker omdat enkele treffende voorbeelden in dit boek ook nog eens van buiten dit gebied afkomstig zijn. Na de inleiding volgt een zeer kort hoofdstuk van drie pagina's waarin de auteurs uitleggen wat religieus erfgoed is. De auteurs raken, ondanks hun eigen waarschuwing dat erfgoed een modewoord is geworden waarmee bijna alles kan worden aangeduid, zelf ook verstrikt in de netten van

dit begrip. Als ze het hadden gelaten bij de vaststelling dat kerkelijke archieven, alsmede objecten en gebruiken uit de verschillende religieuze praktijken tot het religieus erfgoed gerekend kunnen worden, was er niets aan de hand geweest. De auteurs introduceren religieus erfgoed echter als een analytisch begrip en stellen dat zij in hun gids de weg wijzen naar de plekken in de archieven waar informatie gevonden kan worden over het religieus erfgoed in brede zin (waarmee zowel materiële als immateriële aspecten worden

bedoeld, p.13). Hiermee pretenderen de auteurs veel meer dan zij kunnen waarmaken en gaan zij ook volledig voorbij aan hetgeen in dit opzicht door erfgoedsspecialisten als David Lowenthal, Rob van der Laarse en Gerard Rooijackers is gepubliceerd. Het gevolg is dat wat de auteurs religieus erfgoed noemen in geen enkel opzicht onderscheidend is van bijna alle onderwerpen waarmee de kerkelijke organisaties zich bezighielden en waarvan sporen in de archieven terug zijn te vinden. Dit boek vormt zo een handleiding voor hen die willen weten over welke onderwerpen informatie in welke kerkelijke archieven gevonden kan worden. Niet meer en niet minder. Als extraatje wordt incidenteel een klein uitstapje gemaakt naar informatie die in archieven van niet-kerkelijke instellingen (meestal betreft het dan overheidsarchieven) over kerkelijke onderwerpen kan worden aangetroffen. Zo bezien bevat het boekje veel nuttige informatie. Vooral de literatuurverwijzingen, die per onderwerp meteen achter de betreffende paragrafen in het boek zijn geplaatst, het overzicht van tijdschriften op het gebied van Nederlandse religieuze geschiedenis en het overzicht van nuttige webadressen bieden de onderzoeker prima aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Het is jammer dat de auteurs er onvoldoende in slagen een solide verbinding tot stand te brengen tussen de wereld van de kerkelijke archieven en de wereld van onderzoekers.

ALGEMEEN

De zoektocht naar religieus erfgoed

Hildo van Engen en Vincent Robijn,
Op zoek naar het religieus erfgoed.
Handleiding voor onderzoek in
kerkelijke archieven (Verloren;
Hilversum 2008) 180 p., ill., € 19,-
ISBN 9789087040369

Dat is voor een belangrijk deel te wijten aan de gekozen opzet van het boek. Er wordt een scherpe scheiding gemaakt tussen wijze waarop de kerkelijke instellingen – de belangrijkste producenten van kerkelijke archieven – worden behandeld en de manier waarop een tiental op zichzelf relevante en interessante onderzoeksthema's in het tweede deel van het boek (kerkelijke gemeenten, gebouwen, kunst, personen, bezit, sociale zorg, verenigingsleven, geloofsleven, scholing en zending en missie) aan de orde

komen. Hierdoor krijgt de onderzoeker die specifiek in deze onderwerpen is geïnteresseerd weliswaar veel nuttige informatie aangereikt, maar omgekeerd blijft de vraag grotendeels onbeantwoord wat de kerkelijke archieven buiten die genoemde thema's te bieden hebben.

Charles Jeurgens
Universiteit Leiden

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceerde in 2007 het rapport *Identificatie met Nederland*. Bij de presentatie hield kroonprinses Máxima een toespraak waarin zij benadrukte dat de titel sprak van 'identificatie', en niet van 'identiteit', en dat dit ruimte bood voor 'ontwikkeling' en 'diversiteit'. Zij illustreerde haar betoog met persoonlijke ervaringen, zoals haar Nederlandse inburgering: zeven jaar lang op zoek naar de Nederlandse identiteit, met als resultaat het besef dat de Nederlandse identiteit niet bestaat. Een aanzienlijk deel van de natie viel over Máxima heen. De meeste aandacht trok Geert Wilders met zijn kwalificatie van de toespraak als 'politiek-correcte prietpraat', maar de grootste invloed hadden vermoedelijk de internetfora waar vele wakkere vaderlanders hun woede en haat de vrije loop lieten.

Gedurende de periode dat Máxima tevergeefs op zoek was naar de Nederlandse identiteit, werden in 2001 en 2004 twee symposia georganiseerd over etnische identiteit in de wereld van de oudheid en de vroege middeleeuwen. Beide bijeenkomsten maakten deel uit van een project aan de Vrije Universiteit met de titel 'The Batavians. Ethnic identity in a frontier situation'. De bijdragen van beide symposia zijn verzameld in deze publicatie, aangevuld met een artikel door Bert van der Spek. De artikelen zijn in meerdere of mindere mate *up to date* gebracht, in enkele gevallen zelfs tot 2008.

Het boek bestrijkt de periode van de vroege IJzertijd tot de zevende eeuw n.Chr. en de hele Griekse en Romeinse wereld. Van de dertien artikelen handelen er vier over Griekenland en hellenistisch Mesopotamië, vijf over het noordwesten van het Romeinse rijk en vier over andere delen van dat rijk. Ruim een derde behandelt dus Germanen, Bataven en Friezen. Dat deel is, ook gezien de wordingsge-

oudheid

De oudheid biedt eerherstel voor Máxima

Ton Derks en Nico Roymans (ed.), Ethnic constructs in Antiquity. The role of power and tradition (Amsterdam University Press; Amsterdam 2009) 368 p., ill., krt., € 55,- ISBN 9789089640789

etnische identiteit (en over etnische identiteit in de oudheid in het algemeen)? Nog meer 'politiek-correcte prietpraat'?

De titel van de bundel zegt het al: spijtig voor diegenen die het bestaan van de Nederlandse identiteit bepleiten, maar etniciteit wordt hier niet beschouwd als een (relatief) onveranderlijk gegeven, maar als een dynamische constructie. Etniciteiten komen tot stand en ontwikkelen zich in een voortdurend proces van confrontatie en onderhandeling. Kortom, etnische identiteiten bestaan niet, ze worden telkens opnieuw gecreëerd teneinde in specifieke situaties te worden ingezet. Wat de zaak vervolgens nog verder compliceert, is het feit dat etniciteit slechts één aspect is van identiteit, maar lastig te onderscheiden is van zoiets als culturele identiteit.

Dat etniciteit geconstrueerd wordt in een voortdurende dynamiek, toont dit boek in alle bijdragen. Ter illustratie: we kennen een veelheid aan namen van etnische groepen in de grensgebieden van het Romeinse rijk. En die namen wisselen. Dat betekent echter niet een komen en gaan van allerlei 'stammen'; het betekent veeleer veranderende zelfbeelden en zelfbenoeming (aldus Dick Whittaker). De namen 'Frisia' en de 'Frisii' worden in de late oudheid niet meer vernomen, en er is archeologisch gezien discontinuïteit in bewoning in het betreffende gebied. Wanneer het Frankische rijk in de zevende eeuw zijn invloed uitbreidt naar het noorden, herintroduceren de Franken de naam Frisia, omdat ze aansluiting zoeken bij het Romeinse ver-

schiedenis van het boek, de kern van de zaak: de andere artikelen, hoezeer ook op zichzelf te lezen en waardevol, bieden binnen deze publicatie een achtergrond bij het verhaal over deze contreien. Nu maakten en maken Bataven en Friezen een niet onbelangrijk deel uit van ons nationale discours. Wat is er te melden over hun

leden. De etnische aanduiding Frisii wordt op een nieuwe bevolkingsgroep geplakt – die zich dit vervolgens eigen maken (Jos Bazelmans). De controverse die laatstgenoemde hypothese opriep in Friesland toont eens te meer hoezeer een geconstrueerde groepsidentiteit deel van de werkelijkheid kan worden, toen en nu.

‘Echte’ etniciteit komt hier dus niet ter sprake (de resultaten van genetisch onderzoek zouden ook niets toe of afdoen aan wat hier beweerd wordt). Wat deze studies duidelijk willen maken is hoe de constructie in zijn werk gaat, wat de drijvende krachten zijn, en hoe wij vervolgens op dergelijke etniciteiten – die zoals uit het voorgaande volgt sowieso knap ongrijpbaar zijn – de vinger kunnen leggen.

De behandelde mechanismen zijn vooral imperialisme (het rijk van Alexander de Grote, het Romeinse rijk), vooral in grensgebieden, maar ook migratie en de aanwezigheid van ‘expats’ (Bert van der Spek over segregatie in hellenistisch Babylon, en Ton Derks over de Bataafse diaspora). Voor de drijvende krachten wordt met name, maar niet alleen, gewezen op machthebbers als dragers van traditie, die hun traditie aan anderen kunnen opleggen en zo een etnische identiteit scheppen (vandaar de ondertitel van het boek). Meestal hoort daar de creatie van een oorsprongsgeschiedenis bij, wat Hans-Joachim Gehrke *intentionale Geschichte* noemt (Nico Roymans laat zien hoe de Bataven, eenmaal opgenomen in het Romeinse rijk, hun geschiedenis herschrijven rond de heros/god Hercules; Gehrke bespreekt het verhaal van de Slag bij Marathon als identiteitsvormend voor de Atheners; Nicole Belayche behandelt de stichtingsmythen van steden in Palestina).

Hoe ‘betrappen’ we dergelijke identiteiten? Aan de hand van taal, materiële cultuur en allerhande sociale praktijken. Dat een taal constituerend kan zijn, ligt voor de hand (zie Karl Strobel over de Galaten: de Keltische taal helpt bij het scheppen van een eigen identiteit, en de

identiteit helpt de taal te preservareren). Materiële cultuur geeft meer problemen: in hoeverre (on)roerende goederen te beschouwen zijn als indicator van een bepaalde etniciteit of als *cultural marker* is omstreden (Frans Theuvs en Dick Whittaker achten de archeologie niet bij machte iets over etniciteit te zeggen, in tegenstelling tot Jan Paul Crielaard en Catherine Morgan). Derks en Roymans kiezen in hun inleiding partij, en stellen dat zelfdefinitie slechts afgelezen kan worden uit door de betrokkenen geschreven tekst. Hierbij moeten we in de eerste plaats denken aan inscripties (Dick Whittaker, Ton Derks), maar ook aan munten (Nicole Belayche) en ook aan etnografische teksten voor zover niet exclusief Grieks of Romeins (Greg Woolf betoogt dat deze mede het product zijn van het ‘inheemse’ niveau, en dus etnogenese van dichtbij laten zien). Yntema, in een gedetailleerde beschouwing van een graf met inhoud in Messapisch gebied (Zuid-Italië) toont hoever je kunt komen met het archeologisch materiaal – maar inderdaad voor een regio waarover ook geschreven informatie voorhanden is. Zoals blijkt is deze publicatie dus ook interessant uit methodologisch oogpunt: de vraag welke grenzen het bronnenmateriaal aan onze interpretaties stelt loopt als een rode draad door de bijdragen.

Dit keurig verzorgde boek, in de reeks ‘Amsterdam Archaeological Studies’, is zware kost voor de niet-specialist, maar levert de doorzetter wel een veelheid aan informatie op, plus de nodige theoretische onderbouwing teneinde zelf te kunnen vaststellen wat op het gebied van etniciteit nu ‘prietpraat’ is en wat niet. Helaas, de Bataafse en de Friese identiteit blijken al evenzeer ongrijpbaar als de Nederlandse. Dit boek is een werk over de oudheid van grote actualiteitswaarde.

F.G. Naerebout

Universiteit Leiden

Na zijn biografie over Demosthenes (*Demosthenes von Athen. Ein Leben für die Freiheit*, 2004), buigt Gustav Lehmann, verbonden aan de Georg-August-Universität in Göttingen, zich over de grootste staatsman van het klassieke Athene. Wie echter denkt een levensbeschrijving van Perikles (ca. 495-429 v.Chr.) in handen te hebben, komt bedrogen uit. Hoewel de titel anders doet vermoeden, is Lehmanns *Perikles* geen biografie maar een goedgeschreven geschiedenisles van het klassieke Athene met weinig

oudheid

De rehabilitatie van een Realpolitiker?

Gustav Adolph Lehmann, *Perikles. Staatsmann und Strategie im klassischen Athen. Eine Biographie* (C.H. Beck Verlag; München 2008) 367 p., ill., crt., € 24,90 ISBN 9783406568992

verrassingen. Het boek is bestemd voor een breed publiek zonder dat het onderwerp wordt gepopulariseerd. Een glossarium biedt uitkomst aan de leek en voor meer ingevoerde lezers zijn er ruim tachtig pagina's met eindnoten ('Anmerkungen', p.257-340). Helaas ontbreekt een bibliografie.

Lehmanns 'biografie' beslaat tien hoofdstukken en is, het eerste en laatste hoofdstuk uitgezonderd, chronologisch ingedeeld. Hij opent met de capitulatie van Athene aan het einde van de vijfde eeuw. De 'demokratischen Sün-

denfall' (p.12) die volgde op de rampzalige uitkomst van de Peloponnesische oorlog leidde tot de vraag of Perikles hiervoor verantwoordelijk was. De bronnen geven geen eenduidig antwoord op deze *Kriegsschuldfrage*. Terwijl Aristophanes Perikles bestempelt als de persoonlijke aanspreeker van de oorlog met Sparta, pleit Thucydides hem in een lovend portret juist vrij van deze aanklacht. De laatstgenoemde auteur is ervan overtuigd dat Perikles' strategie de overwinning had gebracht indien hij nog had geleefd. Thucydides heeft veel invloed gehad op het *Nachleben* van Perikles. Plutarchus' tekst *Perikles* (circa 100 n. Chr.) verplecht de visie van Perikles' grootste bewonderaar met die van zijn critici. Dit levert een gemêleerd portret op van een groot leider, zonder dat deze vrijgesproken wordt van de aantijgingen.

De tweeslachtigheid van het bronnenmateriaal maakt het lastig een gefundeerd eindoordeel te vellen over Perikles, maar volgens Lehmann biedt de vondst van inscripties uitkomst. Uitsluitend op basis van deze contemporaine documenten kan men een historisch accurate reconstructie van het leven van Perikles betrachten (p.29). Dit idee is goed, maar helaas slaagt Lehmann slechts deels in zijn opzet. Een willekeur aan inscripties passeert de revue, zonder dat Lehmann expliciet maakt waarom hij juist deze inscripties selecteert en welke nieuwe inzichten ze geven. Bovendien ontbreekt een epigrafisch register, wat een meer dan welkome aanvulling op deze studie zou zijn.

De twee hoofdstukken die volgen, bieden een uitgebreide voorgeschiedenis waarin Lehmann een aardig staaltje dramatisch inlevingsvermogen tentoonspreidt. Zo lezen we in hoofdstuk drie ('Die "Lehrjahre" des Perikles') hoe de jonge Perikles in september 480 v.Chr. vanuit zijn toevluchtsoord op Salamis ooggetuige was van hoe zijn stad door toedoen van de Perzen in lichters laaie stond (p.56). Het tragische beeld van de brandende Akropolis zou later de grondslag vormen voor zijn politiek (p.65-66). Lehmann beëindigt Perikles' jeugdijaren in stijl door hem in de zomer van 476 of 475 v.Chr. samen met zijn kameraden de eed van de efeben af te laten nemen 'im Angesicht der rauchgeschwärzten Tempelruinen der Stadt' (p.75). Feitelijk vertellen de bronnen ons echter niet meer over Perikles' jonge jaren dan dat hij de zoon van Xanthippos en Agariste was en dat hij in 472 de productiekosten van Aischylos' *Perzen* op zich nam (IG II² 2318).

Perikles komt pas vol in beeld in hoofdstuk vier ('Perikles' Einstieg in die Politik'). Met de drie hoofdstukken die volgen, vormt dit de kern van het boek waarin Lehmann Perikles' politieke programma uiteenzet. Vanaf 463-462 toen hij als aanklager van Kimon zijn eerste schreden in de Atheense politiek zette, tot aan de vooravond van de Peloponnesische oorlog waarop hij zijn draagvlak begon te verliezen, was Perikles' beleid gericht op de uitbreiding van de Atheense democratie (p.88). Lehmanns hypothese dat Perikles reeds vanaf 463 meerdere malen tot strateeg

werd gekozen (p.100 en 163-164) is echter omstreden, evenals zijn veronderstelling dat Perikles de hervormingen van Ephialtes (462-461) wettelijk verankerde (p.102). Zijn burgerschapswet uit 451-450 is de eerste wet waarvan met zekerheid Perikles' naam en een ambtsjaar zijn vastgesteld. Lehmann vaart terecht een voorzichtigere koers waar het Perikles' betrokkenheid bij het bouwprogramma betreft. Toch is het voor hem een uitgemaakte zaak dat Perikles in de jaren 440-430 een leidende rol had in het herstel van de door de Perzen verwoeste heilighdommen (p.140).

Hoofdstuk zeven tot en met negen behandelen de periode waarin Perikles vrijwel onafgebroken het ambt van strateeg bekleedde, vanaf de verbanning van zijn laatste grote rivaal in 443 tot aan zijn dood in 429. Lehmann wijst hier op het besluit van de *Demos* om Perikles en zijn zonen vriendelijk te bedanken voor hun ijdele aanbod een brongebouw te bekostigen (IG I³ 49). Deze belangrijke inscriptie impliceert echter meer dan een 'immer wieder bekräftigte Vertrauensverhältnis zwischen der athenischen *ekklesia* und ihrem ersten Mann' in de jaren 430 (p. 170). Naast de hoon die Perikles in deze periode te verduren kreeg, is dit decreet illustratief voor het complexe politieke discours waar Perikles en zijn collega's in moesten opereren (vgl. K.A. Morgan (ed.), *Popular tyranny*, 2003 en Charlotte Schubert, *Perikles*, 1994).

In het laatste hoofdstuk ('Was bleibt?') bespreekt Lehmann de receptie van Perikles in Duitsland, waarna hij op de *Kriegsschuldfrage* terugkomt. Begin negentiende eeuw genoot Perikles een ongebreidelde bewondering, maar dit beeld veranderde nog voor de eeuwwisseling. In navolging van Thucydides' typering van Perikles' leiderschap als 'in naam een democratie maar in feite een heerschappij van de eerste der burgers' (Thuc. 2.65.9), achtten Duitse historici Perikles' Athene een schijn democratie. Hun aanklacht luidde dat Perikles een zelfzuchtige demagoog was die als 'Urheber des hellenischen Bruderkrieges' de Helleense eenwording verstoorte (zie bijvoorbeeld K.J. Beloch, *Die attische Politik seit Perikles*, 1884). Tijdens de hoogtijdagen van het nationaal-socialisme zette Helmut Berve Perikles in zijn universiteitsrede zelfs als een ware dictator neer. Na 1945 trok het Periklesbeeld weer wat bij, maar er ging nog een generatie overheen voordat Perikles in de juiste historische context van zijn eigen tijd werd geplaatst (onder meer J. Bleicken, *Die Athenische Demokratie*, 1984 en C. Meier, *Athen. Ein Neubeginn der Weltgeschichte*, 1993). In navolging van deze tendens kiest Lehmann voor een volledige rehabilitatie van Perikles, die allesbehalve een despoot was, maar juist een groot voorvechter van de Atheense democratie. Bovendien treft Perikles volgens Lehmann geen blaam voor de uitkomst van de Peloponnesische oorlog: het spoedige herstel van de democratie na 403 is voldoende bewijs voor zijn onschuld.

Misschien is de grootste verrassing dat Lehmann, tegen de gangbare, kritische benadering in, een consis-

tent positief beeld schetst van Perikles als de grondlegger van de Atheense *Kulturstaat* (p.252). Op de beantwoording van de schuldvraag na, verschilt Lehmanns Perikles strikt genomen dan ook niet bijster veel van Plutarchus' *Perikles*; de scheidslijn tussen Perikles' leven en daden en

de geschiedenis van klassiek Athene is voor beide auteurs dun.

D.E. Kretschmann

Universiteit Utrecht

Tijdens de turbulente gebeurtenissen in het vierkeizerjaar (69 n.Chr.) werd Marcus Salvius Otho door de Praetoriaanse garde uitgeroepen tot keizer van het Romeinse Rijk. In triomf droegen de soldaten hun nieuwe keizer naar het vaandelheilgdom van hun kazerne, waar zij het gouden beeld van Galba aan stukken sloegen en Otho persoonlijk op de sokkel plaatsten. In een sterk symbolische handeling werden het beeld van de keizer en de keizer zelf tot één entiteit gemaakt: beeld en persoon vielen samen. Deze

anekdote, die vermeld wordt in Tacitus' *Historiae*, bevat veel elementen die kenmerkend zijn voor de manier waarop de Romeinen omgingen met de standbeelden, die hen in grote getale omringden. Tijdens een regeringsperiode stond het beeld van de keizer symbool voor de keizer zelf. De eed van trouw kon bijvoorbeeld worden afgelegd bij een keizerbeeld. Viel een keizer in ongenade (de *damnatio memoriae*), dan werden zijn standbeelden neergehaald, vernield en in het riool gesmeten. Vitellius, een ander slachtoffer van het vierkeizerjaar, werd in de straten van Rome doodgemarteld, terwijl hij gedwongen werd te kijken naar de vernietiging van zijn standbeelden.

De intieme manier van omgaan met de antieke beeldhouwkunst heeft Louis van den Hengel geïnspireerd tot het schrijven van het lijvige werk *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender*. Het boek is de handelsuitgave van zijn proefschrift, dat hij in 2008 *cum laude* verdedigde aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zijn centrale onderzoeksvraag is als volgt geformuleerd: welke betekenissen werden er in de oudheid toegekend aan het Romeinse keizerportret als geseksueerd lichaamsbeeld, en hoe kunnen we deze theoretisch analyseren? Van den Hengel introduceert de term 'geseksueerd' als vertaling van het Engelse 'gendered' en plaatst hiermee zijn analyse van de Romeinse keizersculpturen in het kader van de *gender studies*. In zijn boek legt de auteur duidelijk de focus op de cruciale rol van het (mannelijke) lichaam als sculpturale uitdrukking van het keizerschap. Naast de traditionele archeologische en oudhistorische benadering roept de au-

oudheid

Echte mannen op de troon: van fallische fictie en triomferende lichamen

Louis van den Hengel, *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender* (Verloren; Hilversum 2009)

503 p., ill., € 55,- ISBN 9789087040833

teur ook modernere disciplines te hulp om de keizerbeelden te doorgronden. Post-structuralistische theorieën, psychoanalyse en feministische filosofie bieden meer dan eens een verrassende kijk op de aloude Romeinse sculpturen.

Naast enkele theoretische hoofdstukken behandelt de auteur drie archeologische *case studies* om zijn theoretische modellen te toetsen: de Augustus van Prima Porta (met name het borstpantser), de architectuur en het beeldprogramma van het Forum Augustum in Rome

en de sculpturen van de waanzinnige keizer Commodus, die zichzelf als Hercules liet vereren en als gladiator publiekelijk in het Colosseum optrad. Deze iconografische analyses zijn traditioneel klassiek-archeologisch van aard, aangenaam diepgravend, maar contrasteren nogal met de post-structuralistische, psychoanalytische (veel Freud) en feministische hoofdstukken, die zich rondom de *case studies* bevinden. Voor de geïnteresseerde lezer zijn deze hoofdstukken wellicht te theoretisch van aard en is het vakjargon moeilijk te volgen. Een enkel voorbeeld moge volstaan. In hoofdstuk vijf ('Fallische fictie: het triomferende lichaam') lezen wij: 'We weten dat in het spiegelstadium het Ik ontstaat op basis van een identificatie met het lichaamsbeeld van een "ander" dat tevens fungeert als "evenbeeld" van het Ik. Er vindt een libidineuze bezetting plaats van het *imago* waarmee het Ik echter nooit volledig zal samenvallen: de miskenning van de structurele ongelijkheid tussen het beeld en het Ik is constitutief voor de subjectiviteit.' En in hetzelfde hoofdstuk lezen we: 'Het hechte historische verband tussen de penis en de fallus (of specifiek: de fallische betekenaar) stelt Lacans theoretische onderscheid tussen beide termen in een zeer problematisch daglicht. Want hoewel dit onderscheid, zoals ik heb laten zien, van grote waarde is om de semiotische en historische werking van de fallus te kunnen analyseren, roept het ook een belangrijke vraag in het leven: waarom wordt, volgens Lacan althans, het symbolisch tekort aangeduid door de *fallus* en niet door een andere betekenaar? Deze vraag brengt ons terug naar Lacans notie van de ima-

ginaire orde, die volgens hem fungeert als een soort “opvulling” van het tekort-aan-zijn dat ontstaat met de intrede in het symbolische.’ Het zijn zinnen die in een proefschrift niet misstaan, maar voor een handelseditie met een breder lezerspubliek wellicht te hoog gegrepen zijn.

Een meer fundamenteel punt van kritiek is het vrijwel totaal ontbreken van de rol die de portretten van de *Augusta* (de keizerin) speelden in de keizerlijke propaganda. Juist in een studie die de antithese tussen het mannelijke en het vrouwelijke tot speerpunt maakt valt een dergelijk gemis op. Wanneer men een blik werpt op de keizerlijke muntslag, dan ziet men dat de rol van de vrouw van de keizer intensief werd gebruikt in de propaganda van het ideale *imago* en dit gold *mutatis mutandis* ook voor de beeld-

houwkunst. Van Trajanus is bijvoorbeeld bekend dat hij zich liet afbeelden met de *regalia* van de oorlogsgod Mars, terwijl de pose van het beeld van zijn echtgenote Plotina trekken vertoonde van beroemde Venusbeelden. De auteur heeft zich echter beperkt tot het specifiek mannelijke beeld en de drie eerder genoemde *case studies*. In deze beperking toont hij zich weliswaar een meester, maar voor een completer beeld van de keizerlijke beeldhouwkunst was een uitbreiding naar het vrouwelijke aspect wenselijk geweest.

Ruurd Halbertsma

Rijksmuseum van Oudheden Leiden

Rond 30 november 1182, de naamdag van de heilige Andreas, verscheen de eenvoudige timmerman Durand voor de bisschop van Le Puy, in het Franse Auvergne. Hij beweerde in een visioen een afbeelding van de heilige maagd Maria te hebben gezien, gezeten op een troon met het kindje

Jezus in haar armen, met daarbij het opschrift: ‘Lam Gods, die de zonden van de wereld wegneemt, geef ons vrede.’ Daarom was hij naar de bisschop gegaan, met het verzoek om vrede in het gebied te brengen.

Hier was de wens de vader van de droom. Maar Durand werd afgepoeierd door de bisschop. Omstreeks Kerstmis sloot de timmerman dan maar een vredespact met zo’n vierhonderd volgelingen. Want als de bisschop de vrede niet kon herstellen en handhaven, moesten ze zelf het heft maar in handen nemen. Rond Pasen telde zijn beweging al meer dan vijfduizend leden: de Capuciati, zoals ze ook wel worden genoemd, hielden zich in witte capuchons, met op hun borst een beeltenis van de heilige maagd. Daarbij zwoeren ze een plechtige eed om, indien nodig, te zullen vechten. Weldra werd een lokale ‘heer der dieven’ aangevallen en gedood, en al snel keerden degenen met macht (de banheren en de bisschoppen) zich tegen de Capuciati. Volgens de kroniekschrijvers waren het gevaarlijke gekken. Immers, deze boetvaardige bewaarders van de vrede leken geen ontzag of angst meer te kennen voor het lokale gezag. Hoe konden de banheren hen dan nog vanuit hun kastelen uitbuiten, afpersen of nieuwe betalingsverplichtingen opleggen?

MIDDELEEUWEN

Chaos, crisis en geweld in de twaalfde-eeuwse renaissance

Thomas N. Bisson, The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government (Princeton University Press; Princeton 2009)
677 p., € 37,50 ISBN 9780691137087

Het verhaal van Durands onmacht wordt verteld in Thomas Bissons *The Crisis of the Twelfth Century*. Hierin vraagt Bisson zich af hoe het was om te leven in een gewelddadige wereld waarin macht gelijk stond aan de uitoefening van persoonlijke heerschappij. Een wereld waarin boeren,

seculiere geestelijkheid en monniken lange tijd hulpeloos overgeleverd waren aan het machtsvertoon van grijpende, plunderende lokale heren, op zoek naar hogere status en bezit (de banheren) die in hun *seigneuries* lokale belastingen (*tallia* of *exactiones*) hieven en recht spraken, en daarbij dikwijls misbruik maakten van hun positie. Een samenleving vooral zonder mogelijkheden tot het maken van bezwaar, zonder bescherming, en zonder gecontroleerd bestuur.

De twaalfde eeuw wordt vaak, en terecht, een renaissance, een periode van bloei genoemd: in de literatuur, met de opkomende universiteiten, toenemende verstedelijking en groeiende handel. In de tweede helft van de twaalfde eeuw ontstonden er, met name in Engeland onder koning Hendrik II, ook effectievere bestuursambten met grotere controle op belastinginning en rechtspraak. Kijkend naar de gehele twaalfde eeuw, schetst Bisson echter een ander beeld, een bloedig beeld van willekeur en geweld, waarin macht stoelde op zelfverrijking en persoonlijke affectieve relaties, bekrachtigd in eden van trouw. Het verhaal van Durand, dat zich afspeelt in de laatste decennia van die vaak bezongen eeuw, is dan ook illustratief voor de voortdurende chaos en het voortdurende geweld in die tijd, ondanks alle nieuwe ontwikkelingen.

Zonder te ontkennen dat er vanaf circa 1160 vooral in Engeland nieuwe aandacht kwam voor de openbare orde, hamert Bisson erop dat we die niet moeten verwarren met een nieuwe ideologie van bestuur. Hoewel het idee van goed heerserschap de sociale noden van de bevolking in het oog hield, ontbrak daar een intellectuele, politieke grondslag voor. Zelfs John of Salisbury, die in zijn beroemde *Policraticus* (circa 1160) schreef over tirannie als gewelddadige wetteloze heerschappij, was niet in staat om het publieke welzijn in verband te brengen met bestuur. De kern van machtsuitoefening bleef persoonlijke heerschappij, uitgaande van persoonlijke rechten (*consuetudines*), helaas dikwijls slechte (*malae*). Dat er vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw pogingen werden gedaan om goede heerschappij en vrede af te dwingen doet hier niet aan af.

Bisson beschrijft wel hoe er in de loop van de twaalfde eeuw veranderingen plaatsvonden: steden verwierven privileges, landsheren kregen grotere grip op hun belastinginners en rechters. Voor het eerst waren er ook stemmen hoorbaar van aristocraten en bisschoppen die tijdens vergaderingen gingen debatteren met het oog op een collectief belang en doel. Toch vloeiende het bestuur nog altijd uit persoonlijke, affectieve macht voort, en niet uit een nieuwe ideologie van openbaar bestuur als politiek middel. Controle op belastinginners door de landheer bijvoorbeeld, was lange tijd niet meer dan toetsing of de verwachte geldopbrengsten inderdaad waren binnengehaald. Er was geen rekenschap verschuldigd. Persoonlijke relaties, vertrouwen en trouw waren van doorslaggevende betekenis, veel meer dan competentie. De ontwikkeling van openbaar bestuur aan het einde van de twaalfde eeuw was volgens Bisson daarom meer een reactie dan een bewust aangestuurd proces.

Reactie op dynastieke crises (zoals die in Engeland na de dood van koning Hendrik I in 1135) en op de immer uitdijende, chaotische, gewelddadige machtsuitbreiding van lokale banheren. Hij benadrukt dan ook dat we de ontwikkeling van ambten en bestuur nauwlettend in het oog moeten houden, en voorzichtig moeten omgaan met termen als *gubernare* en *res publica*.

Bisson heeft op indringende wijze inzichtelijk gemaakt hoe het is te leven in een samenleving zonder effectief bestuur. Talrijk zijn de klachten over geweld en uitbuiting, die Bisson aan een spectaculair spectrum van met name Engelse, Franse en Catalaanse bronnen heeft ontleend. Wel mist zijn betoog soms een heldere structuur en worden termen als 'bestuur' en 'politiek' amper gedefinieerd, waardoor zijn verhaal moeilijk te volgen is. Achterin het boek is een glossarium opgenomen van woorden en begrippen als *prévoté*, *consilium* en *dominium*, dat enigszins uitkomst biedt voor eenieder die niet thuis is in alle zeer specialistische begrippen. Bovenal rijst de vraag of Bissons karakterisering van de ontwikkeling van bestuur te eenzijdig leunt op een spraakverwarring over woorden als 'bestuur' en 'gezag' in de geschiedschrijving over de twaalfde eeuw tot nog toe. Toch is Bissons these, dat ontwikkeling op chaotische wijze voortkomt uit crisis, en dat deze lange tijd naast elkaar kunnen bestaan, prikkelend. De vernieuwing en ontwikkeling in de twaalfde eeuw kunnen er blijkbaar toe leiden dat we onze ogen sluiten voor de chaotische, gewelddadige werkelijkheid van die tijd, een realiteit die voor mensen als Durand glashard was.

Claire Weeda

Universiteit van Amsterdam

In deze studie toont theaterhistorica Femke Kramer overtuigend aan dat het corpus van Nederlandse rederijderskluchten het best begrepen kan worden als een uiting van 'grotesk realisme', zoals beschreven door Mikhail Bakhtin in zijn beroemde studie over Rabelais (*Rabelais and his World*, 1968). Kramer onderscheidt in het grotesk realisme twee elementen. Ten eerste lag de nadruk binnen deze stroming op de organische en materiële kanten van het bestaan (de binnen- en onderwereld van het lichaam) en de gedetailleerde (en geanatmiseerde) verbeelding van lichamen in taal. Daarnaast was er de fascinatie voor de anatomie van de taal zelf: haar ambivalentie, het potentieel voor miscommunicatie (doof-

MIDDELEEUWEN

De taal van de rederijders

Femke Kramer, Mooi vies, knap lelijk. Grotesk realisme in rederijderskluchten. (Verloren; Hilversum 2009); 364 p., € 39,- ISBN 9789087040659

heid en het letterlijk nemen van figuurlijke taal of omgekeerd) en pseudo-spiritualiteit (bezweringen en magie). Uitgaande van haar corpus – de kluchten worden samengevat in een bijlage – laat Kramer zien hoe geraffineerd en talig de rederijderskluchten geconstrueerd waren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de steeds opnieuw terugkerende techniek van het 'ondertitelen', waarbij wat in modern theater de regie-aanwijzing is, werd op-

genomen in de roltekst van de acteur. Hierdoor konden handelingen sprekend worden aangekondigd of de actie simultaan door de acteur worden becommentarieerd. Deze techniek is een teken van de toenemende verschriftelijking en choreografische kwaliteiten van de kluchtschrijvers.

Met deze bevindingen bevestigt Kramer, vanuit een sterke zin voor de potentiële theatrale toepassing van de teksten, het groeiende inzicht dat de publieke literatuur die in de context van de rederijerskamers werd geproduceerd, getuigde van een grote beheersing van het literaire idioom, literaire technieken en uiteenlopende taalregisters. De vergelijking met Rabelais (hoezeer Kramer ook diens superioriteit benadrukt) versterkt een impliciete trend in het onderzoek naar de rederijers van de afgelopen decennia. Analyses van hun literatuur en cultuur transformeren het (door Kramer volgehouden) beeld van de rederijers als laatmiddeleeuwse tussenvorm langzaam tot het nieuwe beeld van een aan de vroege Renaissance-cultuur verwant fenomeen. Voorbeelden hiervan zijn Herman Pleijs inaccurate verdediging van de rederijers als vroeg-humanisten, Mosers aandacht voor het neoplatonisme in hun opvattingen over de dichtkunst en recenter de meer expliciete verwijzingen naar een renaissancistische praktijk bij Ramakers.

Voor Bakhtin was het werk van Rabelais een elitaire sublimering van de vrije, rebelse, ongeletterde, natuurlijke en ongedwongen stem van het volk met zijn onmiddellijke toegang tot de materialistische kanten van de werkelijkheid (het realisme). Kramer ziet de rederijerskluchten als product van een omgekeerde beweging: het werk van de rederijers kwam volgens haar voort uit wat ze met Burke de *little tradition* noemt (het Bakhtiniaanse volk). Zij submeerden hun grotesk-realistische cultuurgoed door het te verschriftelijken in hun kluchten en het zo om te vormen tot de *great tradition* van de Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw.

Kramer gaat met haar cultuurhistorische analyse van literaire teksten expliciet de discussie aan met onderzoekers naar volkscultuur als Bakhtin, Gurevich, Burke, Ginzburg, en in Nederland en Vlaanderen Pleij en Vandenbroeck. Ze doet dat door haar onderzoek naar de structuren, principes en werking van een literair genre (de klucht), waarbij ze zich aansluit bij het onderzoek naar de Franse *farce* en het Nederlandse onderzoek naar de komische literatuur van de rederijers (vooral door Coigneau) en de zeventiende eeuw (door Van Stipriaan). Het mooie van deze studie is dat Kramer de discussie openlijk, consequent en betrekkelijk systematisch aangaat. Het probleem is echter dat ze haar onderzoeksresultaten misschien toch niet aan de juiste discussie heeft verbonden. Hoewel de auteurs uit het *popular culture* onderzoek een canonic status hebben verworven, is het onderzoeksveld zelf uitgeput. De aandacht is immers verschoven van de bipolariteit van een natuurlijke, onveranderlijke, gewelddadige en expres-

sierijke volkscultuur (die natuurlijk met de methoden van de antropologie bestudeerd moet worden) tegenover een geconstrueerde, dynamische, harmonieuze en beheerste elitecultuur (met de ideeënhistorische canon), naar allerlei vormen van wisselwerking tussen subculturen en de personen en instituties die zo'n wisselwerking bestendigden.

Het is echter de vraag of die notie van intermediaire culturen (te denken valt aan de kritiek van De Ridder-Symoens en Ramakers op Pleij) Kramer veel had geholpen bij haar zoektocht naar de sociaal-culturele positie en de functie van de rederijersklucht. Waar Kramers technische analyse van de teksten zelf en van het grotesk-realistische karakter ervan overtuigend werkt, is dat veel minder het geval met pogingen literairhistorische bevindingen in te schrijven in bredere cultuurhistorische trends. Zo zou, anders dan Pleij en Vandenbroeck beweren, in het kluchtenmateriaal niets te merken zijn van een distantie ten opzichte van onbeschaafd en uitbundig gedrag en taalgebruik. Kramer toont inderdaad vrij effectief aan dat in de kluchten eerder sprake is van een plezier in het tonen en benoemen van het groteske fantasievormen, dan van een rechtstreekse satirische aanval op reële onbeschaafde tijdgenoten. Vervolgens neemt ze wel met Bakhtin aan dat er in de loop van de zestiende eeuw in de *great tradition* een afwending plaatsvond van de uitbundigheid van het kluchtenpotentieel. Als direct 'bewijs' hiervoor voert ze alleen een opmerking over het esbattement in de voorrede van Willem van Haecht in de uitgave van de kluchten van het Antwerpse landjuweel van 1561 aan. Deze zou aantonen dat het genre minder gewaardeerd werd door de literaire *avant-garde*. Die gedachte wordt dan echter weer ontkracht, of op zijn minst minder plausibel, door het feit dat Van Haecht een eigen spel dat helemaal aan de kluchttraditie voldoet in die bundel opneemt. Overigens wordt ook geen bewijs aangevoerd voor de gedachte dat de klucht in de vijftiende en zestiende eeuw rijzend cultuurgoed was, omdat het uit het volkse circuit in het literaire terecht kwam. Interessant is daarbij dat de kluchten zelf van een evolutie blijkbaar geen sprake is. De gedachte botst bovendien met wat we inmiddels over de rederijers (denken te) weten en wat Kramer feitelijk ook aantoonst: namelijk dat ze sociaal en cultureel gezien zeker *niet* tot het ongeletterde volk behoorden. Het idee van een jonge, volksliteraire traditie doet daarom ook wat wonderlijk aan en leunt teveel (maar selectief) op het werk van Bakhtin, en ook van Pleij en Vandenbroeck.

Arjan van Dixhoorn

Universiteit Gent

Op welke wijze het rebelse koninkrijk Bohemen na de slag op de Witte Berg (1620), die de eerste fase van de Dertigjarige Oorlog beëindigde, weer katholiek werd is in grote lijnen bekend. Uit een religieus pluriform land, vol hussieten van verschillende snit alsmede kleinere groepen lutheranen en calvinisten, werd onder leiding van de Habsburgse dynastie, met hulp van de katholieke gebleven of wederom geworden elite en natuurlijk de katholieke kerk zelf, een parel aan de kroon der Contrareformatie gewrocht. Het relaas van Howard Louthan wijkt in wezen niet af van dat van R.J.W. Evans in diens belangrijke boek *The making of the Habsburg monarchy, 1550-1700* (1979), behalve dan dat hij niet echt ingaat op het belang van de verdrijving der protestanten als factor in de rekatholisering. Wat Louthan wel doet

is het aanvullen van dit algemene beeld met tal van sprekende details. De historiografische richting waarin de Boheemse geschiedenis na 1620 voornamelijk een schouwspel van kommer en kwel bood, getekend door boosaardig Habsburgs absolutisme, griezige jezuïeten en wreed onderdrukte Tsjechen, is inmiddels wel voorgoed uit de gratie geraakt. Er moet volgens Louthan meer oog zijn voor de heilzame kanten van de Contrareformatie in Bohemen. Die bracht samen met het Habsburgse absolutisme, zo betoogt hij, immers rust en eenheid in het door conflicten geteisterde land. Keizer Ferdinand II streefde actief naar een nieuwe vorm van *ecclesiastical culture* (p.19) oftewel een *new confessional identity* (p.45). Lees: uitbanning van de religieuze pluriformiteit door volledige rekatholisering. Merkwaardigerwijze bespreekt Louthan nergens het destijds geldende politieke maxime, dat godsdienstige eenheid in één staat nu eenmaal een bijzonder nastrevenswaardig ideaal was.

Ofschoon de ondertitel van zijn boek luidt *Force and Persuasion in the Catholic Reformation* gaat het toch aanzienlijk meer over 'overreding' dan over 'dwang en geweld'. Dat laatste komt natuurlijk wel hier en daar voor – het valt ook niet te ontkennen – maar de klemtoon ligt beslist niet op de negatieve zijden van de aanpak waarmee de Boheemse bevolking moest worden teruggebracht in de schoot der moederkerk. Nadat we het gruwelverhaal over de openbare executie van zevenentwintig kopstukken van de Boheemse Opstand (in 1621 te Praag) hebben gehad, wordt ons als tegenwicht het relaas van de translatie van de relieken van Sint Norbert naar Praag (1627) geboden. Louthan heeft er naar gestreefd de geschiedenis van de Contrareformatie

in Bohemen te beschrijven vanuit het oogpunt van de uiterlijke religieuze representatie, niet van de innerlijke godsdienstige beleving. Maar als hij de bekeringen in de kringen van de Boheemse adel beschrijft, maakt hij zich er wel erg gemakkelijk van af door te stellen dat deze edelen van nature aangetrokken werden door de katholieke cultuur (p.81). Helaas maakt hij op dit punt geen gebruik van de knappe analyse van dit onderwerp van de hand van Thomas Winkelbauer in diens boek over de hoge edelman Gunda-

ker von Liechtenstein, hoewel hij dit werk wel kent en ook benut heeft.

Als de verschillende stadia van de ontwikkeling van de Boheemse Contrareformatie presenteert Louthan in opeenvolgende hoofdstukken een aantal welbepaalde onderwerpen. In zijn hoofdstuk over het onderwijs laat hij

zien dat de opkomst van het onderwijs door de religieuze orden, in het bijzonder de jezuïeten, veel belangrijker was dan de hervorming van de Karelsuniversiteit. Omstreeks 1720 was, mede met behulp van het nieuwe onderwijssysteem, de gewenste religieuze uniformiteit wel bereikt. De beoefening der historische wetenschap kon ook heel goed in dienst der Contrareformatie worden gesteld. Dat ging door het bespreken van vrome voorbeelden uit het verleden ter bevordering van de contemporaine devotie, al bleef zo iemand als de historicus en jezuïet Bohuslav Balbín toch kennelijk altijd een Boheems patriot die slechts met moeite iets lelijks over de hussieten kon zeggen. Interessant is ook de bespreking van het belang der beeldende kunsten, met de beroemde Praagse Karelsbrug met zijn vele beeldhouwen van heiligen in de hoofdrol.

Een ander hoofdstuk is gewijd aan de wijze waarop de plattelandsbevolking werd benaderd. Hierbij, moet Louthan toegeven, kwam wel dwang en ook geweld voor, maar was de katholieke missie onder de hussieten – die met enige moeite beschouwd konden worden als een soort katholieken, maar dan wel schismatieke – niet veel belangrijker? Dat de bevolking van die missie niet veel moest hebben, blijkt wel uit de steeds weer geconstateerde uiterst geringe kennis van de katholieke leer en het grote tekort aan priesters en kennelijk ook aan priesterstudenten, die blijkbaar niet gemakkelijk onder de bevolking geworven konden worden. Voorts bespreekt de auteur nog een aantal andere aspecten: het succes van preken, de nieuwe katholieke bijbelvertaling (de Sint-Wenceslausbijbel) als concurrent van de Tsjechischtalige Kralicerbijbel van de Boheemse Broeders, de (niet malse) boekcensuur en de

NIEUWE TIJD

Het proces der Contrareformatie in Bohemen

Howard Louthan, *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation* (Cambridge University Press; New York 2009) 351 p., €76,- ISBN 9780521889292

nieuwe katholieke muziekcultuur die, meer dan Louthan denkt, voortbouwde op de muziek der Boheemse protestanten. De opkomst van pelgrimsoorden, met de bijbehorende pelgrimages en volksdevotie, worden eveneens besproken. Tenslotte verhaalt de auteur van de opkomst van de speciale Boheemse contrareformatorische heiligen, met mijn persoonlijke favoriet, de bruggenheilige Sint Johannes van Nepomuk, aan de top. Het merkwaardige en door vroegmodern antisemitisme getekende verhaal van de Joodse jongen Simon Abeles, die in het Praagse ghetto vermoord zou zijn omdat hij bekering tot het katholicisme zou hebben overwogen, sluit daarbij aan.

De conclusie van het boek is mat. De Boheemse Contrareformatie was erin geslaagd een 'corporate sense of identity' te scheppen, en dat algemene gevoel van religieuze betrokkenheid was goed voor de sociale orde, maar wisten we dat laatste niet al? De betekenis van Louthans boek schuilt dus niet bepaald in deze conclusie, maar veel eerder in de vele door hem beschreven details van het proces der Contrareformatie in Bohemen.

M.E.H.N. Mout
Universiteit Leiden

De studie van Siger Zeischka over de waterstaat in het Hoogheemraadschap van Rijnland, waarop hij in 2007 aan de Vrije Universiteit promoveerde en waarvan nu een licht bewerkte handelseditie is verschenen, is een voorbeeldig proefschrift. Van meet af aan weet de lezer waar hij aan toe is. De vraagstelling is helder omschreven, het theoretisch perspectief duidelijk uiteengezet en het materiaal overzichtelijk gepresenteerd. Geduldig voert de auteur in de verschillende hoofd-

stukken de lezer langs alle problemen die hij in het begin op een rij heeft gezet. Hoofddoelstelling van de studie is het schrijven van een 'contextuele techniekgeschiedenis' van de vroegmoderne waterstaat en dat aan de hand van een goed afgebakend en goed gedocumenteerd gebied, namelijk het Hoogheemraadschap van Rijnland (het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn, ruwweg begrensd door de steden Haarlem, Amsterdam, Gouda en Den Haag). In 2005 bestond dat hoogheemraadschap zevenhonderdvijftig jaar en om dat luister bij te zetten schakelde Rijnland de afdeling Geschiedenis van de Vrije Universiteit in om een nieuwe geschiedenis van het hoogheemraadschap te schrijven. Na de hoofdstudie *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (2006) van Petra van Dam en Milja van Tielhof, is dit proefschrift het tweede product van deze onderneming.

In zijn studie stelt de auteur zich eerst de vraag welke technieken er in de periode tot 1865 zijn toegepast om Rijnland droog te houden. Door de steeds verdere inklinking van de veengebieden, het uitvenen en soms weer droogmaken van bepaalde polders en het steeds groter worden van Haarlemmermeer moesten de inwoners voortdurend oude en nieuwe technieken inschakelen om droge voeten te houden. Hoe de waterstaatstechniek zich in de

NIEUWE TIJD

De transformatie van het Rijnland

Siger Zeischka, Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland 1500-1865 (Verloren; Hilversum 2008) 381 p., € 35,- ISBN 9789087040239

vroegmoderne periode ontwikkelde lag echter allerm minst vast. Er moesten voortdurend keuzes gemaakt worden en de tweede vraag is dus hoe die ontwikkeling van de waterstaatstechniek verklaard kan worden vanuit de context waarin zij opereerde. Die context is door Zeischka heel ruim genomen. Voor hem is de waterstaat een voorbeeld van de vooral uit de negentiende en twintigste eeuw bekende en inmiddels veelvuldig bestudeerde *Large Technological Systems*

(LTS), die behalve de eigenlijke techniek (de *hardware*) ook minder technische componenten omvatten als organisaties, opleidingsprogramma's, patenten en wetgeving. Daarom heeft de auteur in zijn boek naast hoofdstukken over de technische artefacten (molens en andere bemalingstechnieken, dijken, wegen) ook hoofdstukken opgenomen over grondeigendom en grondgebruik, polderbesturen, financieringsproblemen, bediening en onderhoud van molens en ten slotte beschikbaarheid van technische kennis in de polder. De vergelijking met andere technische ontwikkelingen (in de scheepvaart bijvoorbeeld) wordt daarbij niet uit de weg gegaan. En om alles doenlijk te houden heeft de auteur zich daarbij steeds geconcentreerd op vier polders binnen het hoogheemraadschap, namelijk de Vierambachtspolder ten noorden van Alphen aan de Rijn, de Sloterbinnenpolder onder de rook van Amsterdam, de Lisserpoelpolder aan de rand van de Haarlemmermeer en de polders op de Zuidgeest bij Wassenaar. Zo wordt comparatieve waterstaatsgeschiedenis van onderop bedreven, en dat mag een methodologische vernieuwing heten.

Wat heeft het opgeleverd? Heel veel en tegelijkertijd heel weinig. Wat we leren is hoe dynamisch het landschap in dit kerngebied van Holland vroeger was: bodemdaling door inklinking van het veen, het stichten van polders en

het bouwen van molens (vanaf de vijftiende eeuw), de vereningen, de daarop volgende droogmakerijen *et cetera*. Wie denkt dat het landschap dat de Hollandse schilders in de zeventiende eeuw weergaven ongeveer hetzelfde is als dat wat nu nog de kern uitmaakt van het Groene Hart zit er grondig naast: in de vroegmoderne tijd onderging het Hollandse landschap een complete transformatie. Heel veel interessante dwarsverbanden worden aan het licht gebracht, zoals de relatie tussen polderlasten en houtprijzen, de relatieve duurte van droogmakerijen in Noord- en Zuid-Holland, de plotselinge omschakeling van paardenmolens naar windmolens rond 1570, het opvoeren van het aantal maaldagen in de zeventiende eeuw en het invoeren van de winterbemaling. De auteur heeft grondig archiefonderzoek gedaan en veel concrete gegevens boven water gehaald. Dat is een verdienste. Maar het blijkt moeilijk deze dynamiek op een samenhangende wijze te verklaren. Bij voorbaat neemt de auteur afstand van elk technologisch determinisme (techniek als de dwingende kracht achter de ontwikkeling van de waterstaat), maar hoe de ontwikkelingen dan wel verklaard moeten worden wordt minder duidelijk. Op p.322 lijkt de conclusie te worden getrokken dat het grondgebruik uiteindelijk de sturende kracht van de ontwikkeling in de waterstaatstechniek was, maar deze conclusie wordt vervolgens zo genuanceerd en ingeperkt, dat er geen duidelijk beeld overblijft. De studie blijft dus in hoofdzaak beschrijvend. Op het niveau van de vier deelgebieden is de behandeling van de thematiek soms zelfs ronduit anekdotisch. Het betoog eindigt nogal onbevredigend: het is allemaal heel complex en de zaken konden per polder en per periode nogal verschillen.

Nu wordt dat knagende gevoel van 'wat heeft het nu uiteindelijk opgeleverd?' misschien ook veroorzaakt door de zwakke manier waarop de auteur zijn bevindingen ar-

ticuleert. Het aantal kaartjes is beperkt en in plaats van zelfgetekende polderkaartjes die toegesneden zijn op wat de auteur over die polder zegt heeft hij oude kaarten gebruikt, met veelal overbodige en onduidelijke informatie. Verder worden de verschillen tussen bepaalde technische systemen (de verschillende molens en sluizen bijvoorbeeld) niet aan de hand van constructietekeningen toegelicht. Ook is de opzet van *Minerva in de polder* uiterst schools. Er wordt tot vervelens toe gezegd wat de auteur gaat doen, wat hij heeft gedaan en hoe het boek is opgedeeld, ingedeeld en gestructureerd. Het boek staat vol met richtingaanwijzers die met elkaar zo'n woud vormen dat de lezer het zicht op het geheel bijna kwijtraakt. Ten slotte is de taal uitermate stroef. De auteur mist het vermogen om de soms taaie kost – dat zijn de verslagen van de ontwikkeling van de waterstaat soms – op een levendige manier te presenteren. De titel van het boek is speels en wekt verwachtingen, maar met wetenschap blijkt de waterstaat maar heel weinig te maken hebben gehad en de godin Minerva komt dus verder in het boek niet meer voor. Zoals wel vaker is dit proefschrift – dat dus ook in dit opzicht 'voorbeeldig' is – geen boek, maar een onderzoeksverslag. In een echt boek zouden al die richtingaanwijzers rigoureus verwijderd zijn en zou de lezer door heldere geleding van de tekst en een creatief gebruik van verbindende zinnen als vanzelf door de materie heen geloodst worden. Of de auteur zou een mooie these hebben ontwikkeld en in de rest van het boek een betoog hebben afgestoken dat de lezer uiteindelijk dwingt die these te aanvaarden. Geen van beide heeft de auteur gedaan en bijgevolg moet men zeggen: onderzoek geslaagd, boek mislukt.

Klaas van Berkel

Rijksuniversiteit Groningen

De *Canon van Nederland* biedt een interessante blik op wat in onze tijd, het begin van de eenentwintigste eeuw, als belangrijke onderwerpen worden beschouwd voor het begrijpen en waarderen van de ontwikkelingsgang van de Nederlandse geschiedenis. In het blok 'Gouden Eeuw' komen vijf personen voor: Hugo de Groot, Christiaan Huygens, Rembrandt, Spinoza en Michiel de Ruyter. De biografische notities in de beschrij-

NIEUWE TIJD

De Gouden Eeuw meebeleefd door zeeschilders

Ronald Prud'homme van Reine, Opkomst en ondergang van Nederlands gouden vloot. Door de ogen van de zeeschilders Willem van de Velde de Oude en de Jonge (Arbeiderspers; Amsterdam/Antwerpen 2009) 366 p., ill., € 24,95 ISBN 9789029566964

vingen van de vensters vormen een aantrekkelijke ingang voor de behandeling van thema's waarmee de personen op bijzondere wijze worden verbonden. Het lemma Rembrandt bijvoorbeeld voert ons naar de schilderkunst in de Gouden Eeuw, Huygens verbindt ons met de toenmalige ontwikkeling van de natuurwetenschappen en

De Ruyter figureert in het onderwerp 'Zeehelden en de brede armslag van de Republiek'. Van het genoemde vijf-

heeft alleen Michiel de Ruyter (1607-1676) na overlijden een praalgraf gekregen, in de Nieuwe Kerk van Amsterdam. Vanzelfsprekend werd met dit monument de zeeheld De Ruyter geëerd, de held van de Tocht naar Chatham (1667) en de redder des vaderlands door zijn aandeel in de Slag bij Kijkduin (1673), waarna de Engelsen bereid waren vredesonderhandelingen te beginnen. Ook andere vlootvoogden werden na hun gewelddadig overlijden tijdens een zeeslag bijgezet in 'de beeldengalerij van helden van het vaderland'. De praalgraven kunnen gezien worden als een *Gesamtkunstwerk*, als een gematerialiseerde uitdrukking van duiding en betekenisgeving: de graven van zeehelden waren eigentijdse monumenten, gemaakt in opdracht van de Admiraliteiten, waarmee het belang van de zeevaart voor het vaderland publiekelijk werd verbeeld. Doortastendheid, vastberadenheid, volharding, doorzettingsvermogen, moed, opofferingsgezindheid; dat waren de kwaliteiten die in de ogen van de opdrachtgevers de gecanoniseerde zeehelden bij uitstek vertegenwoordigers maakten van het beste dat het vaderland te bieden had, eigenschappen die de Republiek in staat stelde haar bijzondere internationale positie te bereiken en te behouden, dankzij de prestaties van de marine in de zeeoorlogen. Dat de Admiraliteiten soms traag van betalen waren is een ander verhaal, maar het is wel een goed voorbeeld van de vele aantrekkelijke anekdotische details in het onderhavige boek.

Deze breed gedeelde opvatting werd ruim drie eeuwen geleden door de tijdgenoten zelf vastgelegd in hún canon, in een 'venster' dat in vele kunstvormen werd toegelicht. Geschilderde herinneringen aan een beroemd schip, aan belangrijke momenten van een zeeslag, of aan vertrek of terugkeer van een vloot, vulden in de loop van de zeventiende eeuw vergaderzalen van de vijf Admiraliteiten en vertrekken in woonhuizen van de betrokken vlootvoogden of hun erfgenamen. Het genre was geliefd, tot ver in het buitenland toe: de oude (1611-1693) en de jonge (1633-1707) Willem van de Velde konden er een goede boterham mee verdienen. De zoon werkte uitsluitend in zijn atelier, de vader ging er op uit en maakte schetsen 'naar het leven', verschillende keren maakte hij zelfs als beeldverslaggever, zij het op veilige afstand, een zeeslag mee.

Ronald Prud'homme van Reine heeft een omvangrijk oeuvre gewijd aan Nederlandse 'zeehelden', met biografieën van Jan Hendrik van Kinsbergen (1990), Michiel de Ruyter (1996), Maarten en Cornelis Tromp (2001) en Piet Hein (2003). *Zeehelden*, uit 2005, biedt een breder overzicht van het fenomeen dat hij eerder in diverse monografieën en artikelen had belicht. In zijn werk had Prud'homme de lezer verschillende malen kennis laten maken met de twee Willems van de Velde, en ik kan me goed voorstellen dat hij het een aantrekkelijke gedachte vond om in een nieuwe studie de levens van deze twee kunstenaars te vervlechten met de geschiedenis van de Re-

publiek tijdens de Engelse Zeeoorlogen, om daarmee voor een breed publiek een nieuw soort maritieme geschiedenis van de Gouden Eeuw te schrijven. Het resultaat is een aantrekkelijke dubbelvertelling, al biedt het de goed ingevoerde lezer niet erg veel nieuws. Het ene verhaal gaat over de Republiek en de vele zeeoorlogen die een rol speelden in het handhaven van haar internationale positie als handelsmacht, waarbij hij uitvoerig ingaat op het functioneren van de Admiraliteiten, op de bemanning van de schepen, en op de maatschappelijke positie en verrichtingen van de vlootvoogden. De andere vertelling gaat over leven en werk van de twee kunstenaars die we volgen in hun artistieke ontwikkeling en in hun privélevens. Een verrassend moment daarin is de verhuizing naar Greenwich, waar zij in 1672 als hofschilders gingen werken voor de Engelse koning Jacobus II.

Het boek *Opkomst en ondergang van Nederlands gouden vloot* heeft als ondertitel *Door de ogen van de zeeschilders Willem van de Velde de Oude en de Jonge*. Ik vraag me af of die ondertitel wel een gelukkige keuze is geweest, want daarmee wordt de lezer van aanvang af op het verkeerde been gezet. Vader en zoon Van de Velde kunnen zeker niet beschouwd worden als picturale geschiedschrijvers van een *Werdegang* van de zeemacht van de Republiek. De 'gouden vloot', een term die Prud'homme overigens weinig commentaar meegeeft, is door de twee Van de Veldes op talloze plaatsen en in verschillende situaties afgebeeld, vaak dramatisch en spectaculair. De schepen op de voorgrond van de geschilderde en getekende zeeslagen zijn vaak als scheepsportret in detail uitgewerkt. Dat was vanzelfsprekend de wens van een vlagofficier die een bestelling deed en die met 'zijn' schip goed voor de dag wilde komen. Ook de Admiraliteiten wilden vanzelfsprekend dat hún schepen goed onder de aandacht kwamen. Om de opdrachtgever te behagen werd daarom de historische chronologie van een gevecht wel eens aangepast om het gewenste resultaat te krijgen. Het ging om kunst in opdracht, in een markt waar een bepaalde portie heroïek en heldenverering *en vogue* was. Het werk van Van der Velde senior en junior – en dat geldt evenzeer voor dat van hun collega's – is een bijzondere picturale bron voor de bestudering van de gang van zaken bij een zeegevecht in de zeventiende eeuw. Het zou interessant zijn geweest wanneer Prud'homme een paar schilderijen of tekeningen als voorbeelden had genomen om nader uit te leggen wát we nu eigenlijk 'door de ogen van de zeeschilders' zien. Je kan als lezer wel proberen te kijken, maar als leek zie je niet veel. Voor de analyse van zo'n gevecht is echter nogal wat kennis vereist, en het is begrijpelijk dat de schrijver zich heeft onthouden van al te ingewikkelde technische uiteenzettingen over scheepsbouwkunde en over nautische en strategische zaken.

Vader Willem schroomde niet om zelf zeegevechten van dichtbij te volgen, de slag bij Ter Heide (10 augustus 1653) was de eerste keer dat hij ooggetuige was van ge-

vechtshandelingen op zee. 'Daarmee was de eerste journalist en oorlogskunstenaar een feit,' schrijft Prud'homme (p.117). Hij zou dit waagstuk nog verschillende malen herhalen, onder andere bij de door de Republiek verloren slag bij Lowestoft (7-13 juni 1665), maar vaker heeft hij gebruik gemaakt van verslagen van andere ooggetuigen en van eerder gemaakte scheepsportretten en andere studies om een beeld te construeren. Jacobus II verbood hem zelfs uitdrukkelijk tijdens gevechten op zee zijn leven te wagen. Zo maakte hij van de slag bij Schooneveld (28 mei 1673) zelf ter plaatse nog schetsen, de scènes van de slag bij Kijkduin (11 augustus 1673) moest hij reconstrueren met behulp van ooggetuigen.

De kunstenaars, ieder op hun eigen manier, verbeeldde episodes, taferelen en schepen die zij belangrijk achtten voor hun opdrachtgevers. Een interessant voorbeeld is het schilderij 'Het IJ voor Amsterdam met de Gouden Leeuw'

uit 1686 door Willem van de Velde de Jonge, te zien in het Amsterdams Historisch Museum. De havenmeesters van Amsterdam wilden het door 'hun' Admiraliteit gebouwde vlaggeschip van 'hun' scheepsheld Cornelis Tromp graag in hun kantoor hangen, als herinnering aan de spannende zeeslagen van 1673. Een afbeelding van het schilderij is terecht opgenomen in het kleurenkatern. Bij een volgende druk overigens zouden enkele illustraties door betere vervangen mogen worden, de weergave van het schilderij 'Cornelis Tromp's zeetriomf' door Willem van de Velde de Oude is bepaald onder de maat. Bij die gelegenheid zou het boek misschien ook herdoopt kunnen worden in 'Euforie over de Nederlandse vloot – meebeleefd met de zeeschilders Willem van de Velde de Oude en de Jonge'.

L.J. Wagenaar

Universiteit van Amsterdam

De Nederlandse invasie van Engeland in 1688 verliep bijna geruisloos en is mede daarom bij veel Engelsen weinig bekend. In dit boek legt Lisa Jardine uit waarom. De onderneming van Willem III, die in Engeland de *Glorious Revolution* in gang zette, wordt door Jardine gezien als een bijna vanzelfsprekend eindpunt van langdurige intensieve relaties tussen de beide landen, op dynastiek, commercieel, wetenschappelijk en artistiek gebied. Zoals Jardine aantoonde, is de oorzaak van de invasie te herleiden tot de band tussen Oranje en Stuart zoals die in de jaren 1640 al gesmeed werd door Karel I en Frederik Hendrik. Het is de verdienste van Jardine dat ze deze relaties voor een groter publiek op een boeiende wijze toegankelijk maakt.

Al eerder schreef Lisa Jardine over Nederlandse geschiedenis (waaronder een boek over de moord op Willem van Oranje) en recentelijk was zij verbonden aan het NIAS in Wassenaar. Zij is momenteel hoogleraar aan Queen Mary College, een onderdeel van de universiteit van Londen, en tevens directeur van het bruisende onderzoekscentrum *Lives and Letters*. Ze is bijzonder actief als cultuur- en wetenschapshistorica en heeft talloze publicaties op haar naam staan. Daarnaast schrijft ze ook voor kranten, publiceert ze populairwetenschappelijk boeken en is ze op televisie te zien.

Haar belangstelling voor *Lives and Letters* wordt duidelijk door de methode die ze hanteert in het hier besproken boek. De studie gaat voor een belangrijk deel over

NIEUWE TIJD

Culturele kruisbestuiving

Lisa Jardine, Going Dutch. How England plundered Holland's Glory (Harper Collins Publishers; New York 2008) 432 p., ill., krt., € 17,95 ISBN 9780060774080

de Huygensfamilie, en dan in het bijzonder Constantijn en zijn zoons Christiaan en Constantijn jr. Aan de hand van hun contacten aan de andere kant van de Noordzee krijgen de Engels-Nederlandse betrekkingen kleur. Met name Constantijn sr., die zich interesseerde voor visuele kunsten, muziek en wetenschap, onderhield vele contacten met Engelse diplomaten en kunstenaars. We zien hoe Huygens onderhandelde over kunstankopen voor de Engelse gezant

Caron en hoe hij avonden doorbracht bij de kunstzinnige en invloedrijke Killigrewfamilie in Londen, waar hij onder andere Francis Bacon ontmoette. De veelzijdigheid van zijn netwerk wordt in al haar facetten tentoongesteld, en vormt in Jardine's ogen een microkosmos van Engels-Nederlandse betrekkingen. Jardine excelleert in haar subtiële analyse van het artistieke en wetenschappelijke netwerk van de Huygensfamilie, en schildert een kleurrijk beeld van de culturele en wetenschappelijke kruisbestuiving van de Republiek en Engeland.

De auteur weet de lezer te boeien door de evocatieve kracht van haar relaas, dat bovendien prachtig en veelvuldig geïllustreerd is. Na een paar hoofdstukken over het belang van 1688 vervolgt ze haar speurtocht naar culturele uitwisseling aan de hand van thema's als bijvoorbeeld huwelijken, de kunstmarkt en wetenschap, doorgaans aan de hand van de persoon Huygens. Toch is kritiek hier op zijn plaats. Met name de eerste drie hoofdstukken zijn chronologisch wat verward; voortdurend springt Jardine door

de tijd, en dat vaak in omgekeerde volgorde. Bovendien is ze soms repetitief. Door talrijke voorbeelden uit het leven van Huygens te presenteren is de methode die de auteur hanteert erg exemplarisch geworden en laat het boek zich lezen als een aaneenschakeling van voorbeelden, tot in de conclusie toe. De argumentatie van het boek is daarom ook moeilijk te volgen, de voorbeelden moeten voor zich spreken.

Aan de hand van de intensieve contacten van de Huygensfamilie met Engelsen, hun reizen en zelfs migratie naar Engeland (Constantijn jr.) geeft Jardine historische diepte aan het verschijnsel waar het Verenigd Koninkrijk heden ten dage intensief mee geconfronteerd wordt, namelijk de culturele uitwisseling door migratie. Immigranten blijven vaak ofwel kortstondig, of integreren in de samenleving, zodat de invloed die zij uitoefenen op de allochtone cultuur minimaal zou zijn. Jardine meent dat hiermee onrecht wordt gedaan aan de positieve invloed die buitenlanders op de Engelse cultuur kunnen hebben. In die zin is *Going Dutch* een historische *case study* om haar gelijk aan te tonen.

Dat verklaart ook de nogal boude ondertitel *How England plundered Holland's Glory*. Hoewel het de aandacht zeker zal trekken is het een zeer ongelukkige ondertitel die noch recht doet aan het boek noch aan de werkelijkheid. Zoals Jardine zelf al aangeeft was er niet zozeer sprake van een plundering als wel van een subtiele culturele kruisbestuiving. Het is waar dat Engeland op wetenschappelijk, artistiek en financieel gebied beïnvloed is door ontwikkelingen in de Republiek, maar het omgekeerde was natuurlijk ook het geval. Wat Jardine vooral doet, is aantonen

dat er een transnationaal netwerk was van wetenschappers en kunstenaars in Frankrijk, Engeland en de Republiek, dat zich van landsgrenzen en politiek weinig aantrok. Zo correspondeerde Christiaan Huygens vanuit Parijs met leden van de Royal Academy in Londen tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog. Bovendien is het jammer dat Jardine weinig aandacht besteedt aan de negatieve relaties tussen de twee landen. Over de Engels-Nederlandse Zeeoorlogen wordt nauwelijks gesproken en de *Navigation Acts*, die zware restricties aan de Nederlandse handel oplegden, worden zelfs niet genoemd. Doordat het boek bovendien eigenlijk meer een studie is naar het netwerk van Constantijn Huygens kan er nauwelijks gesproken worden van een bevredigend overzicht van Engels-Nederlandse culturele uitwisseling. Hoewel voor een dergelijke studie een volledige literatuurlijst onmogelijk zou zijn, bevat die nu toch wel opmerkelijke hiaten, ik denk met name aan de belangrijke bundel van Simon Groenveld en Michael Wintle over de *Exchange of Ideas*, overigens ook een meer passende titel voor het onderwerp.

Dit alles neemt niet weg dat Jardine's studie een boeiend relaas heeft opgeleverd van talrijke genuanceerde relaties tussen Engeland en Nederland. Het prachtige geïllustreerde werk is een mooie *case study* geworden van een van de meest kleurrijke en veelzijdige Nederlanders en zijn relatie met Engelsen. Als overzicht van Engels-Nederlandse culturele betrekkingen is het echter te impressionistisch en beperkt om bevredigend te zijn.

David Onnekink
Universiteit Utrecht

Gezien de enorme hoeveelheid aandacht die het vroegmoderne republikeinse politieke denken de laatste decennia heeft gekregen, zou men soms haast vergeten dat republikeinse staten in het Europa van de zeventiende en achttiende eeuw uit-

zonderingen waren. Toch was dat het geval. Het politieke leven werd in deze twee eeuwen in toenemende mate gedomineerd door absolutistische (in de achttiende eeuw soms verlicht-absolutistische) monarchieën, die alles in het werk stelden de politieke macht te concentreren en te centraliseren. Republieken waren in het Europese statensysteem marginale rariteiten. Zij bestonden in twee soorten. Ten eerste waren er stadsrepublieken zoals bijvoorbeeld Ve-

netië, Genua en Lucca. Belangrijker echter waren de zogenaamde geconfedereerde republieken. Tot die categorie behoorden zowel de Zwitserse confederatie als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Tijdgenoten noemden deze twee staten vrijwel altijd in

één adem, of zij er nu een negatief of een positief oordeel over velden. Zo veroordeelde de zeventiende-eeuwse republikeinse theoreticus James Harrington in zijn beroemde *The Commonwealth of Oceana* (1656) de 'equal leagues' van de Zwitsers en de Nederlanders als 'useless to the world and dangerous unto themselves', omdat hun buitenlandse politiek onscrupuleus was en hun binnenlandse politieke ordening inherent onstabiel. Bijna een eeuw later kwam

NIEUWE TIJD

Republikeinse rariteiten

André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam University Press; Amsterdam 2008) 360 p., € 34,50 ISBN 9789089640055

Montesquieu in *De l'Esprit des Lois* (1748) tot een veel gunstiger evaluatie van deze twee republikeinse confederaties. Waar kleine republieken altijd ten onder gingen door externe verovering en grote republieken onvermijdelijk ten prooi vielen aan intern verval, daar combineerden de Zwitsers en de Nederlanders in hun staatsvorm op wonderbaarlijke wijze kleinschalige interne vrijheid met een krachtig optreden naar buiten. Deze gelukkige omstandigheid maakte deze staten in Montesquieu's ogen tot 'républiques éternelles'.

Waar het voor tijdgenoten evident was dat de Zwitserse confederatie en de Republiek tot dezelfde categorie behoorden, daar is dit inzicht in later tijden enigszins op de achtergrond geraakt. Want hoewel er enig historisch onderzoek verricht is naar de diplomatieke, politieke, religieuze, militaire en economische betrekkingen tussen deze twee landen in de vroegmoderne tijd, is er in de moderne historiografie van een systematische vergelijking nooit sprake geweest. Het is daarom bijzonder verheugend dat in 2004 een aantal Zwitserse en Nederlandse geleerden te Bern een conferentie heeft georganiseerd om de vroegmoderne geschiedenis van beide staten te vergelijken, en dat de resultaten van die conferentie thans zijn gepubliceerd. Het programma dat de redacteurs in de inleiding van de bundel ontvouwen is bijzonder ambitieus. Zij willen de 'structurele aspecten' van de twee staten vergelijken op een zestal terreinen: politieke cohesie, religieuze verhoudingen, politiek gedachtegoed, kunst, economisch leven en als laatste de noodzaak tot politieke hervorming in de late achttiende eeuw. De indeling van het boek correspondeert met deze zes thema's. Meteen in het begin van het boek wordt al duidelijk dat de vergelijking van deze twee uit het Heilige Roomse Rijk voortgekomen vroegmoderne territoria verre van gemakkelijk is. De Zwitserse confederatie kende duidelijk minder centraal gezag dan de Republiek, waar de centrale staatsorganen niet geheel van belang waren ontbloot en de stadhouders zorgden voor de aanwezigheid van een monarchaal element binnen een republikeins politiek bestel. Ook de oplossing voor het probleem van de godsdienst was in beide staten ongelijksoortig: waar in de Zwitserse landen over het algemeen het beroemde principe *cuius regio, eius religio* heerste, daar werd de Republiek juist bekend om haar religieuze tolerantie. In economisch opzicht waren de verschillen tussen de agrarische en continentale Zwitserse confederatie en de mercantiele en Atlantische Republiek evenzeer substantieel.

Waar moeten de overeenkomsten dan wél worden gezocht? Die lijken zich potentieel vooral te bevinden op het terrein van de politieke cultuur en het politieke gedachtegoed. In de inleiding wijzen de redacteurs er met nadruk op dat de recente herleving van de belangstelling voor de

vroegmoderne republieken in de eerste plaats is voortgekomen uit de herontdekking van het vroegmoderne republikeinse politieke denken. Van cruciaal belang in dat verband was, zoals de inleiders ook aangeven, het in 1975 verschenen *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* van J.G.A. Pocock. Het heeft de critici van dit buitengewoon invloedrijke werk altijd bevreemd dat de twee belangrijkste republieken van de zeventiende en achttiende eeuw in Europa in Pocock's brede panorama geheel afwezig zijn. Daarom zou het voor de hand hebben gelegen en zinvol zijn geweest als bij de poging tot vergelijking van deze twee staten en hun republikanisme de discussie over wat het vroegmoderne republikeinse paradigma geworden is tot uitgangspunt was genomen. Dat gebeurt echter nauwelijks. De afdeling 'republican ideas' bevat drie uiterst lezenswaardige bijdragen van Thomas Maissen (over soevereiniteitsdenken), Martin van Gelderen (over het *concordia* ideaal) en Olaf Mörke (over geschiedbeelden) – maar geen van deze drie auteurs relateert het Zwitserse en Nederlandse republikeinse denken duidelijk aan het algemene debat over het vroegmoderne republikanisme. Gelukkig blijken er in de afdeling 'republican economies' twee auteurs te zijn met meer oog voor het relevante internationale debat. Zowel Ida Nijenhuis als Béla Kapossy laten in hun uitstekende bijdragen over het vroegmoderne republikeinse denken over de verhouding tussen economie en politiek duidelijk zien dat de klassiek republikeinse deugd daarin altijd direct of indirect een rol speelde.

Het is bij congresbundels natuurlijk vrijwel altijd mogelijk te constateren dat niet alle bijdragen van gelijk niveau zijn, dat sommige artikelen wel en andere veel minder aansluiten bij de centrale thematiek, en dat niet alle aangesneden onderwerpen van even groot belang zijn. Dat alles is ook op deze bundel van toepassing, maar dit neemt niet weg dat we hier een nuttige en waardevolle eerste poging tot systematische vergelijking van deze twee vroegmoderne republieken hebben, die hopelijk het uitgangspunt zal vormen voor verder onderzoek. Op één grote lacune moet echter tot slot toch worden gewezen. Er is de afgelopen decennia veel vernieuwend en belangrijk onderzoek verricht naar de achttiende-eeuwse Verlichting in beide landen. Het zou bijzonder verhelderend zijn geweest als de bundel ook enig vergelijkend onderzoek naar dit onderwerp had bevat. Dat zou bovendien hebben voorkomen dat het laatste deel, dat de laat-achttiende-eeuwse politieke hervormingsbewegingen in beide staten tot onderwerp heeft, zo in de lucht was komen te hangen als nu het geval is.

Wyger R.E. Velema
Universiteit van Amsterdam

Uw *seks* en de *onze* van Claudette Baar-de Weerd vormt de weerslag van een onderzoek naar de vragen of en hoe vrouwen betrokken waren bij een aantal Nederlandse genootschappen in de tweede helft van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Baar-De Weerd gaat in haar studie uit van een onderverdeling in vier soorten genootschappen, zoals geïntroduceerd door Wijnand Mijnhardt. Voor elk type genootschap heeft zij er één of enkele onderzocht. Bij haar keuze voor veelal bekende en relatief goed gedocumenteerde genootschappen – zoals Felix Meritis uit Amsterdam, het Leidse dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen en de landelijk opererende hervormingsgezinde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – heeft Baar-De Weerd zich laten leiden door de vraag of vrouwen wel of niet bij deze genootschappen betrokken waren. Dit stelt haar in de gelegenheid genootschappen met vrouwen en zonder vrouwen tegenover elkaar te plaatsen, en de vraag te stellen waarin zij zich van elkaar onderscheidden.

Het antwoord op deze legitieme vraag moet, zo zou men verwachten, gezocht worden in redevoeringen gehouden voor de leden, in antwoorden op door genootschappen gestelde prijsvragen, en in de talloze spectatoriale geschriften; genres die stuk voor stuk typerend zijn voor het door Baar-De Weerd onderzochte tijdvak. Het 'discours over vrouwenparticipatie aan de wereld van cultuur en conversatie', om Mijnhardts oratie te citeren, spitste zich in de late achttiende eeuw nu juist precies toe op 'de deelneming aan salon en gezelschap'. Er werd uitvoerig nagedacht en gedelibereerd over de rol die vrouwen in genootschappen zouden kunnen spelen, maar gezien hun nog altijd zeer beperkte betrokkenheid moeten we aannemen dat de uitkomst van deze discussie voorlopig was dat ze op het tweede plan kwamen. Tenminste, dat moeten we aannemen, want over dit debat en over de verlichte concepten van mannelijkheid en vrouwelijkheid die er aan ten grondslag lagen lezen we in *Uw seks* en de *onze* weinig. Baar-De Weerd besteedt slechts incidenteel aandacht aan het genootschappelijke vertoog en concentreert zich op het signaleren en beschrijven van reële veranderingen, en op een prosopografisch overzicht van de vrouwen die wel een rol speelden in de genootschappen.

Afgaande op door haar boek verspreide opmerkingen, huldigt Baar-De Weerd de opvatting dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw sprake was van een aan terrein winnende verlichte gedachte dat wijsheid niet sekse-

gebonden was, en dat deze gedachte werd weerspiegeld door een steeds toenemende aanwezigheid van vrouwen in het genootschapsleven. *Uw seks* en de *onze* is geschreven met de bedoeling om enige nuance aan te brengen in het heersende beeld dat genootschappen in de achttiende en vroege negentiende eeuw vooral een mannenzaak waren en bleven. Het is daarom opmerkelijk vast te stellen dat de aangevoerde bronnen het bestaande beeld toch vooral bevestigen. Als er al sprake was van participatie van vrouwen was die vrijwel nooit gelijkwaardig aan die van mannen – veelbetekenend is het voorbeeld van het Nut, waar dames

wel als donatrices de activiteiten van de heren konden bekostigen, maar niet aan de ledenvergaderingen mochten deelnemen – en als er al veranderingen optraden in het toelatingsbeleid ten aanzien van vrouwen gingen die meestal 'schoorvoetend'. Het uitvoerig besproken Middelburgse Natuurkundig Genootschap der Dames, voor zover bekend het enige specifiek voor vrouwen bedoelde genootschap van Nederland, bleef gedurende de achttiende eeuw in alle opzichten 'uniek'.

Baar-De Weerd schuwt dergelijke constatering niet, maar

heeft in haar zoektocht naar een verhaal soms ook de goed voorstelbare neiging om haar materiaal wat al te welwillend in een andere richting te interpreteren. Zo benadrukt ze dat in het genootschapstype waar vrouwen veruit het meest welkom waren, de dichtgenootschappen, vrouwen gemiddeld vaker actief lid waren dan mannen, en concludeert ze op basis daarvan optimistisch dat 'de marginaliteit van de deelname van vrouwen aan de literaire gezelschappen betrekkelijk was'. Uit de in een voetnoot genoemde cijfers kunnen we echter opmaken dat het totale aantal vrouwelijke leden nauwelijks boven de vier procent uitkwam, en dat zelfs onder de actieve leden mannen nog altijd tien keer zo talrijk waren. Het feit dat Baar-De Weerd toch enige moeite lijkt te hebben om de vooral voortbestaande afwezigheid van vrouwen te nemen voor wat zij is, heeft belangrijke implicaties voor haar vraagstelling. De essentiële vraag waarom vrouwen nu juist nauwelijks profiteerden van de in de tweede helft van de achttiende eeuw wel degelijk bestaande tendens om steeds bredere delen van de samenleving bij het genootschapsleven te betrekken, gaat zij op die manier uit de weg.

Het tweede deel van *Uw seks* en de *onze* is een poging om de sociabiliteit van de Nederlandse vrouw te begrijpen in een vergelijkend Europees kader. Gezien de grote diversiteit aan soorten genootschappelijkheid in de on-

NIEUWE TIJD

De moeizame geschiedenis van vrouwen in de marge

Claudette Baar-de Weerd, Uw seks en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750-1810) (Verloren; Hilversum 2009) 416 p., ill., € 39,- ISBN 9789087041007

derzochte landen – Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland – en de afhankelijkheid van secundaire literatuur uit verschillende onderzoekstradities was dit een heikele onderneming, waarin Baar-De Weerd zeker niet slecht is geslaagd. Overtuigend zijn de argumenten voor het niet-bestaan van de salon in de Republiek. Door het ontbreken van een echte hofcultuur zouden de grote steden niet *salonfähig* zijn geweest voor een vorm van genootschappelijkheid waarvan de aristocratische vrouw de spil vormde. Interessant is zeker ook het gesignaleerde verschil dat in de Republiek ook vrouwen uit de hogere middenstand bij

verschillende vormen van genootschappelijkheid betrokken waren, daar waar de participatie van vrouwen in de haar omringende landen beperkt bleef tot de elite. Vooral de bredere relevantie van deze aanzet tot vergelijkend onderzoek maakt *Uw sekse en de onze*, hoewel het op analytisch vlak enigszins tekortschiet, toch tot een boek dat van belang kan zijn voor specialisten.

Joris Oddens

Universiteit van Amsterdam

Na Frankrijk, Italië, Duitsland, Nederland. beschikt ook België nu over een naslagwerk waarin *lieux de mémoire* of plaatsen van herinnering tot leven worden gebracht: het zijn plaatsen die tezamen 'het idee België' vorm geven. De hoofdredacteur van de publicatie, de Leuvense historicus Jo Tollebeek, omschrijft het werk in een interview met de krant *De Morgen* (26

november 2008) als een requiem voor de natiestaat België. Een requiem is een mis voor een overledene en, inderdaad, de timing van het boek kon niet beter zijn. De politieke impasse die volgde op de verkiezingen van juni 2007 en het aantreden van de kwakkelende regering Leterme in maart 2008, deed immers ook de meest belgicistische commentatoren twijfelen aan de overlevingskansen van de eenheidsstaat België. Ondanks het feit dat de samenstellers de bedoeling hadden op zoek te gaan naar plaatsen waar België 'het meest bestaat', is het een overzicht geworden dat vooral op een Vlaams publiek gericht is. Vlaanderen en Brussel nemen meer dan zeventig procent van de zesenzestig plaatsen van herinnering voor hun rekening. De herinneringsplaatsen worden ondergebracht in vijf categorieën: plaatsen van geschiedenis (bijvoorbeeld de Leeuw van Waterloo), plaatsen van expansie (bijvoorbeeld het Atomium), plaatsen van tweedracht (bijvoorbeeld de IJzertoren te Diksmuide), plaatsen van crisis (bijvoorbeeld het Heizelstadion) en plaatsen van nostalgie (bijvoorbeeld het Openluchtmuseum te Bokrijk).

In tegenstelling tot de Franse en Duitse bundelingen van *lieux de mémoire* die zowel materiële als immateriële plaatsen samenbrengen, opteert Tollebeek en zijn ploeg

NIEUWSTE TIJD

Op zoek naar de emotie achter de herinnering

Jo Tollebeek (ed.), België, een parcours van herinnering. Plaatsen van geschiedenis en expansie (Bert Bakker; Amsterdam 2008) 461 p., € 39,95 ISBN 9789035132535

Jo Tollebeek (ed.), België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie (Bert Bakker; Amsterdam 2008) 512 p., € 35,- ISBN 9789035133044

voor plaatsen in de topografische zin van het woord. Wat dat betreft, lopen zij in het spoor van het Nederlandse voorbeeld: alle behandelde plaatsen kunnen worden bezocht. Toch had ik bij de lectuur geregeld het gevoel dat er een beetje vals wordt gespeeld en dat materiële plaatsen fungeren als een alibi om het te hebben over concepten, structuren, instellingen, bewegingen

et cetera. Uiteraard krijgen die topografische plaatsen enkel betekenis omdat zij met voormelde fenomenen verbonden zijn. In nogal wat bijdragen blijft de topografische plaats echter zeer abstract en krijgt de locatie geen materiële, ruimtelijke invulling. Zo wordt 'Arm Vlaanderen' behandeld, wat in feite geen 'plaats' is maar een concept. De wisselende invulling ervan wordt mooi uitgelegd, maar ik vraag me toch af wat het in deze reeks doet. De tekst over de Boerenkrijg wordt opgehangen aan een Turnhouts standbeeld voor een terechtgestelde Boerenkrijger. Maar het standbeeld, Turnhout en de streek in kwestie leiden in het artikel een abstract bestaan in relatie tot die herinnering. In de bijdrage over de teloorgegangene Boelwerf wordt de geschiedenis van de scheepswerf opgeschreven, maar de 'materialiteit' van de site wordt compleet genegeerd. Met deze lukraak gekozen voorbeelden wil ik betogen dat als men de keuze voor een locatie ernstig neemt, men ook de materiële, ruimtelijke en zintuiglijke beleving van die plaatsen aan bod moet laten komen. Voor heel wat sites zal die beleving (uit het verre of nabije verleden) overigens deel uitmaken van de constructie van de herinnering. Voor andere plekken zal er over die ervaring daarentegen weinig te melden zijn, wat me bij de vraag brengt waarom ze

dan werden uitgekozen om als *materiële* plaats van herinnering te figureren. Aansluitend bij mijn commentaar dat de uitgekozen plaatsen in de teksten vaak meer afwezig dan aanwezig zijn, is de vaststelling dat met de vele, vaak excellente foto's die het werk rijk is, weinig of niets wordt aangevangen.

Het boek, zo stelt hoofdredacteur Tollebeek in zijn inleiding, richt zich op de resonantie die plaatsen en gebeurtenissen in het collectieve geheugen kregen. Die opzet is door de auteurs van de zesenzestig bijdragen op een wisselende manier ingevuld. Sommige auteurs hebben gewoon hun huiswerk gemaakt en een steekkaart opgesteld over de plaats van herinnering die hen was toegevoegd. De aandacht gaat in die gevallen vooral naar een overzicht van de gebeurtenissen en feiten waarmee die plaats is verbonden en veel minder naar de manier waarop die oorden een plaats in de herinnering konden verwerven. Voorbeelden daarvan zijn de teksten over de Luikse Sint-Lambertuskathedraal, over de Brusselse Guimardstraat ('hoofdkwartier' van het katholiek onderwijs), over de wetenschapstempel in het Brusselse Leopoldpark en over de Aalsterse Delhaize waar de Bende Van Nijvel toesloeg. Het spreekt vanzelf dat de bijdragen waarin de beleving van de herinnering beter wordt uitgewerkt, de lezer veel meer aanspreken. De tekst over Marcinelle, plaats van de mijnramp van 1956, illustreert goed hoe die herinneringsarbeid door de tijd heen van karakter verandert. Het artikel opgehangen aan het Brusselse standbeeld van de verzetsheldin Gabrielle Petit gaat na hoe dit nationale icoon en symbool van offerzin werd gecon-

strueerd en hoe het standbeeld daar zijn rol in begon te spelen.

Herinneringen worden geassocieerd met emoties, zo leest men in de inleiding van Jo Tollebeek. Ze kunnen trots, gêne, vertedering, nostalgie, onverschilligheid en allicht nog een hele waaier van andere gevoelens opwekken. Hoewel de hoofdredacteur ons een *trip down memory lane* belooft, slaat de vonk niet echt over. Emotie is precies wat er in de meeste bijdragen ontbreekt. Tollebeek kondigt anderzijds ook een kritisch-afstandelijk onderzoek van die herinneringen aan en dat is het ook geworden. De meeste auteurs lijken geen andere dan een wetenschappelijke relatie met hun onderwerp te hebben. Van een boek met op de kaft de woorden 'herinnering', 'parcours' en 'nostalgie' verwacht ik echter net iets meer. Het ontbrak mij echter niet aan bereidheid om op dat parcours mee te stappen. Als vijfjarige kuierde ik rond op de Expo, ik bezocht elk jaar de Meli op de pier van Blankenberge, ik ben geboren in de Brusselse Marollenwijk en als inwoner van Tervuren was ik kind aan huis (en mijn dochters na mij) in het Afrikamuseum: dat zijn allemaal plaatsen van herinnering die ook in het boek aan bod komen. Maar misschien is dat net het probleem. Herinneringen herleiden tot een aantal 'fiches', hoe deskundig ook opgesteld, ontdoet ze van de emoties die ze een plaats in ons leven hebben gegeven. Het zijn precies die emoties die mede kunnen 'verklaren' hoe ze daar terecht zijn gekomen.

Patricia Van den Eeckhout
Vrije Universiteit Brussel

Aan de basis van *De wetenschap van de wetgever* ligt het gelijkgetitelde proefschrift waarmee Maarten van Dijk (Katholieke Universiteit Leuven) zijn strepen verdiende als historicus. Zoals in het oorspronkelijke manuscript verkent Van Dijk, met het landbouwbeleid van het jonge België als goed gekozen casus, de complexe dynamiek tussen economische ideeën en belangen bij de politieke besluitvorming. Van Dijk diept daarbij een problematiek uit die politicologische theoretici als Mark Blyth, Robert Keohane en Judith Goldstein erfden van de vader van de sociologie, Max Weber (1864-1920). Van Dijk zelf stoelt zijn interdisciplinaire benadering op een uitspraak van de befaamde econoom John Maynard Keynes (1883-1946), die aangaf

NIEUWSTE TIJD

Wat Adam Smith België (niet) naliet

Maarten van Dijk, De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid 1830-1884 (Universitaire Pers Leuven; Leuven 2008) 487 p., € 49,50 ISBN 9879058676733

dat ideeën van economen en politieke filosofen krachtiger waren dan over het algemeen werd aangenomen. De auteur gebruikt dit uitgangspunt als een regelrechte uitdaging aan het adres van de klassieke politieke geschiedschrijving, die in vele gevallen de strijd van haast metafysische, inerte en geijkte belangen als een onverklaard verklaringsbeginsel voor veranderingen inroept. De keuze om de economische wetenschap centraal te plaatsen in de analyse van het landbouwbeleid is in dat opzicht gelukkig, omdat dit spectrum de traditi-

onele socio-economische en sociaal-culturele breuklijnen van de Belgische politieke geschiedenis overstijgt. De auteur vermijdt zo te vervallen in een steriel debat over eventuele katholieke of vrijzinnige landbouwstandpunten. Hij

bewijst integendeel hoe het parlementaire stemgedrag over landbouwaangelegenheden tussen 1830 en 1884 nauwelijks werd beïnvloed door levensbeschouwelijke of partijgebonden factoren, maar voornamelijk door de industriële of agrarische achtergrond van de volksvertegenwoordigers. In de lijn van sociaal historicus Charles Tilly (1929-2008) toont Van Dijk ook overtuigend aan hoe de economische wetenschap de moreel-economische referentiekaders uit het *Ancien Régime* in een liberaal-economische zin bijstuurde. De historicus geeft bovendien een nauwkeurig beeld van de discussies die liberaal geschoolde economen en politici voerden over de vrijmaking der markten en over het nut en de noodzaak de staat te ontvetten.

Het werk valt uiteen in drie grote onderdelen, waarin eerst de 'zuivere' politieke economie wordt toegelicht en achtereenvolgens de rol van 'laissez-faire' en 'libre-échange' aan de orde zijn. Het eerste gedeelte biedt een noodzakelijke identificatie van belangrijke economische strekkingen en protagonisten op de internationale en Belgische scène. Op het nationale plan brengt de auteur vooral de kern rond Charles de Brouckère (1796-1860), Jean Arrivabene (1787-1881), Gustave De Molinari (1819-1912) en Adolphe Le Hardy de Beaulieu (1816-1871) scherp in beeld. Dit groepsportret vormt een opstap naar de gedeeltes over het principe van de goedkope staat en de vrijhandel, die in een helder besluit met elkaar worden verweven. Van Dijk concludeert daarin onder meer dat de discussies over het graanhandelsbeleid en de staatsinterventie in de landbouw tussen 1830 en 1845 nog niet in termen van de klassieke politieke economie werden gevoerd. De 'aanmoediging van exotische en uitgedoofde teelten', zoals zijdeproductie, meekrapteelt en wijnbouw in de jaren voorafgaand op de voedselcrisis van 1845-1848, is in dat opzicht frappant. De crisis was blijkbaar nodig om de Belgische elites wakker te schudden. Hij betekende alvast het begin van een overgangperiode in het denken over landbouw en landbouwbeleid, nadat beleidsmakers vaststelden dat de traditionele recepten om de problemen te lijf te gaan, niets uithaalden.

Voor het eerst werden diverse actoren, mede onder invloed van het lobbywerk van coalities, zich bewust van de structurele en malthusiaanse aspecten van het voedseltekort. De nieuwe kijk verankerde in de jaren 1850 en 1860 het idee van de goedkope staat en het vrijhandelsprincipe, al bleef de staatsinterventie en -regulering op vele vlakken gehandhaafd. Van Dijk toont immers aan dat er zelfs onder economen geen eensgezindheid bestond over de inhoud en draagwijdte van het begrip 'laissez-faire'. Het beleid van de liberale minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier (1800-1885) is in dat opzicht typerend. Om de agrarische sector te moderniseren koppelde deze

minister een vrijhandelsbeleid aan verregaande overheidsinterventie in landbouwmateries. Een besparingsronde onder leiding van de katholieke Pieter de Decker (1812-1891) schroefde veel van Rogier's maatregelen terug, waaruit opnieuw blijkt dat economische principes in de bestudeerde periode weinig rekening hielden met confessionele breuklijnen. Met de conjuncturomslag die het land vanaf 1873 opnieuw in een recessie duwde, schoof de aandacht zowel ter linker- als ter rechterzijde weg van de 'laissez-faire'-oplossing, in de richting van landbouwprotectionisme. De auteur besluit hieruit dat tijdens die episode wederom bleek dat 'structurele veranderingen zich niet met een pasklaar interpretatiekader aanbieden waarbij alle spelers duidelijk op de hoogte zijn van hun belangen'.

Met een dergelijke conclusie vecht Van Dijk de visie aan dat ideeën ondergeschikt zijn aan belangen, maar nuanceert hij ook de Keynesiaanse optiek dat 'de kracht van belangen ruimschoots wordt overdreven in vergelijking met de algemene inbedding van ideeën'. De visie van Keynes zou op een 'rationalistische misvatting' berusten, omdat ideeën slechts opgepikt worden wanneer belangengroepen ze actief propageren. Van Dijk verklaart echter niet waarom Keynes de overtuiging ontkrachtte dat belangen allesbepalend zijn in de politieke besluitvorming. Ook dit gegeven illustreert nochtans treffend de historiciteit van ideeën. Keynes zei in 1936 dat het totalitarisme aan een agressieve opmars bezig was en dat in het communistische machtsblok de ideologische verdwazing meer dan eens schadelijk bleek voor algemene en economische belangen. De politieke kracht van ideeën werd op schrikwekkende wijze zichtbaar. De *Quaderni del carcere* van Antonio Gramsci (1891-1937) dateren niet toevallig uit deze periode. Tijdens het Interbellum raakte de wereld zich ervan bewust dat een 'menselijk brein' van geestelijk leven en cultuur het 'dierlijke lijf' van de 'centaur van het kapitalisme' stuurde. Het tijdperk waarin Van Dijk zijn doctoraat schrijft, is er daarentegen een van een *clash of civilisations*, waarin met leugens en valse argumenten wordt geschermd om zowel ideeën als belangen door te drukken. In de jaren na 11 september 2001 sturen de economische en militaire leden het politieke hoofd aan. De centaur is een kip zonder kop geworden. Het is in die zin begrijpelijk dat een auteur in die periode de relatie tussen belangen en ideeën herschetst. Maar omdat Van Dijk zijn analyse sterk documenteert en helder argumenteert, zijn wij geneigd hem op dit originele pad door de negentiende-eeuwse landbouwpolitiek heen te volgen.

Jan Roobrouck

Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek/
Katholieke Universiteit Leuven

Toen op 12 maart 2008 Lazare Ponticelli op ruim honderdtien-jarige leeftijd overleed, was dat voorpaginieuws in Frankrijk. Met hem verdween de allerlaatste overlevende van de Eerste Wereldoorlog. De veteranen uit de loopgraven van 1914-1918 zijn in Frankrijk altijd onderwerp geweest van een liefdevolle verering, die alleen maar toenam naarmate hun aantal langzaam maar zeker tot een handjevol grijsaards slonk. Zij waren immers getuigen geweest van gebeurtenissen die al zover in het verleden lagen, dat men er zich nauwelijks nog een voorstelling van kon maken. Deze eigentijdse fascinaties voor 'les ders des ders' bracht Frédéric Mathieu ertoe een onderzoek in te stellen naar de laatste overlevenden van de Napoleontische oorlogen. Wie waren zij? Hoe keken zij terug op hun legerdienst? Hoe werden zij door hun tijdgenoten gezien?

Mathieu heeft geprobeerd zoveel mogelijk militairen uit de oorlogen van 1792 tot 1815, die in 1887 nog in leven waren, op te sporen in de archieven. Voor het huidige Frankrijk voldeden honderddrieënzestig veteranen aan dit criterium. Daarnaast wist hij achtenzeventig oud-militairen uit andere Europese landen te traceren, die zowel met als tegen *la Grande Nation* gevochten hadden; van hen maken Duitse veteranen met vijfentwintig personen de meerderheid uit. Voor de Noordelijke Nederlanden kwam Mathieu niet verder dan drie oudgedienden: jhr. Bernard van Merlen (1800-1890), Gerrit Adriaans (1788-1899) en ene Enthoven (1785-1888). Een derde categorie bestaat uit dertig niet-militaire ooggetuigen, die de Franse keizer ooit persoonlijk hebben ontmoet – met name op Sint Helena – of die als vrouw of kind aanwezig waren bij een van Napoleons veldslagen.

Deze in totaal tweehonderdtweeënzeventig personen zijn door Mathieu op verschillende manieren achterhaald. Allereerst heeft hij gebruik gemaakt van de officiële registratie die de Franse overheid onder keizer Napoleon III tot driemaal toe – in 1852, 1857 en 1869 – liet verrichten. Het doel van deze registratie was om alle nog levende militairen die in het leger van zijn oom hadden gediend te eren met een speciaal onderscheidingsteken, de Medaille van Sint Helena, en om de hulpbehoevenden onder hen van een staatspensioen te kunnen voorzien. Hiernaast heeft de auteur onderzoek gedaan in het archief van het ministerie van Defensie en dat van het Legioen van Eer. Verder heeft hij voor de periode 1887-1902 gezocht naar vermeldingen – vooral necrologieën – van de allerlaatste

overlevenden in vijf Franse landelijke dagbladen, en voor de niet-Fransen in *The New York Times*. De toegankelijkheid van deze kranten via het internet (*Gallica Bibliothèque Nationale de France*) vergemakkelijkten deze op zich uiterst intensieve naspeuringen aanzienlijk. Hetzelfde geldt voor het aanvullende onderzoek in de eveneens digitaal beschikbare registers van de burgerlijke stand in de departementale archieven.

Dat de gehanteerde onderzoeksmethoden hun beperkingen hebben geeft Mathieu al op voorhand toe.

Zo wijst hij erop dat vooral de via de pers achterhaalde informatie, wat de feitelijke gegevens betreft, niet altijd betrouwbaar is. Bovendien richtten de uit kranten verzamelde berichten zich meer op veteranen en ooggetuigen met een zekere welstand, dan op de minder maatschappelijk geslaagden. Dit gaat

ten koste van de representativiteit. Deze tekortkomingen treden hier en daar aan het licht in de kwantitatieve analyse van de honderddrieënzestig Franse oudgedienden. De constatering dat zich onder hen 'une forte proportion d'officiers subalternes' bevindt, 'tous issus de milieux à positionnement social élevé', is hiervan een voorbeeld. Ook de oververtegenwoordiging van de laatste overlevenden afkomstig uit de Parijse regio is hierop terug te voeren. Zij hadden immers vele malen meer kans om door de pers te worden opgemerkt dan hun leeftijdgenoten, die als keuterboertje een verscholen leven leidden in de onherbergzame streken van het Franse binnenland.

Mathieu's kwantitatieve analyse levert overigens weinig verrassende conclusies op. De hoogbejaarde militairen waren bij hun overlijden tussen de achtentachtig en honderdnegen jaar oud. Meer dan de helft behoorde tot de laatste omvangrijke lichten *conscriés* – geboortejaren 1792-1795 – van het keizerrijk en dienden als twintigjarige jongemannen tijdens Napoleons veldtochten in Rusland (1812), Saksen (1813) en Noordoost-Frankrijk (1814). Een kwart van degenen die na 1795 werden geboren had dienstgenomen als minderjarige vrijwilliger; velen van hen vochten in juni 1815 bij Waterloo. Een goede kans om tot het 'laatste carré' van overlevenden te behoren hadden verder de *enfants de troupe*, kinderen tussen de acht en de veertien jaar en adolescenten, die als tamboer of trompetter met de troepen meetrokken.

Over de achtergrond van de auteur vermeldt het boek niets, maar naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om een academisch geschoolde amateurhistoricus die zich na

NIEUWSTE TIJD

Zij hebben hem nog gezien

Frédéric Mathieu, *Napoléon, les derniers témoins.*

Étude historique, biographies, témoignages

(Éditions Sébirot; Massy 2008) 272 p., ill., tab., crt., € 22,-
ISBN 9782953272604

zijn onderzoek naar de allerlaatste *poilus*, aan wie hij twee websites wijdde, aan de allerlaatste *grognaards* heeft gewaagd. Mathieu is duidelijk geen kenner van het Napoleontische tijdvak. Door toevoeging van een jaartallenlijst en een glossarium van personen en termen voor de lezer – en voor zichzelf? – probeert hij deze periode toegankelijk te maken. Hij brengt zijn bevindingen nauwelijks met elkaar in verband en plaatst ze niet in een breder kader. Wat dit laatste betreft had de auteur veel profijt kunnen hebben van de studie van Natalie Petiteau, *Lendemain d'Empire. Les soldats de Napoléon dans la France du XIXe siècle* (2003), een titel die in de zeer beknopte bibliografie ontbreekt.

Al met al biedt *Napoléon, les derniers témoins* een mager resultaat voor zo'n grote onderzoeksinspanning, een resultaat dat bovendien evengoed in een artikel had kunnen worden verwerkt. Maar in dat geval had de lezer de biografische notities moeten missen die Mathieu over zijn tweehonderdeenzeventig hoofdpersonen heeft samengesteld. Deze nemen meer dan de helft van het boek in

beslag en variëren sterk in omvang en inhoud: sommige bieden slechts minimale feitelijke gegevens, terwijl anderen vrij uitvoerige beschrijvingen bevatten van wat de betrokkenen indertijd hebben gezien en meegemaakt. Wat bij deze getuigenissen vooral opvalt, zijn de verhalen van degenen die Napoleon – veelal als kind – één keer hebben ontmoet of gezien. Zij hebben daar naar verluidt tot op zeer hoge leeftijd een levendige herinnering aan bewaard. 'Jusqu'à la fin de sa vie elle gardait intact le souvenir de l'empereur' en 'Sa rencontre avec Napoléon la marque à jamais' lezen wij bij herhaling in allerlei varianten. Het is een interessant psychologisch fenomeen dat vele vragen oproept: Wat is het waarheidsgehalte? Wie vertellen dit en waarom? Wat is de relatie met de Napoleontische legende? Ook deze vragen worden in het boek niet gesteld.

A.J.C.M. Gabriëls

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan in 2008 heeft de Linschoten-Vereeniging een schitterend uitgevoerd jubileumboek uitgegeven van een reisverslag van Q.M.R. (Maurits) Ver Huell. Hij maakte als marineofficier in 1816-1819 deel uit van de eerste expeditie naar Indië die uit naam van het Koninkrijk der Nederlanden werd ondernomen. In 1976 publiceerde de Linschoten-Vereeniging overigens al Ver Huells *Mijn eerste zeereis*, over zijn reis naar Brazilië van 1807-1808.

Ver Huell was in Indië in een voor het Nederlandse koloniale bestuur interessante periode. Weliswaar was op het congres van Wenen bepaald dat Nederland na het Britse 'tussenbewind' het koloniale bestuur weer in handen zou krijgen, maar de vraag was welke richting Nederland nu zou gaan inslaan. De VOC was eind achttiende eeuw opgeheven en onder gouverneur-generaal H.W. Daendels (1808-1810), en later het Britse bewind van T.S. Raffles (1810-1816), was er een andere wind gaan waaien: zo waren de gedwongen leveringen van gewassen vervangen door belastingen. In ieder geval ging niet alles van een leien dakje, zoals bleek toen op de Molukken direct na het vertrek van de Britten een rebellie uitbrak. Dat was de Pattimura-opstand, genoemd naar de bijnaam van leider Thomas Matulesy.

NIEUWSTE TIJD

Een Nederlands marineofficier in de tropen

Chris F. van Fraassen en Pieter Jan Klapwijk, Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819. Werken van de Linschoten-Vereeniging, deel 107 (Walburg Pers; Zutphen 2008) 736 p., ill., € 65,- ISBN 9789057305689

Aan de uitvoerig geannoteerde uitgave van het reisverslag, dat oorspronkelijk in twee delen in 1835 en 1836 werd gepubliceerd, is veel aandacht besteed. Hoewel de personalia al in een aparte bijlage zijn opgenomen, lijken de voetnoten het soms zelfs te winnen van de hoofdtekst. In het jubileumboek zijn tevens ruim honderd aquarellen van Ver Huell gereproduceerd, afkomstig uit de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam, die een illustratie vormen van voornamelijk plaatsen en landschappen en in mindere mate van gebeurtenissen die in het verslag worden genoemd. Pieter Jan Klapwijk, verbonden

aan het Maritiem Museum Rotterdam, schreef een interessant hoofdstuk over Ver Huell als tekenaar waarin ook publicaties en werk van tijdgenoten aan bod komen. De uitgave bevat verder nog een CD-rom, met een monografie van ruim vierhonderd bladzijden die is geschreven door cultureel antropoloog en historicus Chris van Fraassen. De titel *Een romanticus bij de marine* doet vermoeden dat het om een biografie gaat, maar van de veertien hoofdstukken zijn er slechts vier aan Maurits Ver Huell gewijd en twee aan zijn familie.

Deze monografie bevat nuttige informatie, maar waaiert te veel en te ver uit. De lezer is al bijna op de helft van

de tekst als pas de overname van het bestuur uit Britse handen aan de orde komt. Dan is het geslacht Ver Huell vanaf de zestiende eeuw, de positie van regenten in Nederland, de carrière van de oom aan wiens protectie Ver Huell zijn loopbaan bij de marine te danken had, de VOC, en het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden al voorbij gekomen. Zinvol zijn de hoofdstukken waarin Van Fraassen de opstand in de Molukken van een historische achtergrond voorziet en de achtergrond van het bestuursherstel in de jaren 1816-1818 schetst. In het boek van Ver Huell worden daaraan namelijk niet veel woorden vuil gemaakt. De CD-rom had overigens zeker aan waarde gewonnen als een deel van Ver Huells *Levensherinneringen* daarop zou zijn opgenomen, aangezien zijn autobiografie een meer directe kijk op de persoon Ver Huell biedt. Karakteristiek is bijvoorbeeld dat hij daarin ook zijn amoureuze escapades in Indië optekende. Van deze autobiografie is alleen het gedeelte over de periode 1787-1812 ooit in druk verschenen (in 1996, bezorgd door L. Turksma).

Over de persoonlijke kwaliteiten van Ver Huell zijn beide bezorgers van de uitgave behoorlijk kritisch: hij wordt een onzekere ijdeltuit genoemd, hij schilderde als een verdienstelijk amateur en bovenal wordt hij als romanticus weggezet. 'Met andere romantici deelde Ver Huell de neiging ervan overtuigd te zijn alles goed te zien en te doorzien, en zich in te beelden dat de redding van alles en iedereen van hem afhankelijk is', zo staat op bladzijde 25, waarna hij met Multatuli wordt vergeleken. Maar dat is wel erg kort door de bocht: natuurlijk was niet iedere romanticus per definitie megalomaan. Het lijkt er echter wel op dat Ver Huell, door de protectie van zijn oom, over het paard getild was. Zo weigerde hij na terugkomst uit Indië op een fregat te dienen en sleet hij zijn verdere leven aan wal waar hij van onder-equipagemeester opklom tot directeur der marine in Rotterdam. Daar had hij tijd om zich aan het optekenen van zijn belevenissen te wijden en de al genoemde aquarellen te schilderen. Dat gebeurde grotendeels uit het hoofd want veruit het grootste deel van zijn tekeningen was verloren gegaan toen het linieschip de *Admiraal Evertsen* averij opliep en verloren ging. Met het schip ging helaas ook zijn verzameling *naturalia* naar de kelder.

Ver Huell omschreef nauwgezet alle objecten die hij gedurende zijn verblijf in de tropen verzamelde, alsof dit een soort compensatie vormde voor dit uiteindelijke verlies van de tastbare herinneringen. De aquarellen hadden een soortgelijke functie. Klapwijk maakt aannemelijk dat zij waarschijnlijk bedoeld zijn geweest voor eigen gebruik. Het beeld dat erin wordt gegeven is samen te vatten on-

der de noemer 'koloniaal'. Ver Huell wilde een positieve indruk geven van de natuur van Nederlands-Indië maar ook van het Nederlandse gezag. Er zijn, behalve veel afbeeldingen van het eskader en van forten en kastelen, ook aquarellen gemaakt van krijgshandelingen (plaat 48a) en het ontwapenen van de opstandelingen (plaat 49). Ook is er een aquarel van de executie van een van de leiders van de Molukse opstandelingen, Paulus Tiahahu. Tiahahu is daarop slechts als figuurtje op de achtergrond afgebeeld waardoor alle aandacht verschuift naar zijn dochter die door de Nederlanders naar het fort wordt geleid om haar de aanblik van de dood van haar vader te besparen. Het accent komt daardoor te liggen op het humane van de koloniale overheersers.

Helaas komen de aquarellen in de uitgave niet volledig tot hun recht. Er is niet voor gekozen om voor elk één pagina te reserveren hoewel dat slechts vijf pagina's meer in beslag zou hebben genomen. De liggende prenten hadden dan natuurlijk negentig graden gedraaid moeten worden, maar dat is geen onoverkomelijk bezwaar. Nu zijn er veel aquarellen klein afgebeeld en drieëntwintig juist heel groot, namelijk over twee pagina's. Dat laatste heeft echter tot gevolg gehad dat er steeds in het midden iets van de afbeelding is weggefallen.

Wat is nu het belang van dit boek? Ver Huell behoorde niet tot het eerste echelon van natuuronderzoekers, noch tot de beste tekenaars; zijn beschrijvingen zijn vaak oppervlakkig en hem een bekwaam stilist noemen is ook teveel eer. De natuur en zijn religieuze ervaringen in de tropische omgeving worden veelal op stereotiepe wijze omschreven. Maar zijn verslag is wel degelijk relevant, bijvoorbeeld vanwege zijn beschrijving als ooggetuige van de Molukse opstand die hij trouwens nadrukkelijk vanuit Nederlands perspectief beziet. Maar er is echter ook aandacht voor de inheemse samenleving. Ofschoon veel westerlingen negatief over locale machthebbers oordeelden, toont Ver Huell zich, bij een bezoek aan de sultan van Madura, juist zeer onder de indruk van de entourage en de hoffelijkheid van de vorst. Eveneens waarderend spreekt hij over zijn visite aan de regent van Sumenep, wiens historische kennis wordt geroemd. Hij apprecieert de moeite die wordt genomen om de westerse gasten te vermaken door festiviteiten als een hanen- of stierengevecht. Dergelijke observaties, naast die over de Molukse opstand, maken dit reisverslag de moeite waard.

Janny de Jong

Rijksuniversiteit Groningen

In 1894, troops of the South African Republic, essentially a militia force of burghers, launched an assault on the Bahananwa, one of the smaller Tswana or north Sotho chiefdomships, which had its territory in the Blaumberg, to the west of the Soutpansberg in what has now become the Limpopo province of South Africa. The war can be seen as part of the mopping up process of colonial conquest. Within half a decade the last of the independent African polities within what was to become the Union, and still later the Republic, of South Africa was brought under colonial control. Indeed within a decade the South African Republic itself (the Transvaal) was subjected to the British Empire.

Despite various negotiations which preceded the final assault, there can be little doubt that the republican forces and their leaders had already decided to enforce the subjugation of the Bahananwa to colonial rule, whether by force or otherwise, as was symbolised by requiring them to pay taxes. Conversely, the Hananwa elite was not prepared to give up their independence lightly, even though they were well aware of the consequences of their stance. During the course of the war perhaps half of their subjects crossed to the Transvaal side and eventually the mountain fastness was quite bloodily taken, while the chief Kgaluši Mmalebôhò was taken to prison in Pretoria. In terms of the history of the Limpopo province and of the Blaumberg and the Bahananwa, this was a major event; in terms of the history of South Africa, let alone of the whole African continent, this was merely one incident among many.

The sources for this history are standard for nineteenth century Southern Africa. There is a certain amount of oral information from the Bahananwa themselves, much of it collected and presented in a thesis by T.J. Makhura in the 1990s, but there does not appear to be any significant Hananwa *corpus* of written material, such as is to be found in other parts of the region, notably Lesotho and the Eastern Cape. This is primarily the result of different mission strategies. However, the bulk of the information derives from people, almost invariably men, of at least partial European descent. Much comes from the archives of the South African Republic itself, but as so often in African history of the period, the writings of missionaries are crucial. Missionaries after all got to a very wide variety of locations, they were necessarily literate, they were required to write to their supporting societies in Europe or North America, and their archives have (usually) survived. In this

case it was the (Lutheran) Berlin Missionary Society which worked in the Blaumberg, in the person of the Reverent Christoph Sonntag, an experienced man who spoke Sesotho reasonably well and had long contacts with Mmalebôhò. During the war there was also another man, the Anglican priest Colin Rae, who surprisingly accompanied the republican forces as a chaplain and was to write a book about the campaign.

There is of course no such thing as an unbiased or perfect source, and the interpretation of missionary letters and journals is more complicated, if often more rewarding, than others. Missionaries were, and are, in principle individuals of deep convictions, which may have blind them to what went on around them. Most of the time they attempted social revolution and often wrote with at least one eye on what their European sponsors and the money-giving faithful wanted to read. The ways to deal with these problems are among the commonplaces of the Africanist historical practice. In Lize Kriel's case, there are added complications. Rae is fairly easy to deal with, once it is realized that his material derived from the perceptions of the Transvaal camp, that he spoke no Sesotho and Bahananwa and that much of his book was lifted *verbatim* from the camp newspaper.

Sonntag's journal is a more difficult case, firstly because it is not absolutely certain that he actually wrote it every day, and some of the essays could contain reflections that were inserted later as he wrote out a draft before submitting to his Berlin employers – a question Kriel does not address. Secondly because the most easily available version is an English translation made and published by his son some three-quarters of a century after the events, which does not measure up to the standard of editing a professional would wish for. Often comparison with the original German text shows that things which have been criticized in Sonntag's account were in fact added in the 1980s volume. Of course Sonntag was not some empty conduit of reality, but he saw things by his own lights and crafted his stories according to certain conventions and with his audience in mind.

So far, so good. These sorts of comments would have made an admirable methodological appendix to a book on the war, or one that is potentially broader. The problem is that this book is an appendix grown to three hundred pages, under the malicious influence, of literary theory in particular. The tragedy is that Kriel recognizes this. In her last paragraph she writes: 'This book is not supposed to

NIEUWSTE TIJD

Chief Mmalebôhò through missionary eyes

Lize Kriel, *The 'Malaboch' books.
Kgalusi in the 'civilization of the
written word' (Franz Steiner Verlag;
Stuttgart 2009) 377 p., € 55,60
ISBN 9783515092432*

be about Rae and Sonntag, it's about Mmalebôhô.' This is not, on any reading, an accurate summary. Kriel's book is about her sources, not about her subject. This is a great pity. I can only hope that, now that she has worked her text-critical and self-conscious demons out of her system,

she will manage to write a book about Mmalebôhô. It will be very well worth reading.

Robert Ross
Universiteit Leiden

Dit is voor Nederlandse lezers natuurlijk een intrigerend kopje voor deze bespreking. Welke historicus, en dan nog wel een Braziliaan, kan zich meten aan 'onze' Huizinga? De befaamde cultuurhistoricus Peter Burke en

zijn Braziliaanse vrouw Maria Lúcia Pallares menen dat Gilberto Freyre (1900-1987) dat kan. Ik kom daar later op terug. Ook zal het verbazing wekken dat Burke, beroemd door zijn studies van het vroeg-moderne Europa, medeauteur is van dit boek over een Braziliaanse historicus/antropoloog. 'Dat zal dan wel door zijn Braziliaanse vrouw komen', zal men denken. Maar dat lijkt niet het geval te zijn. Al in 1965 (via een verwijzing in een boek van Fernand Braudel) las hij *The Masters and the Slaves*, de vertaling van Freyre's beroemdste studie *Casa Grande & Senzala* (Het Grote Huis en het Slavenverblijf), oorspronkelijk gepubliceerd in 1933. Ik zelf las het boek ook in 1965, maar dan in het Portugees voor mijn regionale specialisatie Brazilië binnen de studie antropologie. De dikke pil over koloniaal Brazilië las ik in één ruk uit en ik kan me goed voorstellen dat het boek toen ook al op Burke diepe indruk maakte. Je wordt meegesleept door de beeldende, soms zelfs erotiserende taal en door de provocerende ideeën over zaken als de positieve bijdrage van de rassenmenging aan de Braziliaanse cultuur – een proces dat overigens gepaard ging met 'syfilisering', want zoals Freyre het plastisch zegt, de Portugese kolonisators waren als losgeslagen dekhengsten, die vrij onbekommerd inheemse en Afrikaanse vrouwen 'namen' zoals het hen uitkwam. Maar ook andere zaken komen aan bod, zoals het sadisme van de meesters, het masochisme van de slaven, de kindertijd en het belang van kookrecepten. Het zijn maar enkele facetten van deze rijke cultuurgeschiedenis van koloniaal Brazilië, een werk dat de jonge cultuurhistoricus Burke zeker aangesproken zal hebben.

Hoe dit ook zij, bij de herdenking van de honderdste geboortedag van Gilberto Freyre in 2000 schreef het echtpaar ieder voor zich een paar papers, en in feite was het boek toen al voor een groot deel klaar. Ondertussen publiceerde Maria Lúcia in 2005 in Brazilië een boek over de jonge

NIEUWSTE TIJD

Een Braziliaanse Huizinga

Peter Burke en Maria Lúcia G. Pallares-Burke, Gilberto Freyre, social theory in the tropics (Peter Lang; Oxford 2008) 261 p., € 26,60 ISBN 9781906165048

anglofiële Freyre, *Um Vitoriano dos Trópicos*, dat zowel voor de sociale wetenschappen als voor de letteren de belangrijkste Braziliaanse prijzen won. Nu is er dus van hun beiden een breed intellectueel portret van Gilberto Freyre, waarbij ze ieder

afzonderlijk met hun eigen schrijfstijl hoofdstukken voor hun rekening namen ('a more prolix Latin style and a more concise British one'). Ondanks enige herhalingen is dat hun uitstekend gelukt en is het mij althans ontgaan dat ze het op een aantal punten ook niet altijd eens konden worden, zoals ze in het voorwoord schrijven.

Wie was Gilberto de Mello Freyre, wat is zijn belang voor de Braziliaanse cultuurgeschiedenis? Hij behoorde tot een invloedrijke familie uit Recife, de hoofdstad van de Noordoostelijke deelstaat Pernambuco. Via beide ouders stamde hij af van grootgrondbezitters, maar zijn vader was rechter en leraar. Gilberto, een geboren boekenverslinder, ging in 1918, dus toen hij achttien was, naar een college in Texas en daarna naar Columbia University, waar hij in 1922 zijn MA behaalde. Daar volgde hij colleges van onder anderen Franz Boas. Daarna reisde hij nog naar Europa. Om financiële redenen moest hij in 1923 weer terug naar Recife, waar hij journalist werd en zich in het culturele leven stortte. Naast een stroom van krantenartikelen over ondermeer buitenlandse schrijvers en historische onderwerpen, was hij de initiator van een literaire stroming, het regionalisme, gericht op het Noordoosten, en nam hij ook het toen nog schokkende initiatief van de organisatie van een congres over de Afro-Braziliaanse cultuur. In 1927 kreeg hij een politieke functie bij het kabinet van de gouverneur van Pernambuco. Na een staatsgreep in 1930 ging hij in ballingschap, om uiteindelijk via een gastdocentschap aan Stanford University in 1932 terug te keren. Van de hand in de tand levend, schreef hij vervolgens *Casa Grande & Senzala*, dat bij publicatie in 1933 insloeg als een bom. Naast een literair meesterwerk, is het belang van dit boek vooral geweest dat het de Braziliaanse nationale identiteit als het ware bevrijdde van de druk van de toen heersende rassentheorieën. Wie had er niet een inheemse of Afrikaanse voorouder? Hoe groot was niet de invloed

van de zwarte min en het kindermisje op de kinderen, hoe hadden de kolonisators kunnen overleven zonder bijvoorbeeld de technologische, botanische en culinaire kennis van de twee andere 'rassen'? Freyre wijst op culturele hybridisering, op culturele interpenetratie, schrijft over het intieme leven op de plantages, geïnspireerd door de gebroeders de Concourt. Evenals bij zijn andere werken, waaronder de twee vervolgstudies *Sobrados e Mocambos* (De Herenhuizen en de Barakken) over de negentiende-eeuwse stad, en *Ordem e Progresso* (Orde en Vooruitgang) over de periode tot de jaren twintig van de vorige eeuw, pretendeert hij niet dat het strikt academische studies zijn. Hij spreekt zelf van essays.

De Burkes noemen zijn stijl impressionistisch, ja pointillistisch. Zij wijzen er ook op dat deze veellezers een groot talent had om ideeën van anderen in originele, soms geniale vorm te hergebruiken. Hun boek is een heel knappe analyse van deze originele historicus/antropoloog, en niet

alleen vergelijken ze hem met Norbert Elias en Philippe Ariès, maar vooral met 'onze' Huizinga. Het lijkt gewaagd: de introverte Nederlander en de uitbundige Braziliaan. Maar beiden vonden inspiratie in de esthetiek van de decadentie en de *fin de siècle*-literatuur, beiden 'produced a cultural history that was unusually sensuous, sensitive to the colours, the sounds and even the smells of the past' (p.204). Beiden waren ook gefascineerd door materiële cultuur. De één schreef over de religieuze betekenis van de appel in de middeleeuwen, de ander over de symboliek van de banaan in koloniaal Brazilië. Hoe dit ook zij, de Burkes hebben met dit boek een fascinerende intellectuele biografie van Gilberto Freyre geschreven, die ook voor de meer algemeen geïnteresseerde lezer meer dan de moeite waard is.

Geert A. Banck

Universiteit Utrecht/CEDLA

De *Urban League* werd in 1910 in New York opgericht, met als hoofddoel 'om de sociale en economische toestand van de negers in de stedelijke centra te verbeteren'. De massale migratie van de Afro-Amerikanen vanuit het agrarische zuiden naar het industriële noorden begon toen juist op gang te komen. Honderdduizenden Afro-Amerikanen zouden het zuiden verlaten in de hoop om in steden als New York, Chicago en Detroit een beter bestaan op te bouwen. De *Urban League* was een samenwerkingsverband van

de opkomende zwarte elite en de gegoede sociaal bewogen blanke burgerij. In tientallen steden zouden afdelingen ontstaan. In 2010 zal de *Urban League* honderd jaar bestaan, en dat is reden genoeg voor een terugblik. In het zojuist verschenen *Not Alms but Opportunity: The Urban League & the Politics of Racial Uplift, 1910 – 1950* doet Touré F. Reed verslag van de eerste veertig jaar.

Reed, hoogleraar Afro-Amerikaanse geschiedenis aan de universiteit van de staat Illinois, betoogt dat de *Urban League* een tweesporenbeleid voerde. Enerzijds richtte zij zich op de socialisatie van de zwarte migranten in de nieuwe stedelijke omgeving, anderzijds spoorde zij werkgevers, vakbonden en huisbazen aan tot meer banen, een hogere beloning en betere woningen. Het werkterrein besloeg maatschappelijk werk, volksoopvoeding, arbeidsbemiddeling, lobbyen en stille diplomatie. Emancipatie via de weg

NIEUWSTE TIJD

Pleisters op kankerplekken: de jonge jaren van de *Urban League*

Touré F. Reed, *Not Alms but Opportunity: The Urban League & the Politics of Racial Uplift, 1910 – 1950* (University of North Carolina Press; Chapel Hill 2008) 304 p., ill., \$ 21,95
ISBN 97808707859025

van de geleidelijkheid, zelfhulp en op eigen kracht omhoogklimmen, waren de grondbeginselen. Dit alles was geheel in de geest met het gedachtegoed van de gematigde zwarte leider Booker T. Washington. Toch kunnen de voormannen van de *Urban League*, aldus Reed, niet als zijn rechtstreekse volgelingen worden aangemerkt. Booker T. Washington beschouwde immers het agrarische zuiden als de natuurlijke leefomgeving van de neger en hij had daarom migratie naar het noorden altijd zoveel mogelijk ontmoedigd.

Het belangrijkste punt dat Reed wil maken, is dat de *Urban League* zich juist liet inspireren door de sociologie. Vooral in Chicago kwam deze nieuwe academische discipline tot grote bloei. Van grote betekenis was de notie dat ras niet zozeer een biologisch gegeven was als wel een sociale constructie. Zo kon met wetenschappelijke argumenten de strijd worden aangebonden met de toen gangbare opvattingen over eugene en de aangeboren minderwaardigheid van de neger. De omgeving zou, meer dan erfelijkheid, het gedrag van mensen bepalen. *Nurture* ging boven *nature*. Coryfeeën van de zogeheten Chicago-school waren W.I. Thomas, Earnest Burgess en Robert Park. Zij hielden zich vooral bezig met de komst van de moderne urbane samenleving. Losse familiebanden, individualisering, anonimiteit, een overvloedig aanbod van aardse verlokkingen en gebrek aan sociale controle waren de ideale voedings-

bodem voor moreel verval en sociale desintegratie. Vooral migranten uit een traditioneel agrarisch milieu liepen de kans om in de grote stad te ontsproten. Hun levensstijl moest worden aangepast aan de eisen van de moderne tijd. De *Urban League* zag het als haar plicht om de kersverse stedelingen te beschaven tot respectabele en goed functionerende eigentijdse burgers. De zwarte nieuwkomers in de stad kregen het advies om zich te kleden en te gedragen als blanke zakenmensen. Regelmatig wassen en verschonen, op tijd komen en niet luidruchtig praten of lachen in het openbaar. De veronderstelling was dat als negers goed gedrag vertoonden, de raciale vooroordelen vanzelf zouden verdwijnen. Eerst contact, daarna competitie en conflict, en uiteindelijk accommodatie en assimilatie, zo luidde Parks theorie van de etnische cyclus. Volgens die gedachte zou het slechts een kwestie van een of twee generaties zijn voordat de neger volledig zou opgaan in de Amerikaanse smeltkroes.

In eerdere studies zoals *The National Urban League, 1910 – 1940* (1974) van Nancy Weiss en *A Search for Equality: The National Urban League, 1910 – 1961* (1981) van Jesse Thomas Moore, wordt de *Urban League* omstandig geprezen voor al het nobele werk en alle goede bedoelingen. Van dociele inschikkelijkheid en de verloochening van de Afro-Amerikaanse identiteit wordt geen gewag gemaakt. In woelige tijden van economische depressie en rassensrijd zou de *Urban League* juist een lichtend baken zijn geweest van redelijk overleg en rustige analyse. Een meer militante koers was overigens ook niet mogelijk, omdat de *Urban League* financieel volledig afhankelijk was van blanke grootindustriële weldoeners, onder wie

Rockefeller. Natuurlijk moeten zowel Weiss als Moore toegeven dat de *Urban League* geheel niet was opgewassen tegen de overweldigende problematiek van gettovorming, racisme, armoede, werkloosheid, misdaad, slechte behuizing en ondermaats onderwijs.

In *Not Alms but Opportunity* toont Reed zich een stuk kritischer. Hij constateert dat de *Urban League* hardleers bleef vasthouden aan stille onderhandse onderhandeling, terwijl allengs duidelijk werd dat dit structureel gezien maar weinig opleverde. Gedurende de *New Deal* van Roosevelt spande de *Urban League* zich vooral in om banen binnen te halen die met overheids geld werden gefinancierd. Reed bespeurt weliswaar een zekere toename van politieke assertiviteit, maar het echte strijdwerk zou worden verricht door organisaties als de *National Association for the Advancement of Colored People* (NAACP) en de *Sleeping Car Porters* onder aanvoering van de zwarte vakbondsman A. Philip Randolph. In zijn slotbetoog waagt Reed het zelfs om de gedachte te ventileren dat de activiteiten van de *Urban League* misschien wel eens een averechts effect kunnen hebben gehad. Door het accent te leggen op maatschappelijke zorg en gedragsverbetering, zouden juist de onderliggende raciale en sociaal-economische verhoudingen zijn verhuld en zelfs bestendigd. Het heilzame werk van de *Urban League* was als het plakken van pleisters op kankerplekken, zo suggereert Reed. Volgend jaar viert de *Urban League* haar honderdste verjaardag, maar het boek van Reed is niet echt een prettig verjaarscadeau.

Thomas Bersee
Historicus te Utrecht

‘Geschiedenis is,’ in de vaak geciteerde woorden van Johan Huizinga, ‘de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden.’ De geschiedschrijving over de meidagen van 1940 illustreert deze wijsheid. Alle auteurs die over die dramatische dagen schreven, hebben op de een of andere manier hun positie moeten bepalen ten opzichte van het beeld van de strijd dat zich al tijdens de gevechtsdagen bij het Nederlandse volk vormde. Lou de Jong heeft in deel drie van zijn magnum opus *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1970) een krachtig beeld neergezet dat voor veel tijdgenoten canonieke waarde kreeg. Net

NIEUWSTE TIJD

Vernieuwend materiaal over de meicampagne

Pieter Kruit, Een mythe aan scherven. Een onderzoek naar de tactische gevechtsonstandigheden van mei 1940 op het Nederlandse strijdtoneel (Aspekt; Soesterberg 2008) 156 p., € 19,95 ISBN 9789059116818

als elders in de historische wetenschappen het geval was, plaatste een opkomende generatie van professioneel geschoolde militair historici vraagtekens bij gekoesterde opvattingen. In *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (1990) stelde zij bestaande verklaringen voor de snelle Nederlandse nederlaag

pregnant ter discussie. Hoewel in wetenschappelijke kring goed ontvangen, riep dit werk ook weerstand op. In 1995 publiceerde de Grebbeberg-veteraan W.D. Jagtenberg als reactie *Geschiedvervalsing over de meidagen van 1940. Kiest Defensie voor de SS en tegen haar veteranen?*. Deze veteraan poogde zelfs, gesteund door andere veteranen en enkele in-

stitutionele medestanders, door een kort geding een tweede druk van *Mei 1940* te voorkomen. Het felle debat vormde vooral voor Herman Amersfoort, een van de redacteurs van het boek, aanleiding voor nieuw onderzoek. In 2005 verscheen zijn *'Ik had mijn roode-kruis band afgedaan'*, waarin minutieus uiteen wordt gezet hoe de gedragingen van Duitse en Nederlandse militairen in de meidagen van 1940 zich verhielden tot het toen geldende oorlogsrecht. In 2007 wijdde hij zijn oratie als hoogleraar militaire geschiedenis aan de Nederlandse Defensie Academie aan het oorlogsbeeld, de strategie en de operationele planning van het Nederlandse leger in het Interbellum. Deze vernieuwende publicaties hebben bijgedragen tot een beter inzicht in de meicampagne van 1940.

De vonk van Amersfoorts fascinatie met de meidagen is overgeslagen op zijn studenten. Pieter Kruit is een van hen en *Een mythe aan scherven* is een bewerking van zijn afstudeerscriptie. De auteur heeft gebruik gemaakt van een recent in het archief van het voormalige Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis opgedoken bron, namelijk een lijst van gesneuvelde en gewonde Nederlandse militairen uit de meidagen. Deze lijst bevat meer dan zeventuizend namen, beduidend meer dan tot nu toe in de literatuur werd aangenomen, en veel aanvullende informatie. Bij dit laatste kan worden gedacht aan de plaats van het gewond raken en de aard van de verwonding. Waar onze belangrijkste bron voor de krijgsverrichtingen wordt gevormd door de zogeheten gevechtsverslagen die – uit het geheugen opgesteld door de betrokken militairen zelf – een gefragmenteerd beeld geven, is de nieuwe bron afkomstig uit de medische verzorgingsketen en bevat een kille registratie van slachtoffers. De nieuwe bron is dus minder met emoties en vertekeningen bezwangerd. De originele onderzoeksvraag was vervolgens of een analyse van de gewondenlijsten zou kunnen leiden tot een beter inzicht in de tactische gevechtsomstandigheden op het Nederlandse strijdtoneel.

De auteur biedt een helder inzicht in de kwaliteit van de beschikbare gewondeninventarisaties, zoals opgesteld door de Nederlandse en Duitse militaire autoriteiten. *En passant* behandelt hij de militair geneeskundige verzorgingsketen, waarbij hij vraagtekens plaatst bij de stelling van Leo van Bergen in diens *De zwaargewonden eerst?* (1994) dat lichtgewonden voorrang in behandeling kregen boven zwaargewonden. Wel geldt dat hoe chaotischer het slagveld, hoe problematischer de verzorging en registratie van slachtoffers. In het tweede hoofdstuk verantwoordt de auteur tot in de details hoe hij de data uit zijn bronnen onderworpen heeft aan een statistische bewerking. Hij lijkt zich met hart en ziel op de geautomatiseerde gegevensbewerking te hebben gestort en is bij zijn eerste publicatie uit het oog verloren dat de lezer vooral in de resultaten is geïnteresseerd. Gelukkig heeft hij op dit punt de fijnproever het nodige te bieden.

In het derde hoofdstuk analyseert de auteur de gevechten van de Duitse parachutisten en luchtlandingstroepen met de Nederlandse verdedigers bij Waalhaven, Valkenburg en de Moerdijkbruggen. Hij maakt daarbij duidelijk dat de gevechtsomstandigheden sterk verschilden, en dat de inzet van de Nederlandse militairen uiteenliep van een haastige terugtocht en snelle overgave, tot een verbeteren en dapper verzet. Vervolgens behandelt hij de meer traditionele strijd om de linies bij respectievelijk de rivierovergangen over de IJssel en de Maas, de strijd om de voorpostenstrook bij Scherpenzeel en de Grebbeberg, de doorbraak bij Mill en bij de hoofdweerstandslinie van de Grebbeberg, alsmede de Nederlandse tegenaanval bij Achterberg.

Aan de hand van vooral een gedetailleerde analyse van de verhouding tussen kogel – en scherfverwondingen op de diverse strijdtoneelen, komt hij in zijn laatste hoofdstuk tot enkele, ook voor het grotere debat over de meidagen interessante conclusies. De eerste is dat de tactische luchtsteun van de *Luftwaffe* en Duitse artilleriebeschietingen vooral het moreel van de Nederlandse militairen hebben ondermijnd, en dat de fysieke uitwerking ervan beduidend minder is geweest dan in de gevechtsrapporten wordt gesuggereerd. Bij de strijd om de Grebbeberg hebben de Duitse infanteristen het effect bekwaam uitgebaat en viel de stelling uiteindelijk als gevolg van een Duitse infanterieaanval met kleinkaliberwapens. Daarnaast constateert hij dat er, gelet op de relatief korte gevechtsaanraking op het Nederlandse strijdtoneel, geen relatie valt te onderkennen tussen zware gevechten en gevechtssuitputting. Het tegendeel is eerder het geval. Vooral de aanwakkerende geruchtenstroom lijkt de zenuwen van verdedigers zwaarder op de proef te hebben gesteld dan het daadwerkelijke gevechtscontact. Dit verklaart waarom sommige Nederlandse militairen kozen voor een snelle aftocht of overgave.

Op een enkel punt is kritiek op het betoog mogelijk. Soms gaat de auteur wat te kort door de bocht, bijvoorbeeld waar zijn verwijt de verdediging van de vliegvelden betreft. Aangezien 'Fall Festung', de Duitse operatie met als oogmerk Den Haag bij verrassing te vermeesteren, de eerste grootschalige luchtlandingsoperatie van de Tweede Wereldoorlog was, is het alleszins verklaarbaar dat de Nederlandse krijgsmacht nog geen doctrine had ontwikkeld voor het optreden tegen luchtmobiele vijanden, ook al had het Algemeen Hoofdkwartier de nodige lessen uit de Duitse 'coup de main' tegen Oslo geleerd. Daarnaast vind ik zijn vergelijking tussen de Duitse 'inbraak' bij Mill en de daaruit voortvloeiende gevechten, en de strijd tussen de langzaam oprukkende Duitse eenheden in de Grebbelinie wat ongelukkig, omdat de auteur merkwaardig genoeg de intensiteit van de oplopende spanning onder de verdedigers in laatstgenoemde linie miskent.

Deze kanttekeningen ten spijt, meen ik dat de jonge auteur op basis van oorspronkelijk onderzoek een interessante bijdrage heeft geleverd aan het voortgaande

debat over de meidagen van 1940. Hij heeft daarbij een belangrijke bron toegankelijk gemaakt. Het is overigens wel jammer dat zijn uitgever niet voor een krachtiger redactie heeft gezorgd. Het boekje had met minder woorden toe gekund, terwijl een consequent gebruik van enkel- en

meervoudsvormen het leesplezier ook ten goede zou zijn gekomen.

Piet Kamphuis

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Na de Tweede Wereldoorlog werd het Duitse leger, de Wehrmacht, door de geallieerde bezettingsmachten ontmanteld. Men was het erover eens dat er na twee opeenvolgende wereldoorlogen nooit meer een militaire dreiging van Duitsland uit zou mogen gaan. Maar al snel creëerde de Koude Oorlog zijn eigen dynamiek, en in 1955 kreeg de Bondsrepubliek haar Bundeswehr – weliswaar veilig ingebed in de structuur van de NAVO en met de uitdrukkelijke bepaling dat het Duitse leger een zuiver defensieve taak had en zich nooit buiten de landsgrenzen zou begeven. Na het einde van de Koude Oorlog, de val van de Berlijnse Muur en de Duitse hereniging nam echter de internationale druk op de Bondsrepubliek toe om zich actiever in te zetten voor internationale vredesmissies, niet alleen met geld en morele steun, maar ook met manschappen en materieel. Eind 1995 schudde de Bondsregering onder leiding van Helmut Kohl de historische schroom van zich af en stuurde een contingent soldaten naar de Balkan. Ook de rood-groene coalitie van Gerhard Schröder zond vanaf 1998 Duitse troepen naar internationale crisisgebieden. Voor het eerst sinds 1945 liepen Duitse soldaten daarmee weer het risico tijdens het uitoefenen van hun dienst op vreemde bodem te sneuvelen.

In 2006 nam minister van Defensie Franz Josef Jung (CDU) het initiatief om met het oprichten van een publiek monument ter nagedachtenis van tijdens de actieve dienst omgekomen soldaten van de Bundeswehr in te spelen op deze nieuwe realiteit. Dit monument, en de uiteenlopende discussies die het veroorzaakte, vormde de aanleiding voor de bundel *Bedingt erinnerungsbereit* onder redactie van de historici Manfred Hettling (Martin-Luther-Universität, Halle) en Jörg Echternkamp (Militärgeschichtliches Forschungsamt, Potsdam). Hierin worden de belangrijkste vragen en controverses besproken die direct of indirect met het monument voor de gevallen Bundeswehr-soldaten verband houden. Onder de dertien auteurs bevinden zich naast drie historici ook drie sociologen, twee kunsthistorici, een politicoloog, een architect, een geestelijke, een jour-

NIEUWSTE TIJD

Een democratisch monument?

Manfred Hettling en Jörg Echternkamp
(ed.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik* (Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen 2008) 176 p., € 17,90
ISBN 9783525367568

nalist en een militair. Het levert een bonte verzameling essays op die sterk uiteenlopen qua focus en kwaliteit.

De interessantste bijdragen gaan in op de politieke, ethische en esthetische kwesties rond het monument. Allereerst is er het probleem van de historische traditie. De oude Bondsrepubliek en de DDR kenden vele publieke monumenten ter nagedachtenis aan slachtoffers van oorlog en geweld – waarbij aan beide zijden van de Duits-Duitse grens een continuïteit gesuggereerd werd tussen het Derde Rijk en

de volksgenoten aan gene zijde van de Muur. Monumenten ter herinnering aan de eigen gesneuvelde soldaten waren er echter niet. Daarvoor moet men terug in de geschiedenis naar de publieke monumenten van het Derde Rijk, de eraan voorafgaande revanchistische monumenten van de Weimar Republiek of de nationalistische oorlogsmonumenten van het Duitse Keizerrijk. Met recht een beladen erfenis. Volgens politicoloog Herfried Münkler (Humboldt Universität) verschilt het Bundeswehr-monument echter in wezenlijk opzicht van zijn historische voorgangers: het gaat hier immers niet om soldaten die gesneuveld zijn in een 'klassieke' oorlog met als inzet nationale belangen en nationale macht, maar om soldaten die bijdroegen aan het realiseren van vrede, vrijheid en verbeterde leefomstandigheden in mondiale crisisgebieden. Volgens Münkler staat deze democratische en humanitaire taakomschrijving van de huidige vredesoperaties op een veel hoger ethisch plan dan de traditionele oorlogen. Probleem is echter zoals hij zelf ook aangeeft dat critici achter deze idealistische motieven toch vaak een verborgen politieke agenda vermoeden (denk aan de Amerikaanse aanval in Irak) en dat anderzijds de publieke betrokkenheid bij deze missies vanwege de grote afstand en het ontbreken van 'egoïstische' motieven betrekkelijk gering is. Daar komt bij dat in onze 'postheroïsche' samenleving nauwelijks plaats is voor heldenverering. Enerzijds worden de risico's voor de betrokken militairen tot het uiterste beperkt, anderzijds worden sterfgevallen eerder als bedrijfsongeval getypeerd dan als heldendood voor het vaderland. Die benadering

vraagt om een heel ander soort monument dan wat de Duitse geschiedenis heeft voortgebracht.

Een enigszins filosofische benadering van de thematiek is te vinden in het essay van Angelika Dörfler-Dierken (Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Strausberg). Net als enkele andere auteurs in de bundel onderscheidt zij twee categorieën van militaire slachtoffers: zij die hun leven hebben gegeven in opdracht van het vaderland en in dienst van een hoger belang ('sacrificia') en zij die ongelukkigerwijze tijdens de dienst zijn omgekomen ('victima'). Zoals hierboven aangegeven is dit geen absoluut onderscheid, maar een kwestie van interpretatie. Desalniettemin stelt Dörfler-Dierken dat er een principieel verschil is tussen tijdens een vredesmissie gesneuvelde soldaten (of ook van artsen of ontwikkelingswerkers die in crisisgebieden werkzaam zijn) en bijvoorbeeld verkeersslachtoffers.

Van de bijdragen die direct ingaan op het winnende ontwerp voor het monument van architect Andreas Meck, is het essay van Stefanie Endlich (Universität der Künste, Berlijn) het meest interessant. Zij bekritiseert de klassieke vorm van het ontwerp en de ondemocratische wijze waarop de besluitvorming tot stand is gekomen. Hoewel het

om een publiek project gaat dat met belastinggeld bekostigd wordt, heeft minister Jung gekozen voor een besloten prijsvraag en is hij een publieke discussie over ontwerp, locatie en betekenis van het monument uit de weg gegaan. Endlich geeft aan hoe in de meeste publieke monumenten van de afgelopen decennia een nadruk is komen te liggen op openheid, informatievoorziening en interactie met het publiek, facetten die in het monument voor de gesneuvelde Bundeswehr-soldaten ten enenmale ontbreken. Het weerspiegelt volgens haar de politieke angst om de Duitse betrokkenheid bij internationale vredesmissies publiekelijk ter discussie te stellen.

En hoe staat het met het monument zelf? Volgens de bundel zou het in de herfst van 2008 feestelijk worden ingewijd, maar een bezoek ter plekke (april 2009) leert dat er vooralsnog niets meer te zien is dan een hoopje zand. Zoals gebruikelijk in Berlijn hebben de felle publieke discussies rond het ontwerp en de procedure de daadwerkelijke realisatie van het monument op de langere baan geschoven.

Joes Segal
Universiteit Utrecht

De Europese dekolonisatie is een rustpunt in de historiografie. De echte debatten – voor zover die er al waren – dateren alweer uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Dat betekende echter niet dat het vakgebied heeft stilgestaan. Buiten de schijnwerpers zijn de afgelopen jaren dankzij een constante stroom van vooral Angelsaksische artikelen en monografieën de inzichten in het proces van de Europese dekolonisatie aanzienlijk geëvolueerd. Het lang dominante liberalistische paradigma – 'de historisch-noodzakelijke (en dus onstuitbare) opmars van het nationalisme en het zelfbeschikkingsrecht' – heeft plaatsgemaakt voor een meer realistische benadering met nadruk op contiguiteit. De dekolonisatie wordt steeds meer geanalyseerd als een fluïde proces dat zich voltrok met *ups* en *downs*, waarvan de uitkomst lang niet altijd vaststond.

De Tweede Wereldoorlog blijft desalniettemin in de meeste analyses het sleutelmoment. De impact van het conflict blijkt echter veel meer gedifferentieerd dan vaak wordt voorgesteld. Aan de ene kant ondermijnende de oorlog

NIEUWSTE TIJD

De Europese dekolonisatie is niet meer zo makkelijk te duiden

Martin Shipway, Decolonization and its Impact. A Comparative Approach to the End of Colonial Empires (Blackwell Publishing; Oxford 2008) 269 p., krt., € 32,- ISBN 9780631199687

het economische en militaire vermogen van de verschillende Europese koloniale staten om hun overzeese gebieden vast te houden. In Azië leidde dat in de periode 1942-1954 tot aanzienlijk gebiedsverlies voor Frankrijk (Indochina), Groot-Brittannië (India) en Nederland (Indonesië). In Afrika daarentegen leek het

kolonialisme dankzij de oorlog aanvankelijk aan een tweede leven te beginnen. Hier was sprake van een zogenaamde *second colonial occupation*. In de veelal nog nauwelijks ontwikkelde Afrikaanse koloniën bleef het Europese gezag tijdens de oorlog onaangetast, waardoor deze gemakkelijk ingeschakeld konden worden voor de oorlogsinspanningen en later voor de wederopbouw van de moederlanden. De ogenschijnlijke vitaliteit van het kolonialisme in deze regio wordt onderstreept door de in sommige gevallen spectaculaire toename van de migratie uit Europa. Zo groeide de blanke bevolking in het Britse Zuid-Rhodesië van 129.000 zielen in 1950 naar 207.000 in 1958.

Veel van deze nieuwe inzichten en feitjes komen aan bod in *Decolonisation and its Impact* van Martin Shipway

(University of London). Centraal in Shipway's betoog staat de laat-koloniale staat en de naoorlogse politieke administratie in de verschillende koloniën. Deze vormde de kern van de perikelen tussen moederland enerzijds en gekoloniseerde volkeren anderzijds en is daarom volgens Shipway het geijkte onderwerp om het dekolonisatieproces te bestuderen. Hij stelt aan de hand van een vergelijking van verschillende *case studies* dat de koloniale staat na de oorlog gekenmerkt werd door onzekerheid. Er was sprake van een zogenaamde *late colonial shift*. De vooroorlogse notie dat het Europese gezag een blijvertje was, bleek na 1945 niet meer vanzelfsprekend. Zoveel was duidelijk na het succesvolle verzet van Indiase, Indonesische en Vietnamese nationalisten tegen voortzetting van de Europese overheersing. De pogingen van Europese koloniale machten om met politieke en sociale hervormingen de legitimiteit van hun overheersing te hernieuwen hadden in veel gevallen op zijn zachtst gezegd een gemengd resultaat. Vaak gaven hervormingen inheemse politici juist extra armslag om voor nieuwe, meer fundamentele veranderingen te pleiten, wat de onzekerheid over het voortbestaan van veel koloniale staten verder vergrootte.

Overigens werden de strubbelingen lang niet altijd gedomineerd door conservatieve Europese koloniale enerzijds en nationalisten anderzijds, met als inzet respectievelijk behoud van de koloniale staat en onafhankelijkheid. Shipway toont bijvoorbeeld hoe in Frans West-Afrika en Frans Equatoriaal-Afrika onafhankelijkheid in de jaren vijftig aanvankelijk nauwelijks een thema was. Afrikaanse politici, arbeiders en vakbonden ijverden vooral voor sociale en economische emancipatie binnen de *Union Française*. Het was de wens om op gelijke voet te komen met de bevolking in de metropool die (onbedoeld) de aanzet gaf tot politieke evolutie. De ontwikkeling van de gebieden drukte zodanig op de Franse schatkist dat de Vierde Republiek besloot tot een geleidelijke ontkoppeling van deze koloniën. Dit proces werd na de machtsovername van Charles de Gaulle in 1958 aanzienlijk versneld.

Shipway probeert nog meer gevestigde opvattingen bij te stellen. Zo stelt hij in het hoofdstuk 'The Late Colonial State at War' voorzichtig het gebruikelijke onderscheid tussen de 'gewelddadige' Franse en 'vreedzame' Britse deko-

lonisatie ter discussie. Dit onderscheid blijkt minder groot dan vaak is gesuggereerd. Hoewel de Britten niet, zoals de Fransen in Vietnam en Algerije, in langdurige en 'vuile' koloniale oorlogen verzeild raakten, waren hun troepen tussen 1945 en 1968 onafgebroken militair actief in het *Empire*. Ook zij gingen zich te buiten aan excessen die, zodra zij publiek werden, de legitimiteit van de Britse overheersing ondermijnden. Dat was bijvoorbeeld het geval in Kenia maar ook, zij het in mindere mate, op Cyprus.

Met dergelijke analyses levert Shipway een interessante bijdrage aan de historiografie van de Europese dekolonisatie. Het is echter jammer dat hij zijn punten niet scherper aanzet. Daarbij gaat hij grotendeels voorbij aan aspecten als economie en cultuur. Shipway concentreert zich in zijn analyses bijna uitsluitend op het politieke lot van de laat-koloniale staat; de *case studies* eindigen stevast bij de overdracht van de politieke soevereiniteit. Dat is in veel opzichten een versimpeling van het dekolonisatieproces. Zoals Shipway zelf her en der aanstipt bleef in veel landen de economische en culturele invloed van de voormalige kolonisator ook na de soevereiniteitsoverdracht onverminderd groot; van echte onafhankelijkheid was in onder meer (Belgisch) Congo en de meeste voormalige Franse koloniën in Afrika geen sprake. Daar had hij uitgebreider op in mogen gaan. Ook de internationale context en de onderlinge verbanden tussen de verschillende *cases* komen er soms bekaaid vanaf. De impact van bijvoorbeeld de Algerijnse onafhankelijkheidsoorlog op andere koloniale kwesties en de rol die de Koude Oorlog, de VN en de zogenaamde Bandung-landen (de club van ex-koloniën die zich in de jaren vijftig sterk deed gelden) speelden in diezelfde crisis, hadden beslist meer aandacht verdiend. Rest tot slot nog de vaststelling dat er behoorlijk wat voor-kennis vereist is om sommige van Shipways doorwrochte analyses te kunnen verteren. Dit maakt het erudiete boek in de eerste plaats vooral geschikt voor (academische) specialisten. Dat is zonde, want veel van wat Shipway te vertellen heeft verdient bredere aandacht.

Bart Stol

Universiteit Utrecht

Terug uit de koloniën is het tweede deel in de serie 'Postkoloniale geschiedenis in Nederland'. Eerste in de reeks was *Ons Indisch Erfgoed* (2008) van Lizzy van Leeuwen. Beiden zijn onderdeel van het KNAW-onderzoeksprogramma 'Bringing history home; post-colonial identity politics in the Netherlands'. Ulbe Bosma, senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), hield zich voornamelijk bezig met de Indische bevolking. Maar voor zijn – inmiddels zeven-
de – monografie is een geheel andere invalshoek gekozen.

Naast Indische Nederlanders worden ook Molukse, Surinaamse en Antilliaanse migrantengroepen besproken. Deze keuze voor de schijnbaar overdadige reikwijdte van onderzoek lijkt in eerste instantie moeilijk te verantwoorden. Bosma biedt echter overzicht: hij brengt eenheid in verscheidenheid door specifieke aandacht voor migrantenorganisaties. Deze migrantenorganisaties bieden een schat aan bronmateriaal, zoveel blijkt wel uit de neerslag van zijn onderzoek. Bosma putte onder meer – hoe kan het ook anders – uit de archieven van het IISG.

Dit raamwerk verschaft genoeg ruimte voor een weliswaar veelzijdig maar desalniettemin diepgravend onderzoeksverslag. Het belang daarvan neemt alleen maar toe als we eraan herinnerd worden dat deze groepen migranten samen met hun kinderen zes komma drie procent van de Nederlandse samenleving uitmaken. Dit aantal maakt het opmerkelijk dat Nederland nooit een uitvoerig postkoloniaal debat gekend heeft, in tegenstelling tot Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk waar de percentages nagenoeg hetzelfde zijn. Bosma situeert de teloorgang van het koloniaal besef in de jaren zeventig. De mogelijke verklaringen voor het ontbreken van het postkoloniale debat zijn veelzijdig en illustreren de nauwgezetheid waarmee hij nauwverwante onderwerpen behandelt. Zo was het gros van de migranten een blanke Indische Nederlander 'die de postkoloniale identiteit kon in- en uitschakelen' en die men al snel geïntegreerd achtte. Daarnaast kwam de politieke nadruk uiteindelijk op de grotere groep gastarbeiders te liggen. Verder werd beleidsmatig onderscheid gemaakt tussen de westerse en niet-westerse allochtonen, de postkoloniale migrant was zeggegd geen gangbare denominatie.

Bosma vertelt over de (gedwongen terug)komst van migranten en hun ervaringen, waardoor hij de eerste sentimenten toont die uiteindelijk hun weerslag vonden in de oprichting van de zo'n zesentwintighonderd verschillende organisaties die Nederland geteld heeft. Verschillend, om-

dat er diverse doelen waren. Dit wekt weinig verbazing, temeer door de veelzijdigheid in historische, geografische, politiek-economische en culturele achtergrond. De specifieke relatie met Nederland, al voor hun komst, is daarbij natuurlijk van groot belang geweest. Deze relatie bestond niet alleen door de ervaringen in de kolonie, maar ook middels kranten, familie en vrienden. Denk bijvoorbeeld aan de brugfunctie die de tussen kolonie en moederland reizende elites hadden.

Bosma merkt terecht op dat er grote verschillen tussen de migrantengroepen te ontwaren zijn, maar de rijkdom van zijn onderzoek schuilt in het schetsen van de overeenkomsten. Daar waar Lizzy van Leeuwen vooraf

koos voor weergave van de culturele sporen die post-koloniale migranten vanaf de Tweede Wereldoorlog nalieten, ligt bij Bosma de nadruk op vergelijkingen tussen de verschillende migrantengroepen. Daarbij wijst hij op opmerkelijke parallellen die juist in die bijzondere relatie met Nederland zichtbaar worden. De koloniale samenleving resulteerde bijvoorbeeld in convergenties in geloof, opvoedingsnormen en het belang dat aan educatie gehecht werd. Zelfs de vestigingsprocessen van de jaren daarna vertonen opmerkelijke

gelijkenissen. Bovendien zouden de migranten allen van doen krijgen met de belangrijkste Nederlandse politieke perspectieven en beleidsinitiatieven die noodzakelijkerwijs volgden. Bosma bespreekt de overgang van koloniale naar postkoloniale politiek, ontvangstbeleid, minderheden- en multicultureel beleid. De sociaal-economische oriëntatie van de overheid lijkt te hebben overheerst, met de nadruk op welzijnsvraagstukken. De migranten-'zelforganisaties' werden veelvuldig als pionnen of – gevoed door wederzijds argwaan – als obstakel in het integratiebeleid gezien, terwijl de migrantenorganisaties ook streefden naar maatschappelijke erkenning van etnische, culturele en religieuze verschillen.

De vestiging van deze organisaties en de mate waarin zij hun doelstellingen wisten te bereiken kan dan – met enig voorbehoud – gezien worden als een van de indicatoren van de ontwikkelingsgeschiedenis van de Nederlandse tolerantie. Uitgebreide bespreking van de Nederlandse maatschappelijke reactie en de rol van andere Nederlandse actoren, zoals de kerk, zou dan een welkome aanvulling geweest zijn, maar krijgt hier een minder prominente plek. Bosma weet toch aannemelijk te maken dat migrantenorganisaties de integratie niet dwarsboomden en stelt dat deze organisaties onmisbaar zijn, waarbij we ons dan weer

NIEUWSTE TIJD

Een geschiedenis van de Nederlandse tolerantie

*Ulbe Bosma, Terug uit de koloniën.
Zestig jaar postkoloniale migranten en
hun organisaties (Bert Bakker;
Amsterdam 2009) 448 p., € 19,95
ISBN 9789035132429*

zouden kunnen afvragen wat dit zegt over die vermeende Nederlandse tolerantie.

Bij uitgeverij Bert Bakker is het niet altijd even makkelijk vast te stellen of de betreffende publicatie zich primair richt op een meer academisch publiek, of dat gekozen is voor een laagdrempelige invalshoek. In dit geval kunnen we het eerste concluderen, zonder te vergeten dat Bosma

een zeer toegankelijke stijl heeft. Ten slotte, voor de *completist*: nu is het wachten op de projectleider van het onderzoeksprogramma, Gert Oostindie, die de laatste publicatie uit de serie zal verzorgen.

P.C.M. Swieringa
Rijksuniversiteit Groningen

Vanaf halverwege de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwam, deel uitmakend van de tweede feministische golf, de beweging voor vrouwenhulpverlening in Nederland tot ontwikkeling. Feministische vrouwen leverden kritiek op de door hen als paternalistisch ervaren maatschappij en trachtten deze door tal van initiatieven te veranderen. Zo kreeg vrouwenhulpverlening gestalte in de strijd van 'Blijf van m'n lijf' tegen vrouwenmishandeling, in de strijd tegen seksuele kindermishandeling en in allerlei actiegroepen, verenigingen en stichtingen op het gebied van geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg. De hulpverlening was bedoeld voor vrouwen en werd geboden door vrouwen.

In de onderhavige, door andragologe Janneke van Mens-Verhulst en historica Berteke Waaldijk geredigeerde bundel, behandelen in totaal veertien vrouwelijke auteurs aspecten van de voorheen onderbelichte geschiedenis van de vrouwenhulpverlening (VHV) in Nederland in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Onder hen bevinden zich zowel deelnemers aan de vroegere VHV als niet direct bij de VHV betrokken auteurs. Het merendeel van de auteurs heeft een sociaal-wetenschappelijke of historische achtergrond, terwijl sommigen tevens in vrouwenstudies zijn gespecialiseerd. Behalve tekst bevat het boek ook een dvd met de door Grietje Keller en Josien Pieterse vervaardigde documentaire *Vrouwenhulpverlening, ontdekken en vernieuwen*. Deze documentaire laat tal van betrokkenen zien en horen, die ook in het boek zelf figureren. Alleen al om die reden is deze bundel een aanrader.

Het boek bestaat uit achttien hoofdstukken: een inleiding van de beide redacteurs, gevolgd door vier delen met *case studies* over achtereenvolgens geweld (drie hoofdstukken), ambulante geestelijke gezondheidszorg (vijf hoofdstukken), lichamelijke gezondheidszorg (twee hoofdstukken) en 'verkleuring en verankering' (vier hoofdstukken), waarmee wordt verwezen naar respectievelijk etniciteit en

NIEUWSTE TIJD

Vrouwenhulpverlening in Nederland

*Janneke van Mens-Verhulst en Berteke Waaldijk ed.,
Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond
de gezondheidszorg (Bohn Stafleu van Loghum; Houten
2008) 353 p., ill., € 42,50 ISBN 9789031355426*

opleiding. Een laatste deel, getiteld 'reflectie', bevat een contextualiserend hoofdstuk van Waaldijk en een concluderend hoofdstuk van Waaldijk en Mens-Verhulst. Deze laatste is bovendien (co-)auteur van vier hoofdstukken in de delen over geestelijke en lichamelijke gezondheidszorg. Als bijlage volgt nog een

hoofdstuk over archieven op het gebied van vrouwenhulpverlening waarin het accent ligt op de collectie van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Een literatuur- en interviewlijst, een zakenregister, een lijst van vrouwen(hulpverlening)organisaties en een personenregister completeren de bundel.

De bundel is voortgekomen uit een project dat in 2005 van start ging, breed van opzet en met een ruim scala aan vraagstellingen. Daarbij zijn echter, zoals het voorwoord vermeldt, het maatschappelijk werk en het welzijnswerk, de intramurale psychiatrie en de verslavingszorg onderbelicht gebleven. Ook een internationale vergelijking wordt vrijwel niet gemaakt. Dat neemt niet weg dat de bundel veel te bieden heeft. Alle hoofdstukken beginnen met een handige samenvatting, eindigen met een postscriptum waarin ontwikkelingen uit de periode 2000 tot 2008 worden aangestipt en laten zich bovendien, aldus de redacteurs, apart lezen. Toch verdient het aanbeveling eerst het inleidende hoofdstuk over de positionering van vrouwenhulpverlening en de beide 'reflecterende' hoofdstukken uit het laatste deel te lezen. De veelal inventariserende casus hoofdstukken krijgen daardoor meer reliëf. Overigens moet gezegd dat het de leesbaarheid van die hoofdstukken niet ten goede komt dat met enige regelmaat in herhaling wordt of moet worden getreden, bijvoorbeeld waar het gaat over uitgangspunten van VHV, de financiering en subsidiëring van VHV-activiteiten en de daaraan van overheidswege verbonden voorwaarden.

De redacteurs onderscheiden twee perioden: een eerste lopend van 1975 tot 1985 waarin radicale kritiek op

geweld tegen vrouwen en op de bestaande gezondheids- en welzijnszorg tot ontwikkeling kwam, en een tweede van 1985 tot 2000 waarin de kritische ideeën en bijbehorende praktijken werden uitgewerkt en geïntegreerd, zowel op de werkvloer van reguliere zorginstellingen als in het beleid van onder andere overheden, zorginstellingen, consumentenorganisaties en verzekeraars. Mede vanuit het feministisch perspectief werd inspiratie geput uit ideeën van de gezondheids- en welzijnsbewegingen van de jaren zeventig op het gebied van bijvoorbeeld democratisering, antiprofessionalisering, zelfhulp en holisme. Zo stonden in de beweging voor vrouwenhulpverlening onder meer ervaringsdeskundigheid, groepswork en de afwijzing van hiërarchie hoog in het vaandel. Aanvankelijk gold bij dit alles de omgang met het verschil in sekse als de belangrijkste focus van de VHV. Vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw kreeg de VHV ook in toenemende mate oog voor verschillen in etniciteit, leeftijd, klasse en seksuele voorkeur. Voorts bestond binnen de VHV een breed spectrum aan oriëntaties met aan het ene uiteinde politiek activistische vrouwen en aan het andere uiteinde meer spiritueel georiënteerde vrouwen, met daar tussenin een groeiende groep pragmatici. Herhaaldelijk komt in de *case studies* naar voren dat gemeentelijke en vooral ook rijks-subsidies onontbeerlijk waren voor het functioneren van VHV-activiteiten, ook al dreef de organisatie voor een belangrijk deel op de inzet van vrijwilligsters. Subsidieverlening aan de VHV paste in het toenmalige emancipatie- en integratiebeleid van de rijksoverheid. Integratie in de reguliere zorginstellingen was de prijs die de VHV voor de verleende subsidie moest betalen, een prijs die vanuit

feministisch perspectief zowel positief als negatief kon uitpakken. Positief wanneer dit betekende dat VHV-idealen en -praktijken in reguliere instellingen ingang vonden en negatief wanneer een verwatering van de idealen en praktijken optrad.

In haar contextuele hoofdstuk situeert Waaldijk de wederwaardigheden van de VHV in de context van een drietal ontwikkelingen: verzuiling, ontzuiling en subsidies; de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen; en de crisis van de verzorgingsstaat. Haar analyse tilt het boek uit boven het overigens hoofdzakelijk beschrijvende en inventariserende niveau. Deze eerste bijdrage tot de geschiedschrijving over de vrouwenhulpverlening in Nederland mag als geslaagd worden beschouwd. Wel valt te hopen dat toekomstig onderzoek nader aandacht zal besteden aan de hierboven gesignaleerde, nog onderbelichte terreinen. Behalve internationaal vergelijkend onderzoek zouden ook vergelijkingen welkom zijn met vernieuwingen in de gezondheids- en welzijnszorg die buiten de VHV plaatsvonden. Afgezien daarvan valt nog wel meer uit te zoeken over de deelname aan de VHV wat betreft aantallen hulpverleensters en cliënten, de sociaaleconomische positie van deze vrouwen, de precieze werkwijze, de effectiviteit van de geboden hulpverlening en de mate waarin ideeën en praktijken van de VHV in de reguliere hulpverlening doordrongen. Dit alles zou tevens vergeleken moeten worden met vanuit andere circuits aangedragen vernieuwingen.

Marijke Gijswijt-Hofstra

Universiteit van Amsterdam